

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՑ ՀԱՐՑԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
Գ Ի Տ Ա Հ Ե Տ Ա Ձ Ո Տ Ա Կ Ա Ն Հ Ի Մ Ն Ա Դ Ր Ա Մ

Մատենաշար 2

ՄԵԼԻՆԵ ԱՆՈՒՄՅԱՆ

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ

1919-1921 ԹԹ.

ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

ԸՍՏ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ

9(47.925)
Ա-64

ԱՐԵՒՄՏԱԿԱՅՈՑ ՀԱՐՅԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
Գ Ի Տ Ա Հ Ե Տ Ա Զ Ո Տ Ա Կ Ա Ն Հ Ի Մ Ն Ա Դ Դ Ա Մ

ՄԵԼԻՆԵ ԱՆՈՒՄՅԱՆ

ԵՐԻՏՐՈՒՐԵՐԻ

1919-1921 ԹԹ. ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՎԱԿԵՐԱԳՐԵՐԸ ԸՍՏ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ

Մատենաշար

2

ԵՐԵՒԱՆ

ԷՐԻՏ
ԴՐԻՆՏ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՆՅԱԿՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

2011

4426

**Հրատարակվում է ՀՀ Գիտությունների ակադեմիայի
Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գրախոսներ՝

պ.գ.դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ **Ռուբեն Սաֆրասյան**

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի

Թուրքիայի բաժնի ավագ գիտաշխատող **Անուշ Հովհաննիսյան**

Պատասխանատու խմբագիր՝ պ.գ.դ. **Արսեն Ավագյան**

Հրատարակության խմբագիր և

առաջաբանի հեղինակ՝ ք.գ.թ. **Հայկազուն Ալվրջյան**

Անույան Մելինե

Ա 640 Երիտթուրքերի 1919-1921թթ. դատավարությունների վավերագրերը ըստ օսմանյան մամուլի/Մելինե Անույան; Պատ. խմբ.՝ Ա. Ավագյան; Հրատ խմբ. և առաջաբանի հեղ.՝ Հ. Ալվրջյան; Արևմտահայոց հարցերի ուսումնասիր. կենտրոն.- եր.: Էդիթ Պրինտ, 2011, 290 էջ:

Մենագրության մեջ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում 1912-1921 թթ. Ստամբուլում տպագրված օսմանյան «Ալեմդար» օրաթերթում հրատարակված Յոզղատի, Տրապիզոնի, Խարբերդի (Մամուրեթ-ուլ Ազիզ) և Բյույուք Դերեի (Բողազիչի) դատավարությունների նիստերը ներկայացնող հրապարակումների հայերեն թարգմանությունները: Ժողովածուում չեն ընդգրկվել վերոնշյալ դատաքնությունների դատավիճիկները, քանի որ դրանք արդեն իսկ հայերեն թարգմանվել ու հրատարակվել են: Առաջին անգամ է գիտական շրջանառության մեջ դրվում նաև օսմաներենից թարգմանված՝ Տրապիզոնի դատավարության մեղադրական եզրակացությունը, որը հրատարակվել է «Ալեմդարի» 1919 թ. ապրիլի 16-ի համարում:

ISBN 978-9939-52-348-4

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

1919 թ. ապրիլի 28-ից հունիսի 26-ը Թուրքիայում տեղի ունեցավ մի աննախադեպ դատավարություն. սուլթան Մեհմեդ 6-րդ Վահիդեդդինի հատուկ հրամանագրով կյանքի կոչված Պուսի ռազմական արտակարգ ատյանը քննում էր Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչների ու իրականացնողների՝ երիտթուրքերի պարագլուխների, կառավարության անդամների, կուսակցական, պետական ու զինվորական բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաների գործը: Այդ դատավարության նպատակը հստակ ձևակերպված է մեծ վեզիր Դամադ փաշայի հայտարարության մեջ. «Ես իմ առջև նպատակ եմ դնում, փաստերը ձեռքիս, ցույց տալ ամբողջ աշխարհին, թե ու՞մ վրա է ընկնում իսկական պատասխանատվությունը այդ սարսափելի հանցագործությունների համար»¹:

Անկախ դատավարական գործընթացի կազմակերպման պատճառներից՝ փաստ է, որ դատարանը ապացուցեց «այդ սարսափելի հանցագործությունների» իրողությունը և ի լուր աշխարհի հրապարակեց դրանց հեղինակների անունները, որոնց մի մասին դատապարտեց մահվան, մյուսներին՝ երկարատև բանտարկության ու տաժանակիր աշխատանքների: Դատավարության արձանագրություններն ու որոշումները 1919-1920 թթ. հրապարակվել են թուրքական «Takvim-i Vekayi» պաշտոնաթերթի հավելվածներում «Նորին մեծություն փադիշահի 1335 թ. (1919) մարտի 8-ի կայսերական հրամանով կազմված ռազմական արտակարգ ատյանի դատավարության արձանագրությունը» խորագրով:

Այս դատավարության իրավական, քաղաքական և պատմական արժեքն այն է, որ Օսմանյան Կայսրության օրինական կառավարությունն աներկբայորեն ընդունում և դատապարտում է ե-

րիտթուրքերի կառավարության կողմից հայերի նկատմամբ իրականացրած ցեղասպանության ծրագրված ու կազմակերպված բնույթը: Իսկ այն, որ դա պետականորեն էր ծրագրված ու գործադրված, հաստատում է անձամբ Բալեաթը. դեռևս 1910 թ. Միություն և առաջադիմություն կուսակցության՝ Սալոնիկի կոմիտեի գաղտնի նիստում նա հստակ շարադրում է հայերի (ևսև՝ կայսրության քրիստոնյա այլ ժողովուրդների) ցեղասպանության ծրագիրը. «Դուք գիտեք, որ սահմանադրությամբ մահմեդականների և քրիստոնյաների հավասարություն է հաստատվել, բայց դուք բոլորդ միասին և ամեն մեկդ առանձին գիտեք և զգում եք նաև, որ դա անիրականանալի գաղափար է: Շարիաթը, մեր անցյալի ամբողջ պատմությունը, հարյուրհազարավոր մահմեդականների զգացմունքները և նույնիսկ իրենց՝ քրիստոնյաների զգացումը, որոնք համառորեն դիմադրում են իրենց օսմանականացման ամեն մի փորձի դեմ, անհաղթահարելի պատենշ են իսկական հավասարության համար: Ուստի հավասարության մասին խոսք անգամ չի կարող լինել մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ մենք հաջողությամբ չենք պսակել կայսրության օսմանականացման մեր նպատակը»²:

Առողջ տրամաբանությունը հուշում է, որ դատավարությանը պետք է հետևեր հաջորդ քայլը՝ հատուցումը, ինչն, ըստ էության, մոտ էր իրականություն դառնալուն. նույն կառավարության կողմից 1920 թ. օգոստոսին ստորագրվեց Սևրի պայմանագիրը: Այս երկու կարևոր քայլերով թուրքական իշխանությունները մասամբ լուծում էին հրեշավոր հանցագործության դիմաց հայ ժողովրդին բարոյական և նյութական հատուցում տալու խնդիրը, ինչը կարող էր երկու ժողովուրդների և պետությունների միջև որակական նոր հարաբերությունների հիմք դառնալ:

Սակայն չպետք է մոռանալ, որ Առաջին աշխարհամարտում պարտված Օսմանյան Կայսրությունն այս քայլերն անում էր պար-

տադրված: Շուտով քաղաքական հանգամանքները փոխվեցին հոգուտ կայսրության: Իսկ երբ օրինական կառավարության կողմից պետական հանցագործ հայտարարված ու հետախուզման մեջ գտնվող Քեմալը զավթեց իշխանությունը, հազիվ նշմարելի առողջ տրամաբանությանը փոխարինեց Օսմանյան Կայսրության բոլոր ժամանակների իշխանությունների դասական տրամաբանությունը, որը, որպես պետական քաղաքականության ծրագրային դրույթ, դեռևս 1879 թ. հրապարակել էր մեծ վեզիր Քյամիլ փաշան. «Հայ ազգը վերացնելու, անհետ ու անձիտ ընելու ենք: Եւ այս ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիլ մեզ. ամեն գործիք պատրաստ ունինք՝ քուրդ, չերքեզ, կուսակալ, դատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես ամենայն ինչ, կրոնական պատերազմ մը կը հրապարակենք և դյուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ, որ ոչ գենք ունի, ոչ զինվորություն և ոչ պաշտպան, երբ ընդհակառակն, մենք գենք էլ ունինք, զինվորություն էլ, աշխարհիս ամենմեծ տերություններեն մեկը (իմա՝ Անգլիան) և ամենեն հարուստը մեր զինակիցն է և մեր Ասիական աշխարհքին երաշխավոր: Եւ եթե այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի, և քրիստոնյա եւրոպա կրոնակից մը փնտրե և չի գտնե տաճկական Ասիո մեջ, կը թողու զմեզ հանգիստ և այն ատեն կը զբաղինք ներքին գործերով և բարեկարգությամբ»³:

Իշխանության եկած Մուստաֆա Քեմալը հսկայական կայսրությունից ժառանգություն մնացած Թուրքիայի Հանրապետության հետագա մասնատումը կանխելու համար փաստորեն գնաց նախանշված ճանապարհով: Քեմալի կողմից երիտթուրքերի դատապարտումն ակնկալող անգլիացի գործակալ Ֆրյուն Նրա հետ հանդիպման ժամանակ ներկայացնում է անգլիական կողմի տեսակետը. «Նախ և առաջ պարտավոր եք ընդունել Իթթիհաթ վե թերաքքիի ոճրագործությունները»: Քեմալը ոչ միայն մերժում է այս առաջարկը, այլև բացահայտ հայտարարում երիտթուրքերի քաղաքա-

կանությունը շարունակելու իր մտադրության մասին. «Ես Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ներկայացուցիչը չեմ... Սակայն Ձեր թույլտվությամբ պետք է ասեմ, որ Միություն և առաջադիմությունը հայրենասեր կազմակերպություն էր»⁴:

Նա լավ էր յուրացրել իր նախորդների, հատկապես վերոնշյալ մեծ վեզիր Քյամիլ փաշայի այն միտքը, թե «...աշխարհիս ամենամեծ տերություններն են կը (Անգլիան) և ամենեն հարուստը մեր գինակիցն է»:

Հետագա ողբերգական իրադարձությունները հաստատեցին Մուստաֆա Քեմալի ինքնավստահության արդարացվածությունը. 1920-23 թթ. նա ավարտին հասցրեց երիտթուրքերի կիսատ թողած գործը՝ ոչնչացնելով զանգվածային կոտորածներից մի կերպ փրկված հարյուրհազարավոր հայերի:

Սակայն հայերի ցեղասպանությունը չսահմանափակվեց 1915-23 թթ. զանգվածային տեղահանություններով ու կոտորածներով. այն շարունակվում է առ այսօր, քանի որ թուրքական սահմանադրությամբ Բուրքիայի բոլոր քաղաքացիները համարվում են թուրք: Եւ հայության այն բեկորները, որոնք այս կամ այն կերպ փրկվեցին ֆիզիկական մահից, բռնի կերպով իսլամացվեցին՝ թրքացվեցին: Նույն ծակատագիրն ունեն տասնյակ միլիոնավոր քրդերը, ալիները, ասորիները, հույները, լազերը և այլք: Այս իրողությունը չեն թաքցնում անգամ Բուրքիայի բարձրաստիճան որոշ պաշտոնյաներ. պաշտպանության նախարար Գյունյուլը 2008 թ. նոյեմբերի 10-ին Բրյուսելում Աթաթուրքի հիշատակի ոգեկոչմանը նվիրված արարողության ժամանակ ասաց. «Եթե այսօր Էգեյան շրջանում հույները և Բուրքիայի բազմաթիվ վայրերում հայերը շարունակեին ապրել, արդյոք Բուրքիան կկարողանար նույն ազգային պետությունը լինել»⁵:

Թուրքական իշխանություններն ու պաշտոնական պատ-

մագրությունը նույնպես, ըստ էության, չեն հերքում հայերի զանգվածային տեղահանության փաստը, նաև ընդունում են, որ այդ ընթացքում կոտորածներ ու սպանություններ են եղել (թեև խիստ նվազեցնելով տվյալները), որոնք որակում են որպես «ցավալի դեպքեր»: Նաև իրողություն է, որ հայերի տեղահանությունը, որպես արդարացում, բացատրում են պատերազմական վիճակի թելադրած անհրաժեշտությամբ, այսինքն՝ հայերի իբր ապստամբական տրամադրություններով և թշնամուն (ոռուսական բանակին) աջակցելու պատճառաբանությամբ: Սակայն, անկախ պատճառաբանություններից, սրանով իսկ ընդունում են, որ այն ծրագրվել ու գործադրվել էր պետության կողմից:

Այսօր, երբ բազմաթիվ պետությունների, միջազգային կազմակերպությունների կողմից ընդունվում և դատապարտվում է Օսմանյան Կայսրությունում հայերի նկատմամբ գործադրված ցեղասպանության փաստը, Բուրքիայի կառավարությունը, թուրքական քաղաքական շրջանակներն ու պաշտոնական պատմագիտությունը ամեն կերպ փորձում են հարցը նենգափոխել՝ անգամ հաճախ հայերին վերագրելով կայսրության մահմեդական (նույնն է թե՛ թուրք) բնակչության նկատմամբ ցեղասպանական գործողություններ:

Նույնիսկ հայերի նկատմամբ գործադրված ցեղասպանության հեղինակների ու առաջնորդների վկայությունները, որոնք անհերքելի վավերական ապացույցներ են, Բուրքիայի կառավարության ու նշված շրջանակների կողմից չեն ընդունվում ու ծանաչվում: Այս առումով հատկանշական է Բալեաթի օրագիրը, որը Մուրադ Բարդաքչըի աշխատասիրությամբ 2009 թ. հրատարակվեց Բուրքիայում: Այդ օրագրում տեղահանված հայերի թիվը անգամ Բալեաթի վկայությամբ առնվազն երկու անգամ գերազանցում է այսօր թուրքական պաշտոնական շրջանակների կողմից ընդունված թիվը:

Արտորված հայերի թիվը ⁶	
Վիլայեթներ և սանջակներ անվանումները	Տեղափոխված բնակչությունը
Անկարայի վիլայեթ	47.224
Էրզրումի վիլայեթ	128.657
Ադանայի վիլայեթ	46.031
Բիթլիսի վիլայեթ	109.521
Հալեպի վիլայեթ	34.451
Հյուղավենդիզար	66.413
Դիարբեքիրի վիլայեթ	61.002
Սվասի վիլայեթ	141.592
Տրապիզոնի վիլայեթ	34.500
Մամուրեթ-ուլ Ազիզի վիլայեթ	74.206
Իզմիրի սանջակ	54.370
Ջանիկի սանջակ	26.374
Քարեսիի սանջակ	8.290
Քարահիսարի սանջակ	7.327
Կայսերիի սանջակ	47.617
Մարաշի սանջակ	27.101
Նիղդեի սանջակ	5.101
Քոնիայի վիլայեթ	4.381
Ըդհանուր	924.158

Այլ հարց է, թե Հալեպի, Մարաշի, Ադանայի, Սվասի, Անկարայի կամ ուս-թուրքական ծակատից շատ հեռու այլ վիլայեթների հայերի տեղահանությունը թուրքական պաշտոնական տեսակետն արտահայտողները ինչպես են բացատրում: Սակայն խնդիրը բոլորովին էլ նրանց բացատրությունը կամ տեղահանվածների ու սպանվածների թիվը չէ, որը իրականում անհամեմատ մեծ է, այլ

երևույթի բնույթը, որն ամբողջությամբ համապատասխանում է ցեղասպանություն հասկացության իրավական սահմանմանը:

Քաջ գիտակցելով այս հանգամանքը՝ Թուրքիայի պաշտոնական շրջանակներն ամեն կերպ փորձում են ցեղասպանության հարցը իրավական հարթությունից տեղափոխել գիտական բանավեճերի ոլորտ: Ուշագրավ է, որ այս խնդրի իրականացման համար Թուրքիայի կառավարությունը վերջին տարիներին որդեգրել է մի նոր մարտավարություն, այն է՝ Հայաստանի Հանրապետության հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու պատրվակի տակ Հայոց ցեղասպանության ուրացման իր քաղաքականությանը մասնակից դարձնել նաև Հայաստանի իշխանություններին: Այդ են ապացուցում երկու պետությունների միջև ստորագրված արձանագրություններում առկա այսօրվա փաստացի սահմանի վավերացման և «երկու ժողովուրդների միջև փոխվստահության վերականգնմանն ուղղված պատմական հարթության երկխոսություն, այդ թվում՝ պատմական փաստաթղթերի և արխիվների գիտական անկողմնակալ ուսումնասիրություն» իրականացնելու համար ենթահանձնաժողով ստեղծելու կետերը:

Այսօր, երբ նոր թափ է ստացել Հայոց ցեղասպանության բուն էությունը նենգափոխելու, պատասխանատվությունից ու հատուցումից խուսափելու թուրքական քաղաքականությունը, դրա սևանկությունը փաստող պատմական վկայությունների, արխիվային ու այլ վավերագրերի հրապարակումը առավել մեծ կարևորությամբ է օժտվում: Այս տեսակետից Մ. Անումյանի ներկայացվող աշխատությունը կարևոր ներդրում է հարցը իրավական դաշտում դիտարկելու և գնահատելու առումով: Ի վերջո պատմական անհերքելի փաստ է, որ Օսմանյան Կայսրությունը առաջին պետությունն է, որի դատարանը (սուլթանի կողմից կյանքի կոչված Ռազմական արտակարգ ատյանը) Հայոց ցեղասպանությանը տվել է իրավա-

կան զնահատական և այն դատապարտել որպես ծրագրված ու կազմակերպված իրողություն:

Հանրապետական Բուրքիան, որպես Օսմանյան Կայսրության իրավահաջորդ, որքան էլ ջանքեր գործադրի, չի կարողանալու խուսափել այս դատավարության արդյունքների ծանաչումից ու սահմանված պատասխանատվությունից, որը քնականորեն հանգեցնելու է իրավահաջորդի համար պարտադիր մեկ այլ պարտավորության՝ Սևրի պայմանագրի տակ դրված Օսմանյան Կայսրության օրինական կառավարության ստորագրության ճանաչմանը:

ՃԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. **Լյոյո Ջորջ**, Խաղաղության պայմանագրերի մասին ճշմարտությունը, Մոսկվա, 1957, ռուսերեն, հտ. 2-րդ, էջ 200:
2. Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Երևան, 1989, էջ 9:
3. «Փորձ», ազգային և զրական միամսեայ հանդես, թիվ 7-8, Տփղիս, 1879, էջ 204-205:
4. **Sina Akşin**, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, s. 192.
5. <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/465353.asp> (26.03.2011).
6. **Murat Bardakçı**, **Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi**, Everest Yayınları, 2009, s. 77.

Ն Ե Ր Ա Ճ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Վերջին տարիներին պատմագրության մեջ ավելի շատ է ուշադրություն դարձվում այն փաստի վրա, որ իթթիհադականների՝ հայերի բնաջնջմանն ուղղված քաղաքականությունը Օսմանյան Կայսրության կողմից պաշտոնապես դատապարտվել է 1919-1921 թթ.՝ ռազմական արտակարգ ատյաններում կայացած 60-ից ավել դատավարությունների արդյունքում ընդունված դատավճիռների միջոցով: Այդ բոլոր դատական գործերը հարուցվել են Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Օսմանյան Կայսրությունում հայերի տեղահանության և կոտորածների (tehcir ve taktıl) մեղադրանքով: Երիտթուրքերի կուսակցության և կառավարության անդամների՝ 1919 թ. ապրիլ-հուլիս ամիսներին տեղի ունեցած դատաքննությունների համար հիմք են ծառայել ոչ միայն հայերի տեղահանման և ոչնչացման ու Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ կարևոր դերակատարում ունեցած Հատուկ կազմակերպությունը (Teşkilât-ı Mahsusa) հիմնելու, այլ նաև՝ առանց հիմնավոր պատճառի երկիրը պատերազմի մեջ ներքաշելու, տնտեսական չարաշահումներ թույլ տալու, սև շուկայում գործունեություն ծավալելու և երկրի անվտանգությունը խախտելու մեղադրանքները:

Սույն դատավարությունների կայացման փաստն ինքնին արժեքավոր է, քանզի, ինչպես նշում է Ն.Հ. Հովհաննիսյանը՝ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի մեծ մասն առաջին անգամ հայերենով հրատարակած օսմանագետ Ա.Հ. Փափազյանի «Հայերի ցեղասպանութիւնը ըստ երիտթուրքերի դատավարութեան փաստաթղթերի» արժեքավոր գրքի առաջաբանում, հենց այս դատաքննությունների արդյունքում ընդունված դատավճիռների միջոցով

Թուրքիան, ի դեմս սուլթանական կառավարության, արդեն իսկ պաշտոնապես ճանաչել է Հայոց ցեղասպանությունը¹:

Դրա հետ մեկտեղ այս դատավարությունները կարևորվում են նաև հետևյալ առումով. ինչպես հայտնի է, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ երիտթուրքերի կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի նիստերում կայացրած որոշումների մասին փաստաթղթերը ոչնչացվել են դեռևս ցեղասպանության ընթացքում, ինչպես նաև՝ հետագայում: Այսպես՝ 1918 թ. նոյեմբերի 1-ի լույս 2-ի գիշերը Թալեաթի հետ Օսմանյան կայսրությունից ձողոպրած Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ և դիվանապահ դոկտոր Նազրմն իր հետ է տարել կոմիտեի հիմնական փաստաթղթերը: Այդ իրողությունը երիտթուրքերի կուսակցության անդամների դատավարության տարբեր նիստերում հաստատել են մեղադրյալներ Միդիաթ Ծյուբրյու (Բլեդան), Ջիա Գյոքալիը և Ջյուլյուք Թալեաթը: Մինույն ժամանակահատվածում՝ 1918 թ. հոկտեմբերին, նորընտիր վարչապետ Ահմեդ Իզզեթ փաշայի հրամանով ոչնչացվել է Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործում մեծ դեր խաղացած Հատուկ կազմակերպության արխիվը²:

Հայերի բնաջնջման մասին գրավոր հրահանգներում հրամայվում էր դրանք ընթերցելուց հետո այրել կամ այլ ճանապարհով վերացնել: Նման փաստաթղթերի ոչնչացման փաստը հաստատող ցուցմունքներ են գրանցվել Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջանների հայերի տեղահանության և կոտորածների դատական նիստերում:

Անհետացած փաստաթղթերի մեկ այլ խումբ են կազմում Օս-

մանյան կայսրության Ներքին գործերի նախարարությանը պատկանող որոշ վավերագրեր: Օրինակ՝ ասպարեզում չկան 1915 թ. հունիսի 10-ի հրահանգով հիմնված Լքված գույքի հանձնաժողովի գրանցամատյանները:

Ինչպես «Մի կո'ղմ թող Դաշնակցության արխիվը, տե'ս օսմանյանը» հողվածում նշում է թուրք լրագրող և պատմաբան Այշե Հյուրը, նման փաստաթղթեր են վերացրել ոչ միայն տեղացի, այլ նաև՝ արտասահմանցի գործիչները: Այսպես՝ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում օսմանյան Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնում եղած գերմանացի Հանս ֆոն Սեքուր Գերմանիա վերադառնալիս իր հետ է տարել Գլխավոր շտաբին վերաբերող մեծ թվով փաստաթղթեր³:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի և արդարադատության նախարարների պաշտոնները զբաղեցրած Հալիլ Մենթեշեի հուշերի համաձայն՝ Հայոց ցեղասպանության համակարգող ներքին գործերի նախարար Թալեաթը, որը նախկինում հեռագրատանն էր աշխատել, հատուկ հեռագրական գիծ էր անցկացրել դեպի իր տուն և հայերի ոչնչացմանը վերաբերող նամակագրությունը կատարել հենց այստեղից⁴:

Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող փաստաթղթերի ոչնչացումը շարունակվել է նաև հանրապետական շրջանում, երբ կառավարության հրահանգով օսմանյան արխիվներից վերացվում կամ գաղտնի են պահվում կարևոր վավերագրեր:

Եթե հաշվի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ Թուրքիայի այն արխիվները, որոնցում որոշ չափով պահպանվել են տվյալ ժա-

¹ Ա.Ռ. Փափազեան, Հայերի ցեղասպանութիւնը ըստ երիտթուրքերի դատավարութեան փաստաթղթերի, Լուս Անճելես, 2005, էջ 2-3:

² Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na, 2. Baskı, İstanbul, 2002, s. 391.

³ Ayşe Hür, Taşnak arşivini bırak, Osmanlı arşivine bak, "Taraflar" Gazetesi, 25.05.2008.

⁴ Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları, Yay. Haz. İsmail Arar, Hüriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 216.

մանակաշրջանին վերաբերող փաստաթղթեր, գրեթե միշտ անհասանելի են եղել արտասահմանցի և հատկապես հայ ուսումնասիրողների համար⁵, ապա ակնհայտ կդառնա նման վավերագրերի հասու լինելու առանձնահատուկ նշանակությունը, քանի որ Հայոց ցեղասպանության փաստագրման առումով կարևորվում են հատկապես օսմանյան փաստաթղթերը:

Եկատի ունենալով այս պարագան՝ Հայոց ցեղասպանության փաստի հաստատման առումով անզնահատելի են դառնում 1919-1921 թթ. հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով հարուցված դատական գործերի նիստերում, հատկապես՝ 1919 թ. երիտթուրքերի կուսակցության և կառավարության անդամների դատավարության ժամանակ ներկայացված մեղադրական եզրակացությունները, դատաքննության ընթացքում ունկնդրության արժանացած վկաների, ինչպես նաև՝ ամբաստանյալների ցուցմունքները, ընթերցված ծածկագիր հեռագրերը և, հատկապես, դատավճիռներն ընդգրկող փաստաթղթերի դերը: Դատական վավերագրերի շարքում առանձնահատուկ հիշատակման է արժանի Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամների դատաքննության առաջին նիստում (1919 թ. ապրիլի 28) ներկայացված ամբաստանագիրը, որը բաղկացած էր 41 պաշտոնական ու կիսապաշտոն բնագիր փաստաթղթերից, ինչպես նաև՝ 1919 թ. հուլիսի 5-ին երիտթուրքերի կուսակցության և կառավարության անդամների վերաբերյալ կայացված ընդհանուր դատավճիռը, ըստ որի՝ մահվան են դատապարտվել Հայոց ցե-

⁵ Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրողների համար շատ կարևոր աղբյուր կարող են ծառայել Օսմանյան կառավարության արխիվում գտնվող Ներքին գործերի նախարարության ծածկագիր փաստաթղթերը, որոնք հիմնականում եղել են կենտրոնից դեպի զավատներ հղված կարճ հեռագրեր, սակայն այսօր այդ փաստաթղթերի մեջ գրեթե չեն պահպանվել հայերի տարագրությանը վերաբերող նյութերը: Օսմանյան կառավարական արխիվից հատուկ ընտրվել ու հրատարակվել են միայն թուրքական պաշտոնական տեսակետին նպաստող վավերագրերը: Այդ փաստաթղթերը, որոնց թիվը գերազանցում է 1500-ը, տեղադրվել են համացանցում, տե՛ս <http://www.devletarsivleri.gov.tr>.

ղասպանության գլխավոր պատասխանատուները: «Գլխավոր դատավարություններ» անվամբ հայտնի երիտթուրքերի կուսակցության և կառավարության անդամների դատաքննությունների արձանագրություններն արաբատառ օսմաներենով առաջին անգամ հրատարակվել են 1919 թ. վերջերին Ստամբուլում՝ «Բազմական արտակարգ ատյանի արձանագրության մատյաններ» վերնագրով («Divân-ı Harb-i Örfî Zabıt Cerideleri»):

Գլխավոր դատավարությունների արձանագրությունները 1919-1920 թթ. սահմանափակ տպաքանակով, դարձյալ արաբատառ օսմաներենով, տպագրվել են նաև Օսմանյան Կայսրության պաշտոնաթերթ «Թաքվիմ-ի վեքայիի» («Իրադարձությունների օրացույց») հավելվածներում: «Թաքվիմ-ի վեքայիի» հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով 1919-1921 թթ. կայացած 63 դատական գործերից հրատարակել է միայն 38-ին վերաբերող որոշ փաստաթղթեր:

Օսմանյան Կայսրության տարբեր շրջաններում հայերի կոտորածները կազմակերպած նահանգապետերի, զավառապետերի և այլ կառավարիչների դատաքննությունների վերաբերյալ կարևոր աղբյուր կարող են ծառայել նաև 1918-1921 թթ. Ստամբուլում տպագրված ինչպես օսմաներեն, այնպես էլ՝ հայալեզու, ֆրանսալեզու, և հունալեզու պարբերականները: Ժամանակի մամուլում են տպագրվել նաև «Թաքվիմ-ի վեքայի»-ում տեղ չգտած որոշ դատավարությունների արձանագրություններ, մեղադրական ակտեր ու դատավճիռներ⁶:

⁶ Մուղոսի զինադարի կնքման անմիջապես հաջորդած ամիսներին օսմանյան թերթերում տպագրվել են նաև Հայոց ցեղասպանության որոշ ակնատեսների հուշերն ու վկայությունները: Օրինակ՝ «Վաքիթ» («Ժամանակ») օրաթերթի 1918 թ. դեկտեմբերի 10-13-ի համարներում են հրատարակվել Հալեպի նահանգապետ Ջելալ բեյի հուշերը: Նույն պարբերականի 1919 թ. մարտի 31-ի համարում տպագրվել է նաև օսմանյան երրորդ բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշայի դատական ցուցմունքը, տե՛ս Ayşe Hür, Taşnak arşivini birak, Osmanlı arşivine bak, "Taraft" Gazetesi, 25.05.2008. Թաներ Աջլամի պնդմամբ՝ ո՛չ Թուրքիայում և ո՛չ էլ արտասահմանում չկա որևէ գրադարան, որտեղ

Թուրք ուսումնասիրողների շրջանում գլխավոր դատավարությունների որոշ հատվածների առաջին տառադարձումը՝ արաբատառ օսմաներենից լատինատառի, 1988 թ. կատարել է պատմաբան Օսման Սելիմ Քոչահանօղլուն, որի կազմած «Իթթիհադականների հարցաքննությունն ու դատավարությունը» վերնագրով փաստաթղթերի ժողովածուում լատինատառ օսմաներենով ներկայացված են օսմանյան խորհրդարանի Հինգերորդ հանձնախմբի կողմից իրականացված հարցաքննության արձանագրությունները և երիտթուրքական կուսակցության ու կառավարության անդամների դատաքննության մի քանի նիստերը⁷:

«Թաքվիմ-ի վեքայի» պաշտոնաթերթում հրատարակված գլխավոր դատավարությունների բոլոր նիստերի արձանագրություններն առաջին անգամ Հայրեդդին Այդընի կողմից տառադարձվել են 1991-1994 թթ. Համբուրգի Հասարակագիտական ուսումնասիրությունների ինստիտուտի կողմից իրականացված մի նախագծի շրջանակներում: Հետագայում Անկարայում ու Ստամբուլում մասնագետներից կազմված երկու խմբեր վերանայել են այդ առաջին ամբողջական տառադարձումը, ուղղել տառադարձման ժամանակ թույլ տրված սխալները, սակայն վերոնշյալ երկու ժողովածուներն էլ տպագրվել են սոսկ օսմանյան բառապաշարով և չեն համալրվել ժամանակակից թուրքերեն հոմանիշներով: Այդ բացը լրացրել են միջազգային ճանաչում ունեցող ցեղասպանագետ, պրոֆ. Վահագն Դադրյանը և Հայոց ցեղասպանության փաստն ընդունող թուրք պատմաբան, «Կլարկ» համալսարանի Ցեղասպանությունների հետազոտման

հնարավոր կլինի գտնել հայերի կոտորածների մասին վկայություններ տպագրած պարբերականների ամբողջական հավաքածուները, տե՛ս

<http://www.chgs.umn.edu/histories/turkishArmenian/atrpCommonKnowledge.pdf> (19.03.2011).

⁷ Osman Selim Kocahanoğlu, İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919), İstanbul, 1988.

կենտրոնի տնօրեն, պրոֆ. Թաներ Աքչամը⁸, որոնց համատեղ կազմած ու 2008 թ. Ստամբուլում հրատարակած «Տեղահանություն և կոտորածներ. Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրությունները: Միություն և առաջադիմություն կուսակցության դատավարությունը 1919-1922 թթ.» վերնագրով ժողովածուում ոչ միայն ներկայացված է գլխավոր դատաքննությունների ամբողջական արձանագրությունների՝ արաբատառ օսմաներենից լատինատառ օսմաներենի տառադարձված տարբերակը, այլ նաև դրանց ընթերցումը դյուրացված է՝ կից տրված թուրքերեն հոմանիշների շնորհիվ⁹:

Երիտթուրքերի դատավարությունների արձանագրությունների առանձին հատվածներ հրատարակվել են նաև ֆրանսերեն, ռուսերեն ու հայերեն լեզուներով: Ֆրանսիացի հետազոտող Ժան Մարի Գառզուն 1975 թ. հրատարակած «Օրինակելի ցեղասպանություն. Հայաստան, 1915» աշխատության մեջ օսմաներեն բնագրից ֆրանսերեն է թարգմանել Յոզղատի, Տրապիզոնի և Խարբերդի հայերի տեղահանության ու կոտորածների պատասխանատուներին վերաբերող դատավճիռները¹⁰:

Երիտթուրքերի կուսակցության և կառավարության անդամների դատավարության ամբաստանագիրն առաջին անգամ օսմաներենից հայերեն է թարգմանել և 1921 թ. Բոստոնում տպագրված «Մեծ ոճիրը» գրքում հրատարակել Արամ Անտոնյանը¹¹:

Լույն մեղադրական ակտի ֆրանսերենից ռուսերեն թարգման-

⁸ Վահագն Դադրյանն ու Թաներ Աքչամը երիտթուրքերի դատավարություններին են անդրադարձել նաև մի շարք մեծագրություններում, տե՛ս օրինակ, Vahakn N. Dadrian, Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid, Belge Yayınları, 1995. Vahakn Dadrian, Histoire du Génocide Arménien, Stock, 1996. Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na, 2. Baskı, İstanbul, 2002. Dr. Taner Akçam, Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?, İstanbul, 2002.

⁹ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktik", Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları, İttihat ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922, İstanbul, 2008.

¹⁰ Jean-Marie Garzon, Un Génocide Exemplaire: Arménie 1915, Paris, 1975.

¹¹ Արամ Ա. Անտոնյան, Մեծ ոճիրը, Պոսթըն, 1921:

ված տարբերակը «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության մեջ» փաստաթղթերի ժողովածուում ներկայացրել են Մ. Գ. Ներսիսյանը և Ռ. Գ. Սահակյանը, որտեղ որոշ կրճատումներով բերված են նաև Տրապիզոնի և Խարբերդի դատավճիռները¹²:

Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած և հետագոտող Հայկազն Գ. Ղազարյանը «Յեղասպան թուրքը» գրքում թարգմանել և հրատարակել է օսմանյան «Թերջյուման-ը հաբիբաթ» («Ճշմարտության մեկնաբան») օրաթերթի՝ 1920 թ. օգոստոսի 5-ի համարում տեղ գտած՝ Բաբերդի հայերի տեղահանության և կոտորածների պատասխանատուների վերաբերյալ կայացված դատավճիռը¹³:

Յոզղատի տեղահանության ու կոտորածների դատավարության մի շարք նիստերի արձանագրություններն օսմաներենից արևմտահայերեն է թարգմանել ու հրատարակել հայր Գրիկերը (Գրիգոր Կերկերյան)՝ «Եոզղատի հայասպանութեան վաերագրական պատմութիւնը» արժեքավոր աշխատությունում¹⁴:

Սույն դատավարությունների վերաբերյալ 1919-1920 թթ. ստամբուլյան մամուլից քաղված առանձին նյութեր հայերեն է թարգմանել ու հրատարակել նաև Ջ.Ս. Կիրակոսյանը¹⁵:

Երիտթուրքերի կուսակցության և կառավարության անդամների, շրջանային պատասխանատու քարտուղարների դատական նիստերի արձանագրությունների, ինչպես նաև՝ Յոզղատի, Տրապիզոնի, Խարբերդի (Մամուրեթ-ու Ազիզ) և Բյույուք Դերեի (Բողազիչի) դատավճիռների հայերեն թարգմանությունը բնագրից կատարել է պրոֆեսոր Ա.Հ. Փափազյանը, որի «Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի» ժողովածուն առա-

¹² М.Г. Нерсисян, Р.Г. Саакян, Геноцид Армян в Османской Империи, Ереван, 1982.

¹³ Հայկազն Գ. Ղազարեան, Յեղասպան թուրքը, Պէյրուք, 1968:

¹⁴ Գրիկեր, Եոզղատի հայասպանութեան վաերագրական պատմութիւնը, Նիւ Եորք, 1980:

¹⁵ Ջ.Ս. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, հատոր երկրորդ, Երևան, 1983:

ջին անգամ տպագրվել է 1989 թ. Երևանում, իսկ վերահրատարակվել՝ 2005-ին Լոս Անջելեսում¹⁶:

Սույն դատաքննություններին անդրադարձել է նաև թուրքական պաշտոնական պատմագրությունը՝ ի դեմս Թուրքական պատմագիտական ընկերության (Türk Tarih Kurumu) անդամ Ֆերուդուն Աթայի, որն իր «Տեղահանության դատավարությունները գրավյալ Ստամբուլում» վերնագրով աշխատությունում¹⁷ փորձ է անում խեղաթյուրել դատաքննություններին առնչվող բազմաթիվ փաստեր կամ այլ մեկնաբանություններ տալ դրանց: Քանի որ սույն դատավարությունների կայացման փաստը և փաստաթղթերն անհերքելիորեն ապացուցում են, որ հայերի զանգվածային կոտորածները եղել են կանխամտածված և ծրագրված երիտթուրքերի կուսակցության և կառավարության կողմից, Հայոց ցեղասպանության փաստը համառորեն ժխտող թուրքական պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչները հարկադրված եղան այնուամենայնիվ անդրադառնալ իրենց համար այդքան առեղծվածային այս դատավարություններին:

Ֆերուդուն Աթայի վերոհիշյալ աշխատության վերնագիրն անգամ բավարար է՝ ցույց տալու, թե ինչ նպատակ է հետապնդել Թուրքական պատմագիտական ընկերությունը և գրքի հեղինակը՝ այս մեծագրությունը հրատարակելով: Վերնագրում իսկ ընդգծվել է, թե սույն դատաքննություններն իրականացվել են Դաշնակից պետությունների, հատկապես՝ Մեծ Բրիտանիայի ճնշման ներքո, որոնց վերահսկողության տակ էր գտնվում Ստամբուլը տվյալ ժամանակահատվածում¹⁸: Այստեղ միտումնավոր կերպով աչքաթող է արվում այն փաս-

¹⁶ Ա.Յ. Փափազյան, Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Երևան, 1989, նույնը տե՛ս նաև՝ Լոս Անջելես, 2005:

¹⁷ Ferudun Ata, İsgal İstanbul'nda Tehcir Yargılamaları, Ankara, 2005.

¹⁸ Թուրք գիտնականների մեջ այս փաստարկն առաջին անգամ շահարկել է Թարքը Ջաֆեր Թունայան, որին կրկնել են Ֆերուդուն Աթան և Յոզղատի դատավարության անդրադարձած Նեժդեթ Բիլգին, տե՛ս Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 3, İstanbul

տը, որ այս դատական գործերը հարուցվել են ոչ միայն հայերի տեղահանման, այլ նաև՝ կոտորածների (taktıl) մեղադրանքով: Բացի այդ՝ Ֆերուդուն Աթան այս դատաքննություններին է անդրադառնում միայն պաշտոնական պատմագրությանը ձեռնառու դիտանկյունից՝ աղճատելով բազմաթիվ փաստեր: Օրինակ՝ նա պնդում է, թե իբր դատական նիստերում մեղադրյալների դեմ ուղղված ցուցմունքներով հանդես են եկել միայն ազգությամբ հայ վկաները¹⁹, որոնք ուղղորդվել են վրեժխնդրության զգացումով, այնինչ Օսմանյան Կայսրության տարբեր շրջանների հայերի տեղահանության և կոտորածների դատաքննությունների նիստերում հանդես են եկել ոչ միայն հայ, այլև՝ բազմաթիվ թուրք և այլազգի, անգամ՝ մինչև նախարարի և նահանգապետի մակարդակով մի շարք թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Թուրք և այլազգի վկաների առատությամբ հատկապես աչքի է ընկել Տրապիզոնի հայերի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը:

Հարկ է նշել, որ առաջին՝ Յոզղատի և Տրապիզոնի դատաքննությունները կարևորվում են նաև նրանով, որ դրանց ընթացքում առանձին շրջանների դատական գործերի մեջ ամենաշատ վկայություններն ու ապացույցներն են բերվել կառավարությունից հրահանգների ստացած տեղական իշխանությունների կողմից հայերի տեղահանման և ոչնչացման համակարգման ու վերահսկման վերաբերյալ:

Մենագրության մեջ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ ենք դնում 1912-1921 թթ. Ստամբուլում տպագրված օսմանյան «Ալեմդար»²⁰ օրաթերթում հրատարակված Յոզղատի, Տրապի-

Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, 2000, տե՛ս նաև՝ Nejd et Bilgi, Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması, Ankara, 1999.

¹⁹ Նախքան Ֆերուդուն Աթան նման պնդմանը հանդես է եկել նաև թուրք հայտնի դիվանագետ ու պատմաբան Բիլալ Շիմշիրը: Տե՛ս Bilâl Şimşir, Malta Sürgünleri, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985.

²⁰ 1912-1921 թթ. Ստամբուլում տպագրված և զինադադարի շրջանում սուլթանական

զոնի, Խարբերդի (Մամուրեթ-ու Ազիզ) և Բյույուք Դերեի (Բողազիչի) դատավարությունների նիստերը ներկայացնող հրատարակումների՝ մեր կողմից օսմաներեն բնագրից կատարված հայերեն թարգմանությունները: Ժողովածուում չենք ընդգրկել վերոնշյալ դատաքննությունների դատավճիռները, քանի որ, ինչպես վերը նշեցինք, դրանք արդեն իսկ հայերեն թարգմանվել են ու հրատարակվել: Նշենք նաև, որ վերոհիշյալ դատավարությունների նիստերը չեն արձանագրվել «Թաքվիմ-ի վեքայիի» կողմից. պաշտոնաթերթում տպագրվել են միայն դրանց դատավճիռները, իսկ «Ալեմդարը» բավականին մանրամասն ներկայացրել է դատական նիստերը: Առաջին անգամ մեր կողմից գիտական շրջանառության մեջ է դրվում նաև օսմաներենից թարգմանված՝ Տրապիզոնի դատավարության մեղադրական եզրակացությունը, որը հրատարակվել է սույն պարբերականի 1919 թ. ապրիլի 16-ի համարում:

«Ալեմդար» օրաթերթի համարների պատճենները մեզ է տրամադրել Ա. Գ. Ավագյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին երախտագիտությունը:

պալատի բանբերը հանդիսացած «Ալեմդար» օրաթերթի պատասխանատու խմբագիրն է եղել Ռեֆի Ջևադ Ուլունայը, իսկ տնօրենը՝ Սիմեդ (Փեխլիվան) Քադրին: «Ալեմդարը» հրատարակվել է նաև «Թաքվիմի զագեթե» («Օրացույց-օրաթերթ») և «Թեշրիհ» («Մեկնաբանում») անվանումներով: Օրաթերթի՝ 1918-1921 թվականներին տպագրված եզակի համարները պահպանվում են Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի գրադարանում:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՍՈՒԴՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ԿՆՔՈՒՄԻՅ ԴԵՏՈ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԹՆՈՒՆՈՐՏԸ ԹՈՒՐԲԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԴԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԻ ՂԵՄ ԻՐԱԿԱՆԱՅՎԱԾ ԴԵՏԱՔԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ՍՈՒԴՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ԿՆՔՈՒՄԻՅ (1918 թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 30) ՀԵՏՈ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԹՆՈՒՆՈՐՏԸ ԹՈՒՐԲԻԱՅՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան Կայսրության պարտությունից հետո երկրում տիրում էր ծանր ու լարված մթնոլորտ: Երբ 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին Դաշնակից պետությունների զորքերը, Մակեդոնիայում ճեղքելով ռազմաճակատի գիծը, սկսել էին ուղղակիորեն սպառնալ Ստամբուլին, երկրի իթթիհադական ղեկավարները հաշտություն էին խնդրել, սակայն Դաշնակիցները չէին ցանկացել բանակցությունների մեջ մտնել նրանց հետ²¹: 1918 թ. հոկտեմբերի 7-ին Թալեաթ փաշայի կառավարությունը հրաժարական էր տվել, իսկ նոյեմբերի 1-ի լույս 2-ի գիշերը երիտթուրքական 7 պարագլուխները, ի դեմս վարչապետ Թալեաթի, նախարարներ Էնվերի, Ջեմալի, Նազըմի, Հատուկ կազմակերպության (Teşkilât-ı Mahsusa) ղեկավարներից մեկի՝ Շաքիի, ինչպես նաև՝ ոստիկանապետեր Բեդրիի ու Ազմիի, գերմանական հաճանավով ճողպրել էին Օդեսա, այնտեղից էլ՝ Գերմանիա²²: 1918 թ. հոկտեմբերի

²¹ Шамсутдинов А.М., Национально-освободительная борьба в Турции 1918-1923, Москва, 1966, с. 15.

²² Փրոֆ. Վ. Տատրեան, Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային եւ պատմագիտական քննարկումներով, տպ. «Պայքար», 1995, էջ 5:

30-ին Դաշնակից տերությունների հետ զինադադարը Մուրդուսալ կնքել էր նոր վարչապետ Ահմեդ Իզզեթ փաշայի կառավարությունը, որն օսմանյան խորհրդարանում հավանության քվե էր ստացել 1918 թ. հոկտեմբերի 19-ին²³: Ի դեպ՝ Ահմեդ Իզզեթը սադրազամի (վարչապետի) պաշտոնում էր նշանակվել անձամբ Թալեաթ փաշայի նախաձեռնությամբ, քանի որ վերջինս, պատերազմի տարիների հանցագործությունների, այդ թվում նաև՝ քրիստոնյաների ոչնչացման համար պատասխանատվության կանչվելու մտավախությամբ նախընտրել էր կառավարության ղեկավարի պաշտոնում տեսնել «իր մարդուն»²⁴: Զինադադարի կնքումից հետո Դաշնակից պետությունների զորքերը՝ Մեծ Բրիտանիայի գլխավորությամբ, մտել էին Ստամբուլ և սկսել ռազմակալել Օսմանյան Կայսրության տարածքները: Թեև զինադադարի պայմանները սպասվածի չափ ծանր չէին, բայց և այնպես՝ օսմանյան կառավարությունն ու հասարակությունը տագնապալից սպասման մեջ էին, թե ինչպիսին պիտի լինեն վերջնական հաշտության պայմանագրի դրույթները²⁵:

Նոր վարչապետ Ահմեդ Իզզեթի՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 19-ին օսմանյան խորհրդարանին ներկայացրած ծրագրում ոչ մի քննադատություն չկար ուղղված պատերազմի ժամանակ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության վարած քաղաքականությանը: Անգամ «տեղահանության դեպքը» բացատրվում էր «պատերազմական

²³ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na, 2. Baskı, İstanbul, 2002, s. 390.

²⁴ Անդ, էջ 388: Ինչպես իր հուշերում արձանագրում է թուրք լրագրող ու հանրապետական շրջանի պատգամավոր Ֆալիհ Ռիֆթը Աթայը. «Այն ժամանակ անձանց վրա դրված կնիքը «մարդ» բառն էր՝ Ջեմալ փաշայի մարդը, Էնվեր փաշայի մարդը, Թալեաթ փաշայի մարդը... Նրանցից ամեն մեկն էլ իր «մարդիկ» ուներ: Երբ խմբերը մեծացան, այլևս ճիշտ դարձավ ասել՝ Էնվեր փաշայի թիմը (թայֆան), Թալեաթ փաշայի թիմը, Ջեմալ փաշայի թիմը», տե՛ս Falih Rifku Atay, Zeytindağı, İstanbul, 1981, s. 38.

²⁵ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktik", Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları, İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922, İstanbul, 2008, s. 6.

դրության անհրաժեշտությամբ»²⁶: Հարկ է նշել, որ Ահմեդ Իզզեթ փաշան ոչ միայն արգելք էր դարձել իթթիհադականների հետաքննությանը, այլև՝ անգամ հրահանգել ոչնչացնել այն բոլոր փաստաթղթերը, որոնք հնարավորություն կընձեռեին հետաքննություն սկսել ոճրագործների նկատմամբ: Վարչապետ դառնալուն պես նա հրամայել էր անմիջապես դադարեցնել Հատուկ կազմակերպության աշխատանքները և վերացնել տվյալ կազմակերպության արխիվը, բացի այդ՝ ապահովել էր, որպեսզի հայերի կոտորածների կապակցությամբ հետապնդվող կասկածյալներն ազատ կերպով հեռանան Ստամբուլից²⁷: Իզզեթ փաշայի կառավարության կազմում ներկայացված էին առնվազն 4 հայտնի իթթիհադականներ, որոնք զբաղեցնում էին ռազմավարական նշանակություն ունեցող այնպիսի պաշտոններ, ինչպիսիք էին, օրինակ, արդարադատության, ռազմածովային և ներքին գործերի նախարարների աթոռները: Դրանք էին ներքին գործերի նախարար Ալի Ֆեթիի Օբյարը, արդարադատության նախարար Հայրի էֆենդին, որը նախկինում շեյխուլիսլամ (կրոնական առաջնորդ) էր եղել, ռազմածովային նախարար Ռաուֆ Օրբայը և ֆինանսների նախարար Ջավիդ բեյը²⁸: Ավելին՝ նախքան Իզզեթը վարչապետի պաշտոնում առաջադրված Ահմեդ Թևֆիկ փաշայի առաջ թալեաթը պայման էր դրել, որ վերջինս իր վարչակազմում ընդգրկեր Միություն և առաջադիմություն կուսակցության երկու անդամի, հատկապես Ջավիդին, սակայն Թևֆիկը չէր համաձայնվել իթթիհադական նախարարներ ունենալ իր կառավարության կազմում ու չդիմանալով ճնշումներին՝ հրաժարվել էր սադրազամ դառնալու առաջարկից, և վարչապետ էր նշանակվել Ահմեդ Իզզեթը²⁹:

²⁶ **Taner Akçam**, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 390.

²⁷ Նույնը, էջ 391:

²⁸ **Tarık Zafer Tunaya**, Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, 2000, s. 40.

²⁹ **Sabahattin Selek**, Anadolu İhtilali, Cilt 1, İstanbul, 2000, s. 40. Շատ չանցած Ահմեդ Թևֆիկը

Իթթիհադական, երիտթուրքական և հանրապետական շրջանների պատգամավոր, հայտնի լրագրող Յունուս Նադի Աբալլոլուի համաձայն՝ Թալեաթը հրաժարական տալուց առաջ ձգտում էր ապահովել երկու բան՝ Միություն և առաջադիմություն կազմակերպության (cemiyet) ցանցի՝ ամեն կերպ պահպանումը և իրեն հաջորդող կառավարության՝ ոչ պատահական լինելը³⁰: Դա բնականաբար պայմանավորված էր պատերազմի տարիներին կատարված ոճրագործությունների և հատկապես Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատվության ենթարկվելուց խուսափելու նպատակով:

Մուդրոսի զինադադարի կնքումից երկու օր անց՝ 1918 թ. նոյեմբերի 1-ին, տեղի է ունենում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության համագումարը: Մոտ 120 պատվիրակ, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից մշակված և համագումարին առաջարկվող բանաձևից անտեղյակ, ունկնդրում են Թալեաթին: Վերջինս մանրամասն ներկայացնում է Բալկանյան պատերազմներից (1912-1913 թթ.) ի վեր կուսակցության գործունեությունը և Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ Օսմանյան Կայսրության դրությունը: Համագումարում որոշում է կայացվում Իթթիհաթ վե Թերաքքի կուսակցության լուծարման և վերջինիս ողջ ունեցվածքը նոր հիմնվելիք Թեջեղյուք (Վերածնունդ) կուսակցությանը հանձնելու մասին³¹: Ինչպես նշում է այդ ժամանակաշրջանն ուսումնասիրած թուրք պատմաբան Օսման Սելիմ Քոչահանօղլուն, այս որոշումն, անշուշտ, կայացվել էր ոչ թե համագումարի պատվիրակների կողմից, այլ ընդունվել էր իթթիհադական պարագլուխների՝ օրեր տևած գաղտնի ժողովների արդյունքում, այն հավաքների, որոնց ընթացքում մանրակրկիտ կերպով

հաջորդում է Իզզեթին:

³⁰ **Yunus Nadi**, Kurtuluş Savaşı Anıları, İstanbul, 1978, s. 8.

³¹ **Osman Selim Kocahanoğlu**, İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919), İstanbul, 1988, s. 18.

քննարկվել էր իրենց և կուսակցության դրությունը, և անգամ նախապատրաստվել երկրից փախչելու ծրագիրը, որից տեղյակ էին ընդամենը 5-6 հոգի³²: 1918 թ. նոյեմբերի 1-ի լույս 2-ի գիշերը կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հիմնական փաստաթղթերն իր հետ էր տարել Թալեաթի հետ հեռացած կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ ղոկտոր Նազըմը՝ այդպիսով մեջտեղից վերացնելով Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող ապացույցները³³: Նախապես էին որոշվել նույնիսկ նոր՝ Թեջեղյուղ կուսակցության անվանումը, կանոնադրությունը և այն անձանց անունները, ովքեր կազմելու էին կուսակցության կորիզը³⁴: Նշենք, որ Թեջեղյուղ կուսակցությունը երկար կյանք չունեցավ և շուտով հեռացավ քաղաքական թատերաբեմից:

Մուրրոսի զինադադարի կնքումից հետո երկրի քաղաքական մթնոլորտում առկա տագնապալի դրության առաջացման և վատատես կանխատեսումների մեջ զգալի դեր ուներ երիտթուրքական կառավարության և կուսակցության՝ Հայոց ցեղասպանության հարցում ունեցած պատասխանատվության խնդիրը:

Հայոց ցեղասպանության պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում երիտթուրքերի չորրորդ համագումարը, որը տեղի է ունեցել 1911 թ. սեպտեմբերի 29-ից մինչև հոկտեմբերի 9-ը: Այս համագումարի ժամանակ կուսակցության պատվիրակների մեծ մասն ընդունել է, որ կայսրության օսմանականացման համար զոյություն ու-

³² Անդ:

³³ Ղոկտոր Նազըմը, լինելով կուսակցության հիմնադիրներից մեկը և անենահեղինակավոր անդամը, միաժամանակ կազմակերպության դիվանապահն էր: Նրա մոտ էր պահվում կուսակցության ողջ արխիվը, որի անհետացումը ևս կապում են Նազըմի անվան հետ, տե՛ս Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 112. Կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրյուն այդ փաստը հաստատում է նաև երիտթուրքական կուսակցության անդամների դատավարության երկրորդ նիստում՝ 1919 թ. մայիսի 4-ին, տե՛ս Takvîm-i Vekayi, 8 Mayıs, 1919, s. 20.

³⁴ Osman Selim Kocahanoğlu, İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919), s. 18.

նի միայն մեկ ճանապարհ, այն է՝ ոչ թուրք ժողովուրդների բռնի ուժացումը³⁵: Նույն համագումարի փակ նիստում արդեն նախագծվել էին Օսմանյան Կայսրության ժողովուրդների, առաջին հերթին՝ հայերի և հույների բռնի թուրքացման ծրագրի իրականացման կոնկրետ միջոցառումները, որոնց շարքում նախատեսվում էին նաև բնակչության բռնի տարագրումը և բնաջնջումը՝ աքսորի ճանապարհներին կամ վերաբնակեցման վայրերում³⁶: Ինչպես ընդգծում է Ա.Գ. Ավագյանը. «Արևմտյան Հայաստանի բնակչության բնաջնջման ծրագրի նախապատրաստումը, ամենայն հավանականությամբ, վերջնական տեսքի բերվեց երիտթուրքերի՝ 1913 թ. գարնանը կայացած կենտրոնական կոմիտեի նիստում»³⁷:

Այս առումով շրջադարձային եղավ 1913 թ., քանի որ Բալկանյան պատերազմներում պարտությունը երիտթուրքերին դրդեց գոնե կայսրության արևելյան շրջանները, այդ թվում՝ Արևմտյան Հայաստանը չկորցնելու համար դիմել դեռևս 1911 թ. համագումարում որպես ծայրահեղ միջոց ընդունված ոչ թուրքերի տարագրմանը³⁸: Բացի այդ՝ 1913 թ. հունվարին ռազմական հեղաշրջմամբ բացարձակ իշխանության հասած և հատկապես նույն տարվա հունիսի 11-ին մեծ վեզիր Մահմուդ Ելքեթ փաշայի սպանությունից հետո երկրում բռնապետություն հաստատած իթթիհադականները հնարավորություն

³⁵ Арсен Авакян, Геноцид 1915 г., Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 1999, с. 14.

³⁶ Անդ, էջ 16-17:

³⁷ Անդ, էջ 31: Նման պնդման ապացույց է նաև Հայոց ցեղասպանության ծրագրի հիմնական մշակողներից և իրականացողներից Բեհաեդդին Շաքիրի այցը Արևմտյան Հայաստան 1913 թ. ու նահանգապետերին հրահանգներ պարունակող գաղտնի ծրագրերի հանձնումը, տե՛ս Ա.Գ. Ավագյան, 1915 թ. ցեղասպանության նախապատրաստական փուլից. Բեհաեդդին Շաքիրի այցն արևելյան նահանգներ, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ» IV, Երևան, Ասողիկ, 2006, էջ 245-251:

³⁸ Երիտթուրքական կազմակերպությունում փոքրամասնությունների տեղահանման, փոխանակման և արտաքսման գաղափարներն սկսել են շրջանառության մեջ դրվել ու քննարկվել դեռևս 1909 թ. ղոկտոր Նազըմի կողմից «Journal de Salonique» թերթին տված հարցազրույցով, տե՛ս Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, Cilt 1, Giriş: Berlin Muahedesinden Trablus Garp Savaşına Kadar, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, ss. 305-306.

ստացան իրագործելու 1911 թ. նախանշված ծրագիրը, իսկ վերջինիս, այսինքն՝ Հայոց ցեղասպանության իրականացման համար հնարավորություն ընձեռեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Թեև հայերի առաջին տեղահանությունն սկսվել էր դեռևս 1915 թ. մարտի 2-ին՝ Դյորթյուլի հայերի տարագրմամբ³⁹, բայց ցեղասպանությանն «օրինականություն» հաղորդելու նպատակով կոտորածների զխավոր համակարգողը՝ ներքին գործերի նախարար Թալեաթը, 1915 թ. մայիսի 14) 27-ին հրապարակեց ժամանակավոր հորջորջված «Տեղահանության մասին» (Tehcir Kanun-ı Muvvakat) օրենքը⁴⁰, որն ընդունվել էր ապօրինի կերպով, քանի որ վարչապետ Սայիդ Հալիմ փաշան այն ստորագրել էր նախքան խորհրդարանի հավանությանն արժանանալը⁴¹: Չորս հոդվածից⁴² բաղկացած սույն օրենքի ամբողջական անվանումը հետևյալն էր. «Ժամանակավոր օրենք՝ պատերազմի ընթացքում կառավարության գործադրումների դեմ դուրս եկողների նկատմամբ ռազմական գերատեսչության կողմից ձեռնարկվելիք միջոցառումների մասին» («Vakt-i Seferde İcraât-ı Hükûmete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihâz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvvakat»)⁴³:

³⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, s. 20.

⁴⁰ Հայերի տեղահանության մասին որոշման ընդունման ժամանակ կատարվել են իրավական մի շարք խախտումներ, որոնք հետագայում բացահայտվեցին ու քննադատվեցին օսմանյան խորհրդարանի Զինգերող հանձնախմբի կողմից կատարված հարցաքննության ընթացքում: Գարկ է նշել, որ ենվերի «Չկա օրենք, ստեղծի՛ր այն» (“Yok kanun, yap kanun!”) մոտեցմամբ պատերազմի ժամանակ հրապարակվեցին բազմաթիվ ժամանակավոր օրենքներ (Kavanin-i Muvakattiye), այդ թվում և՝ «Տեղահանության» ու «Լքյալ գույքերի» ժամանակավոր օրենքները:

⁴¹ Փրոֆ. Վ. Տառեան, Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային եւ պատմագիտական քննարկումներով, էջ 20:

⁴² Տեղասպանությունից վերապրած հետազոտող Հայկազն Ղազարյանը հայտնում է, թե Տեղահանության մասին օրենքն իրականում բաղկացած է եղել 8 հոդվածներից, որոնցից 5-ը գաղտնի են պահվել, քանի որ վերաբերել են հայերի ունեցվածքի բռնագրավմանը, տե՛ս Հայկազն Գ. Ղազարեան, Տեղասպան բուրբը, Համազգային տպարան, Պէյրուք, 1968, էջ 328:

⁴³ Murat Bardakçı, Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrükesi, Everest Yayınları, 2009, s. 25-26, տե՛ս նաև՝ “Meclis-i Vükela'nın Tehcir Kararı”, 30 Mayıs 1915, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, ss. 30-32.

Ինչպես նշում է Ռ.Ա. Սաֆրաստյանը, Թալեաթի կողմից վերոհիշյալ օրենքի շտապ նախապատրաստումն ու հրապարակումը պայմանավորված էր հատկապես դաշնակից 3 պետությունների՝ Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների՝ 1915 թ. մայիսի 24-ին Օսմանյան Կայսրությանը հղած համատեղ նոտայով, որում խստորեն դատապարտվում էին հայերի զանգվածային կոտորածները. «Թալեաթի մոտ այն, ըստ երևույթին, առաջացրել էր մտավախություն, որ ողջ մեղքը այդ ոճրագործությունների համար կբարդվի միայն իր վրա: Փորձելով խուսափել դրանից՝ նա նախաձեռնեց մի այնպիսի գործընթաց, որի նպատակն էր խուսափել միայնակ պատասխանատու լինելու վտանգից և պատասխանատվությունը ոճրագործների համար դարձնել կոլեկտիվ՝ տարրալուծելով այն կառավարության անդամների միջև»⁴⁴:

«Տեղահանության մասին» օրենքի ընդունումից հետո Թալեաթի ջանքերն ուղղված էին միաժամանակ երկու նպատակի իրականացմանը. օրինական տեսք տալ հայերի տեղահանությանը և տարագրման ու կոտորածների պատասխանատվությունը դնել միայն կառավարության ու Միություն և առաջադիմություն կուսակցության վերնախավի առանձին անձանց, այլ ոչ թե կուսակցության վրա: Բացի այդ՝ Թալեաթ փաշան հետագայում պատասխանատվությունից խուսափելու և հայերի տարագրումը «արդարացնելու» միտումով 1916 թ. Ներքին գործերի նախարարության կողմից հրատարակել էր «Հայկական կոմիտեների նպատակները և հեղափոխական գործողությունները սահմանադրության հոչակումից առաջ ու հետո» գիրքը (“Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra”, İstanbul, 1916⁴⁵):

⁴⁴ Ռ.Ա. Սաֆրաստյան, Օսմանյան կայսրություն. Տեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Երևան, 2009, էջ 174-176:

⁴⁵ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անունը չվարկաբեկելու, տեղահա-

Թալեաթն իր հուշերում գրում է. «Սկզբունքորեն զինվորական նախագուշական միջոցառումից բացի որևէ այլ նպատակ չունեցող տեղահանությունն անխիղճ ու թուլակամ մարդկանց շնորհիվ վերածվել է ողբերգության: Ուզում եմ նշել, որ միայն այդ դեպքերի պատճառով ողջ կառավարությանն ու Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին, ինչպես նաև՝ այս գործի հետ ոչ մի առնչություն չունեցած անդամներին մեղադրելն անիրավացի ու կամայական երևույթ է: Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կոմիտեի անդամներն անչափ վշտացած են հայերի դեմ կատարված գործողությունների պատճառով և դեպքերը կանխելու համար միշտ ձգտել են ազդել կառավարության վրա»⁴⁶:

Խեղաթյուրելով «Տեղահանության օրենքի»՝ իր իսկ կողմից պատրաստված լինելու փաստը Թալեաթն իր հուշերում փորձում է արդարացնել նաև իրեն և պատասխանատվությունը դնել բանակի Գլխավոր շտաբի վրա. «Դրանից հետո Գլխավոր շտաբում մշակվեց «Հայերի տեղահանության» մասին մի օրենք և ներկայացվեց Նախարարների կազմին: Ես դեմ էի, որ այդ օրենքը լիովին կիրառվեր: Ժանդարմները՝ ամբողջությամբ, իսկ ոստիկանները՝ մասամբ, ընդգրկվել էին բանակում, ու նրանց փոխարինել էին միլիցիոներները: Գիտեի, որ եթե տեղահանությունն իրականացվեր այդ պայմաններում, շատ տզեղ հետևանքների էր հանգեցնելու: Հետևաբար, ապագայի մասին մտածելով, պնդեցի, որ այդ օրենքը չգործադրվի, և հաջողացրի հետաձգել այդ օրենքի՝ ուժի մեջ մտնելը»⁴⁷:

Մինչդեռ փաստերը վկայում են, որ Հայոց ցեղասպանության

նությունն արդարացնելու, տարագրյալների ոչնչացման պատասխանատվությունից խուսափելու և դա միայն մի քանի մասնավոր անձանց վրա բարդելու միտումն ակնհայտ է նաև Թալեաթ փաշայի հուշերում: Ի դեպ՝ այս հանգամանքն է եղել հուշերը գրելու հիմնական դրդապատճառը, տե՛ս **Aubrey Herbert, Ben Kendim. A Record of Eastern Travel, London, 1924, pp. 323-324.**

⁴⁶ **Tevfik Çavdar, Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşamöyküsü, 4. Baskı, İmge Kitabevi, 2001, s. 402.**

⁴⁷ **Talât Paşa'nın Hatıraları, H. Yalçın'ın Önsözüyle, İstanbul, 1958, s. 59.**

ծրագիրը⁴⁸ մշակվել էր Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ու գործադրվել՝ ողջ կառավարական ապարատի կողմից: Եվ դա ոչ մեկի համար գաղտնիք չէր. ոճրագործությունն այնքան ակնհայտ էր, և հանցագործները՝ հայտնի, որ պատերազմի ժամանակ հարկադրյալ լուծություն պահպանած օսմանյան մամուլը իթթիհադական կառավարության անկումից հետո սկսեց ակտիվորեն քննարկել հայերի ոչնչացման իրողությունը: Տվյալ ժամանակաշրջանի օսմանատառ մամուլը, ինչպես նաև՝ Ստամբուլում լույս տեսնող այլալեզու թերթերը մեծ տեղ հատկացրեցին հայերի տեղահանությունը և կոտորածները նկարագրող ու լուսաբանող հրապարակումներին⁴⁹: Հայերի հանդեպ կատարվածը հիշվում էր անեծքով: Մամուլում զգալի տեղ էր տրված նաև ականատեսների վկայություններին, և օսմանյան թերթերը կարևոր դերակատարում են ունեցել մի շարք հանցագործների բացահայտման խնդրում⁵⁰: Բացի այդ՝ այս հարցերը սուր վիճաբանությունների տեղիք են տվել տարբեր օրաթերթերի միջև⁵¹: Այս շրջանում լույս տեսան նաև Իթթիհադի հայաջինջ քաղաքականությունը մերկացնող այնպիսի աշխատություններ, ինչպիսիք են Ահմեդ Ռեֆիքի «Երկու կոմիտե, երկու ոճիր»-ը (**Ahmet Refik (Altınay), İki Komite, İki Kıtıl, İstanbul, 1919**) և Հասան Ամջայի «Տեղահանության իրական

⁴⁸ Ինչպես ընդգծում է Ռ. Սաֆրասոյանը, հենց «Տեղահանության մասին» օրենքն ինքնին Հայոց ցեղասպանության ծրագիր է, որն ընդունվել էր օսմանյան կառավարության և հաստատվել՝ սուլթանի կողմից՝ օրենքի տեսք ստանալով, տե՛ս **Ռ.Ա. Սաֆրասոյան, Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), էջ 189:**

⁴⁹ Օսմաներեն և Ստամբուլում հրապարակվող այլալեզու մամուլում տպագրված նյութերի որոշ մասը հրատարակել է Գրիկերը (Գրիգոր Կերկերյան), տե՛ս **Գրիկեր, Եղադատի հայասպանության վաւերագրական պատմությունը, Նիւ Եորք, 1980, էջ 11-67:** Օրաթերթերում տպագրված հոդվածները մանրամասն վերլուծված են նաև **Ջ.Ս. Կիրակոսյանի** «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ» վերնագրով աշխատության երկրորդ հատորում, Երևան, 1983:

⁵⁰ **Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 397.**

⁵¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Մ.Վ. Անունյան, Սեօ եղեռնը հավաստող վկայություններ օսմանյան «Ալեմդար» օրաթերթում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», N 1 (107), Երևան, 2006, էջ 310-317:**

պատկերը» (**Hasan Amca, Tehcirin Gerçek Yüzü, Çerkes Hasan Bey'in Hatıraları, "Alemdar", 19-27 Haziran, 1919**)⁵²:

Ժամանակի օսմանյան մամուլում տպագրված բազմաթիվ հոդվածներում շեշտվում էր Հայոց ցեղասպանության մեջ Իթթիհադի պատասխանատվությունը: Այսպես՝ օսմանյան «Ալեմդար» օրաթերթի խմբագիրը՝ Ռեֆի Ջևադ Ուլունայը, 1919 թ. մարտի 28-ին վերոնշյալ պարբերականում հրատարակված «Տեղահանության և կոտորածների կապակցությամբ» վերնագրով հոդվածում ընդգծում էր կոտորածների խնդրում բոլոր իթթիհադականների մեղքի բաժին ունենալու հանգամանքը, այդ թվում և նրանց, ովքեր, տեղյակ լինելով հանդերձ, չեն միջամտել. «Ավագակալմից (նկատի ունի Միություն և առաջադիմություն կուսակցությանը-Մ.Ա.) շատ քիչ թվով մարդ ենք ճանաչում, որ տեղահանության ու կոտորածների խնդրում չունենա իր մեղքի բաժինը: Այդ ոճիրները գործողները մեղավոր են, դրանց գործիք եղողներն էլ են մեղավոր, լուրջություն պահպանողները՝ նույնպես: Տեղահանությունը և կոտորածները Միություն և առաջադիմություն կուսակցության երբևէ խաղացած ամենաահասարսուտ ողբերգությունն էր: Անհնար է երկրի անունից չտխրել, մարդկության անունից այն չատել: Լուրջություն, սպանիչ կերպով լուրջություն պահպանելը միթե նույնպիսի ոճիր չէ, որպիսին կոտորելն է»⁵³:

Զինադադարի կնքումից հետո թուրքական մամուլում ու հասարակայնության մեջ բողոքների և քննադատությունների մեծ ալիք բարձրացրեց հատկապես Թալեաթի և երիտթուրքական մյուս առաջնորդների գաղտագողի փախուստը երկրից: Ինչպես նշում է Վ.

⁵² Այս գրքերը թարգմանվել ու հրատարակվել են նաև հայերեն, տե՛ս **Ամենդ Ռեֆիկ**, Երկու կոմիտե, երկու ոճիր, թարգմանությունը թուրքերենից ու առաջաբանը՝ Ս.Պ. Մուրադյանի, ԳԳ ՊԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1998, **Հասան Ամջա**, Տեղահանություն և ոչնչացում (Տեղահանության իրական պատկերը), օսմաներենից թարգմանությունը, ներածականն ու ծանոթությունները՝ Ա.Գ. Ավագյանի, ԳԳ ՊԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 2007:

⁵³ Մ.Վ. Անունյան, նշվ. աշխ., էջ 312-313:

Դադրյանը, օսմանյան մամուլում այդ ուշացած ափսոսանքի և վշտի ցուցադրումը ոչ միայն պարտության հետևանք էր, այլև՝ իրենց ևս որպես զոհ ներկայացնելու փորձ⁵⁴: Մինչդեռ, ինչպես իր հուշերում խոստովանում է Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ օսմանյան խորհրդարանի նախագահի և արտաքին գործերի ու արդարադատության նախարարների աթոռները զբաղեցրած Հալիլ Մենթեշեն, «Անատոլիայում շատ քիչ թուրքեր կային, որ առնչություն ունեցած չլինեին այդ տեղահանության գործի հետ»⁵⁵: Մեկ ուրիշ Հալիլ՝ Մենթեշեի անվանակից Հալիլ փաշան (Հալիլ Քուրթ), ով Էնվերի հորեղբայրն էր և վեցերորդ բանակի հրամանատար էր նշանակվել 1916 թ. ապրիլի 19-ին, հայտնում է, որ երբ Բեքիրադա Բյուլյուդյու կոչված կալանատանը անգլիացի հրամանատարը հարցրել է նրա կողմից 300 հազար հայերի սպանության մասին, ինքը զրավոր կերպով տվել է հետևյալ պատասխանը. «300 հազար հայ... Կարող է ավելի կամ պակաս լինել. չեմ հաշվել: Որտեղ որ հավանական է եղել նրանց ապստամբությունը, քաղաքացիական իշխանություններին հրամայել էմ տեղահանել նրանց և աքսորել եմ տվել»⁵⁶:

Իթթիհադականներին մեղադրելու և նրանցից զատվելու միտումը, ինչպես նաև՝ քրիստոնյաների կոտորածների հետ իրենց առնչություն ունենալու ժխտումը բնորոշ էր զինադադարի կնքումին հաջորդած առաջին ամիսներին, երբ Օսմանյան Կայսրությունն ու հասարակությունն իրենց զգում էին պարտվածի կարգավիճակում և սպասում Դաշնակից պետությունների վճռին: Այս ժամանակ մամու-

⁵⁴ **Vahakn N. Dadrian**, "Tehcir ve Taktik", s. 11.

⁵⁵ **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentese'nin Anıları, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 239.**

⁵⁶ **Halil Paşa**, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, Derleyen: Taylan Sorgun, **Kamer Yayınları, İstanbul, 1997, s. 274.** 1919 թ. օգոստոսի 8-ին բանտից փախած Հալիլ Քուրթը երիտթուրքական կուսակցության անդամների դատավարության մեղադրական ակտում հիշատակվում էր որպես Հատուկ կազմակերպության անդամ, տե՛ս **Takvim-i Vekayi, No 3540, 5 Mayıs 1919, s. 5.**

լում խիստ մեղադրանքներ էին տպագրվում՝ ուղղված իթթիհադականներին, ինչպես նաև սուր քննադատությունների էր ենթարկվում վերջիններիս վարած քաղաքականությունը, հատկապես՝ հայերի նկատմամբ: Անգամ Մուստաֆա Քեմալ (Աթաթուրք) փաշան հայերի զանգվածային բնաջնջմանը տվել էր «խայտառակություն» բնորոշումը⁵⁷, իսկ նրա աջակցած «Միմբեր» օրաթերթը հայերի ոչնչացման գործողությունը որակել որպես «պատմության նկատմամբ կատարված ամենամեծ և ամենաանհրաժեշտը»⁵⁸ գործողություն:

Հասարակությունը մամուլի միջոցով պահանջում էր ձերբակալել ու խստորեն պատժել հայերի տեղահանության և կոտորածների պատասխանատուներին: Այսպես՝ «Ալեմդար» օրաթերթը գրում էր. «...կախադաններն արժանի չեն այս մարդկանց: Այդ գլուխները, որ պետք է ջախջախել, անհրաժեշտ է կոճղերի վրա կտրել և օրեր շարունակ պահել՝ որպես խրատ»⁵⁹:

Օսմանյան մամուլի՝ Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող խնդիրների հանդեպ ցուցաբերած մեծ հետաքրքրությունը շարունակվեց նաև հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով դատաքննությունների սկսվելուց հետո⁶⁰: Այս առումով հատկանշական է հատկապես «Ալեմդար» օրաթերթը, որը նաև սուլթանական պալատի բանբերն էր: Այսպես՝ օրաթերթի 1919 թ. ապրիլի 25-ի համարում տպագրվել էր սույն պարբերականի տնօրեն Ահմեդ (Փեյլիվան) Քադրիի բաց նամակը՝ ուղղված ռազմական ատյանի նախագահ Նազրմ փաշային⁶¹: «Ալեմդարի» տնօրենը բաց նամակում

պատմում էր հայերի կոտորածների վայրագության մասին, նշում Բիբանի պաշտոնյաների անույններ, ովքեր պաշտոնագրկվել էին կառավարության կողմից՝ կատարված չարագործությունների վերաբերյալ համապատասխան մարմիններին տեղեկացնելու պատճառով, ռազմական ատյանի նախագահին խնդրում ավելի լուրջ վերաբերվել ականատեսների վկայություններին և պատժել բոլոր հանցագործներին⁶²:

Հիշատակման է արժանի նաև «Ալեմդարի» գլխավոր խմբագիր Ռեֆի Ջևադ Ուլունայի հողվածաշարը՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության խնդրին: «Ալեմդար» օրաթերթի գլխավոր խմբագիրը հայերի տեղահանությանն ու կոտորածներին, ինչպես նաև՝ դրանց վերաբերյալ հարուցված դատական գործերին անդրադարձող իր առաջնորդողներում հատկապես շեշտում էր երիտթուրքերի դատաքննություններն արագ իրականացնելու և հանցագործներին անմիջապես պատժելու անհրաժեշտությունը: 1919 թ. փետրվարի 14-ին տպագրված «Տեղահանության և կոտորածների կապակցությամբ» վերնագրով հողվածում նա իր մտահոգությունն էր արտահայտում այն փաստի կապակցությամբ, որ Թուրքիան հայերի կոտորածների դատաքննություններն իրականացնում էր հարկադրված, և որ դատավարությունների շարժառիթ էր ծառայել ոչ թե արդարության վերականգնումը, այլ՝ ընդամենը Եվրոպայի առջև արդարադատ երևալու ցանկությունը⁶³: Նույն հողվածում Ջևադն ընդգծում էր հայերի կոտորածների զանգվածային բնույթը. «Կառավարությունը տեղահանության և կոտորածների խնդրի կապակցությամբ դատարանին հանձնեց երեքից-հինգ հոգու: Միթե խնդիրն այդքանով ավարտվում է: Ինչպես

⁵⁷ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktik", s. 11.

⁵⁸ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 395.

⁵⁹ Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, İstanbul, 1983, s. 199.

⁶⁰ Այս մեղադրանքով կայացած առաջին՝ Յոզղատի դատավարությունն սկսվեց 1919 թ. փետրվարի 5-ին:

⁶¹ «Ալեմդար»-ում տպագրված այս հողվածի անբողջական բարձրագույնությունը տե՛ս Մ.Վ. Անուժյան, Յոզղատի և Տրապիզոնի տեղահանության ու կոտորածների դատավարությունները ըստ «Ալեմդար» օրաթերթի, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և

պատմագրության հարցեր», N 9, Երևան, 2004, էջ 72-74:

⁶² Ahmed Kadri, Divan-ı Harb-i Reisi Nazım Paşa Hazretlerine Açık Mektup, "Alemdar", 25 Nisan 1919.

⁶³ Refi Cevad, Tehcir ve Taktik Münasebetiyle, "Alemdar" 14 Şubat 1919.

կարելի է տեղահանությունն ու կոտորածները սահմանափակել միայն շրջանակում»⁶⁴: 1919 թ. փետրվարի 20-ին հրատարակված «Ինչպիսին են եղել ուղեկառքի ծիերը» հոդվածում «Ալեմդարի» խմբագիրը շեշտում էր այն հանգամանքը, որ Յոզղատի դատավարության մեղադրյալներից Բողազլյան զավառի կայմակամ (զավառապետ) Մեհմեդ Քեմալը, ոճրագործ լինելով հանդերձ, ընդամենը պարզ գործիք է եղել Հայոց ցեղասպանության հեղինակների՝ գլխավոր պատասխանատուների ձեռքում, իսկ վերջիններս ոչ միայն դեռ չեն պատժվել, այլև նույնիսկ չեն էլ կալանավորվել. «Ո՞վ է Քեմալ բեյը. եթե ճշմարտությունը որոնելու լինենք, այն բաղկացած կլինի մի արյունոտ կացնից: Արդարադատությունը պետք է կտրի այդ կացինը գործել տված ձեռքը, իսկ այդ ձեռքերը, այդ ուղեղները դեռ ազատ շրջում են մեր մեջ»⁶⁵: «Ալեմդար» օրաթերթի խմբագիրը 1919 թ. ապրիլի 9-ի համարում տպագրված «Ի պատասխան մի պաշտպանության» վերնագրով հոդվածում ընդգծում էր հայերի կոտորածների կանխամտածված բնույթը, մտահղացողի և կատարողի միասնական լինելը. «Ենթադրենք՝ որևէ մեկը հանցագործություն է կատարել: Բնականաբար չենք կարող այդ ոճրագործությունը նյութած ուղեղը և ի կատար ածած ձեռքը միմյանցից բաժանել: Դա ո՛չ օրենքը թույլ կտա, ո՛չ էլ բանականությունը: Եթե Բեհաեդդին Շաքիրը ողբերգություններ հղացած ուղեղն էր, ապա Քեմալ բեյն ու իր հանցակիցները այդ ուղեղի չարագործությունները նախապատրաստող ձեռքերն էին: Օրենքը ձեռքն էլ է կտրում, ուղեղն էլ՝ հանգցնում»⁶⁶: Ռեֆի Ջևադը մեկ այլ հոդվածում շեշտում էր ոճրագործներին ըստ արժանվույն պատժելու անհրաժեշտությունը. «Ընդամենը արդարություն ենք պահանջում մեր հոդվածներով: Արդարություն ասելով՝ ի նկատի ունենք

⁶⁴ Անդ:

⁶⁵ Refi Cevad, Arabanın Beygirleri Nasıl İmiş?, "Alemdar", 20 Şubat 1919.

⁶⁶ Refi Cevad, Bir Müdafaa Karşısında..., "Alemdar", 9 Nisan 1919.

բռնությանը համարժեք պատիժ: Այսօր քաղաքակիրթ աշխարհն ու մարդկությունը չեն կարող անտարբեր մնալ պատռված աղիքների, հանված աչքերի, ջնջված ուղեղների հանդեպ: Չի կարելի մեծ հայրենասեր համարել այդ ողբերգական տեսարանների հեղինակներին: Միակ բանը, որ պարտավոր ենք անել, մի ողջ ժողովրդի դեպի բնաջնջում տարած մարդասպաններին պատժելն է»⁶⁷:

Զինադադարի շրջանում օսմանյան հասարակության և մամուլի կողմից հնչեցված սուր քննադատությունների ճնշման տակ հայերի տեղահանության և կոտորածների խնդիրն ընդգրկվեց նաև տվյալ ժամանակաշրջանի օսմանյան խորհրդարանի⁶⁸ օրակարգ, ու վերջինս դարձավ թեժ քննարկումների թատերաբեմ⁶⁹:

Թալեաթ փաշայի հրաժարականից հետո (1918 թ. հոկտեմբերի 7) օսմանյան խորհրդարանն իր աշխատանքները շարունակեց մինչև 1918 թ. դեկտեմբերի 21-ը⁷⁰: Հարկ է նշել՝ քանի որ պատերազմի պատճառով հնարավոր չէր եղել խորհրդարանային ընտրություններ անցկացնել, պատգամավորների պալատի օրինական ժամկետը մեկ տարով երկարաձգվել էր՝ 1876 թ. Սահմանադրության 70-րդ հոդվածին մեկ դրույթ ևս հավելելու միջոցով⁷¹:

1918 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին պատգամավորների պալատում և սենատում ամենաշատ քննակված խնդիրը դարձավ Օսմանյան Կայսրությունն Առաջին աշխարհամարտի մեջ ներքաշելու և հայերի կոտորածները կազմակերպելու մեջ մեղադրվողներին դատական պատասխանատվության ենթարկելու հարցը: Իթթիհադա-

⁶⁷ Refi Cevad, Ne Diyoruz, Ne İstiyoruz, "Alemdar", 10 Nisan 1919.

⁶⁸ Օսմանյան խորհրդարանը բաղկացած էր երկու պալատից՝ պատգամավորների պալատից ու սենատից:

⁶⁹ Օսմանյան խորհրդարանում կայացած քննարկումների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Փրոֆ. Վ. Տաուրեան, Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային եւ պատմագիտական քննարկումներով:

⁷⁰ Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt III, s. 654.

⁷¹ Osman Selim Kocahanoğlu, İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, s. 26.

կանների՝ քաղաքական թատերաբեմից առերևույթ հեռանալու և հատկապես պարագլուխների փախուստից հետո մինչ այդ լուրջությամբ պահպանած պատգամավորները սկսեցին քննադատությունների տարափ տեղալ նախկին կառավարության հասցեին:

Թեժ քննարկումներն ու սուր վիճաբանությունները օսմանյան խորհրդարանում սկսվեցին 1918 թ. հոկտեմբերի 19-ի նիստում, որի ժամանակ իր վարչակազմի ծրագիրն էր ներկայացրել Ահմեդ Իզզեթ փաշան: Ծրագրի ընթերցումից հետո պատգամավորները խստորեն քննադատեցին կառավարության ներկայացրած ծրագիրը⁷², որով հետև Իզզեթ փաշան իր ծրագրում չէր ընդգրկել պատերազմի ժամանակ կատարված հանցագործությունները հետաքննելու հարցը⁷³: Քննադատություններին ի պատասխան՝ Ահմեդ Իզզեթը հայտարարեց. «Մենք անպայման արդարադատություն ենք խոստանում, որը գործադրելու ենք»⁷⁴: Հարկ է նշել, որ նորանշանակ Ահմեդ Իզզեթը ծրագրում միայն անդրադարձել էր հայերի և այլ քաղաքացիների՝ հետզհետե իրենց բնակության նախկին վայրերը վերադառնալու թույլտվության և ամեն տեսակի վնասների փոխհատուցման անհրաժեշտությանը⁷⁵:

Հայերի կոտորածների հարցով լարված քննարկումներ են եղել նաև խորհրդարանի 1918 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստում: Թեժ վիճաբանությունների տեղիք էր տվել հատկապես 1918 թ. նոյեմբերի 1-ի լույս 2-ի գիշերը երիտթուրքական յոթ պարագլուխների փախուստը երկրից: Այս նիստում հայկական ջարդերի հարցն օրակարգ է բերվել տարբեր գրավոր առաջարկների, դիտողագրերի և հարցապնդումների միջոցով: Այսպես՝ նախ Այդընի պատգամավոր Էմանուել էֆեն-

⁷² Ferudun Ata, İşgal İstanbul'nda Tehcir Yargılamaları, Ankara, 2005, ss. 21-22.

⁷³ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 398.

⁷⁴ Աճ, էջ 399:

⁷⁵ Ferudun Ata, İşgal İstanbul'nda Tehcir Yargılamaları, s. 21.

դին բարձրացրել է խորհրդարանի վերընտրության հարցը և ընդգծել, որ այս մեջլիսը կապ է ունեցել նախկին կառավարության գործած ուժիւրների հետ, և որ նրա որոշ անդամներ, այդ թվում նաև՝ խորհրդարանի խոսնակ Հալիլ Մենթեշեն, անմիջականորեն առնչվել են տվյալ հանցագործություններին⁷⁶:

Այս սուր քննարկումներին մասնակցում էին նաև յոթ հայ պատգամավորներ. Քոզանի (Սիսի) պատգամավոր Մատթեոս Նալբանդյանը, Իզմիրի (Չմյուռնիա) պատգամավոր Օննիկ Իսսանը, Էրզրումի (Կարինի) պատգամավոր Հովսեփ Մադաթյանը, Հալեպի պատգամավոր Արթին Բոշագեզնյանը, Մարաշի պատգամավոր Հակոբ Խըրլաքյանը, Մուշի պատգամավոր Գեղամ Տեր-Կարապետյանը, Սվասի (Սեբաստիայի) պատգամավոր Տիգրան Պարսամյանը⁷⁷, որոնք բոլորն էլ ընտրվել էին Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ընտրացուցակով⁷⁸:

Նույն նիստում ընթերցվել է Բաղդադի սանջակներից մեկից՝ Դիվանիեից ընտրված պատգամավոր Ֆուադ բեյի՝ 10 կետից բաղկացած առաջարկը (takrir), որը հետագայում հիմք է տվել պատերազմական վարչակազմերի անդամներին հարցաքննած օսմանյան խորհրդարանի Հինգերորդ հանձնախմբի (Beşinci Şube) ստեղծմանը: Թեև Ֆուադ բեյը վերոնշյալ առաջարկը խորհրդարանին էր հղել դեռևս 1918 թ. հոկտեմբերի 28-ին, սակայն Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուներից մեկը հանդիսացող խորհրդարանի խոսնակ

⁷⁶ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 400.

⁷⁷ Փրճ. 4. Տատրեան, Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային եւ պատմագիտական քննարկումներով, էջ 12:

⁷⁸ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", s. 21. Հայերի բնաջնջմանը նվիրված իր գրքում օսմանյան սենատի անդամ Ահմեդ Ռեֆիկը զարմանք էր արտահայտում, թե այն ժամանակ, երբ Անատոլիայի հայերը քշվում էին Դեր-Չոր և կոտորվում, հայ պատգամավորները Ստամբուլում շարունակում էին ջերմ կապեր պահպանել Թալեաթի և հայերի ոչնչացումը կազմակերպած Իթթիհադի այլ պարագլուխների հետ, տե՛ս Ahmet Refik, Kafkas Yollarında. İki Komite İki Kıtıl, Temel Yayınları, İstanbul, 1998, s. 177.

Հալիլ Մենթեշեի կողմից հարցը ձգձգելու պատճառով այն օրակարգ է բերվել միայն նոյեմբերի 2-ին, իսկ քննարկման առարկա դարձել՝ նոյեմբերի 4-ին⁷⁹:

Անմիջականորեն հայերի կոտորածները քննարկելու մասին 1918 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստում առաջարկ են ներկայացրել նաև Այդըն նահանգից ընտրված պատգամավոր Էմանուել Էֆենդին և երկու հույն պատգամավորներ: Վեց կետից կազմված սույն առաջարկով պատգամավորները պահանջել են պատժել Թալեաթին և վերջինիս հանցակիցներին՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառված բռնությունների համար⁸⁰: Առաջարկի առաջին կետում նշված էր հետևյալը. «Հայ ազգին պատկանելուց բացի այլ մեղք չունեցող մեկ միլիոն մարդ, այդ թվում նաև՝ կանայք ու երեխաներ, սպանվել են և ոչնչացվել», իսկ հինգերորդ կետն անդրադառնում էր հայազգի պատգամավորներ Զոհրապի և Վարդգեսի սպանությանը⁸¹: Առաջարկը ներկայացնելուց հետո ելույթ ունեցած Էմանուել Էֆենդին ընդգծել է, որ այդ դեպքերի համար պատասխանատուների թիվը չի կարող սահմանափակվել միայն 3-4 հոգով, և որ այս հանցանքները գործվել են մի ուժեղ հոսանքի կողմից: Պատգամավորն ակնարկել է նաև, որ այդ իրադարձությունների մեջ պատասխանատու էր ոչ միայն հիշյալ հոսանքը, այլ նաև՝ բոլոր նրանք, ովքեր աջակցել էին այդ հոսանքին, նույնիսկ՝ ողջ ազգը⁸²: Էմանուել Էֆենդու ակնարկը հարուցել է թուրք պատգամավորների դժգոհությունը: 1918 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստում նաև արձանագրվել է այս խնդրի շուրջ առաջին քաղաքական առձակատումը՝ թուրք և հայ ու այլազգի պատգամավորների միջև. «...հայ երեսփոխաններ մերթ փաղաքշելով, մերթ սաստելով, մերթ ալ երկի-

մաստ կամ թաքուն արտայայտություններով, իրենց թուրք պաշտօնակիցներուն ասպարէզ կարդացին Մեծ Եղեռնի առնչութեամբ գործուած ոճրապարտ արարքներուն համար»⁸³:

Վերոհիշյալ նիստում հայերի տեղահանմանն ու ոչնչացմանն առնչվող երկրորդ առաջարկ է ներկայացրել Քոզանի պատգամավոր Մատթեոս Նալբանդյանը՝ մի քանի ընկերոջ հետ միասին: Սույն առաջարկով պահանջվում էր չեղյալ հայտարարել Տեղահանության և Լքյալ գույքերի մասին ժամանակավոր օրենքները, և որպես հիմնավորում նշվում էր այդ օրենքների հակասահմանադրական բնույթը: Այս առաջարկին կառավարության անունից պատասխանած ներքին գործերի նախարար Ալի Ֆեթիի Օքյարը խոստանում է այդ կապակցությամբ հետաքննություն սկսել⁸⁴:

Հայերի կոտորածների վերաբերյալ քննարկումներն օսմանյան խորհրդարանում շարունակվել են նաև Իզզեթ փաշային հաջորդած Թևֆիկ փաշայի վարչապետության ժամանակ: Քննարկումները վերսկսվել են 1918 թ. նոյեմբերի 18-ին, երբ խորհրդարանի հաստատմանն է ներկայացվել Թևֆիկ փաշայի կառավարության ծրագիրը: Հալեպի հայ պատգամավոր Արթին Բոզգեզենյանը շեշտել է, որ եթե կառավարությունն իրոք ակնկալում է հաշտության բանակցություններից դրական արդյունք ստանալ, ապա դրա միակ ճանապարհը հայոց կոտորածների մեղավորներին դատապարտելու ուղղությամբ ինչ-որ քայլեր ձեռնարկելն է⁸⁵, իսկ ի պատասխան ներքին գործերի նախարարի արած այն արտահայտությանը, թե հետաքննություն սկսելու համար իրենք հայցերի են սպասում, պատգամավորն ասել է, որ այդ վերաբերմունքը ճիշտ չի կարող լինել, քանի որ մարդ չի մնա-

⁷⁹ Vahakn N. Dadrian, *Taner Akçam*, "Tehcir ve Taktik", s. 21.

⁸⁰ *Taner Akçam*, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 401.

⁸¹ Խոսքը հայ պատգամավորներ Գրիգոր Զոհրապի և Վարդգես Սերենգուլյանի մասին է: Աճը, էջ 401-402:

⁸² Աճը, էջ 403-404:

⁸³ Փրոֆ. Վ. Տատրեան, Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային եւ պատմագիտական քննարկումներով, էջ 19:

⁸⁴ *Taner Akçam*, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 405-406.

⁸⁵ Աճը, էջ 409:

ցել, որ կարողանա բողոքել⁸⁶:

Հայկական ջարդերի խնդիրը քննարկման նյութ է դարձել նաև 1918 թ. նոյեմբերի 23-ի նիստում, որի ընթացքում հայ և հույն պատգամավորները չեն սահմանափակվել միայն Միություն և առաջադիմություն կուսակցությանը մեղադրելով, այլ նաև խոսել են թուրքերի հավաքական պատասխանատվության խնդրի մասին⁸⁷: Նույն նիստում Տրապիզոնի պատգամավոր Մեհմեդ Էմինը անչափ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդել հայերի կոտորածների մասին հայտնելով, որ հայերին Սամսուն ուղարկելու պատրվակով նստեցրել են նավերը և ջրախեղդ արել⁸⁸:

Հաջորդ նիստում հայ պատգամավորներից Մատթեոս Նալբանդյանը շեշտելով, թե «հայերը բնաջնջվել են», իսկ «Անատոլիան վերածվել համատարած գերեզմանոցի», ընդգծել է նաև, որ թուրքերը, որպես ազգ, չեն կարող խուսափել պատասխանատվությունից, իսկ որպես խնդրի լուծում պահանջել է բոլոր հանցագործների բացահայտումն ու պատժումը⁸⁹:

Հայերի տեղահանության ու կոտորածների խնդիրը քննարկվել է նաև օսմանյան սենատում: Սենատում այս հարցով առաջին քննարկումը տեղի է ունեցել 1918 թ. հոկտեմբերի 19-ին⁹⁰, երբ սենատի բացման առթիվ ելույթ ունեցած սենատի նախագահ (Իթթիհադի նախկին առաջնորդներից) Ահմեդ Ռեզան խոսքի մեջ հիշեցրել է «վայրենաբար սպանված հայերի» մասին⁹¹: Երկու օր անց Ռեզան, ավելի հեռուն գնալով, հայտարարել է, թե հայերը բնաջնջվել են «պետության ձեռքով» կիրառության մեջ դրված «պաշտոնական»

⁸⁶ Աճ, էջ 409-410:

⁸⁷ Աճ, էջ 411-412:

⁸⁸ Աճ, էջ 414:

⁸⁹ Աճ, էջ 415-416:

⁹⁰ Ferudun Ata, İsgal İstanbul'nda Tehcir Yargılamaları, s. 30.

⁹¹ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", s. 32.

քաղաքականության արդյունքում⁹²: 1918 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստում, երբ միևնույն ժամանակ հենց նույն խնդրի շուրջ թե՛ քննարկումներ էին տեղի ունենում նաև պատգամավորների պալատում, Հայոց ցեղասպանության ընթացքում վարչապետ եղած Սայիդ Հալիմ փաշան, որը սենատի անդամ էր, առաջարկ է ներկայացրել սենատին, ըստ որի՝ առաջարկվում էր անհրաժեշտ հարցաքննությունն իրականացնելու համար հիմնել Գերագույն դատարան⁹³: Սենատի անդամները, որպես ուղեցույց ընդունելով Չյուրյուքսուլու Մահմուդ փաշայի առաջարկը, որոշել են, տվյալ պահին սենատում առկա յոթ հանձնաժողովից բացի, սենատի 5 տարբեր մեծ հանձնաժողովների անդամների մասնակցությամբ ստեղծել նաև մի նոր՝ Հատուկ հանձնաժողով (Encümen-i Mahsus)⁹⁴: Ութ հոգուց բաղկացած այդ հանձնաժողովի վրա դրվել են նույն պարտականությունները, ինչ՝ խորհրդարանի Հինգերորդ հանձնախմբի⁹⁵, այսինքն՝ հարցաքննել կառավարությանը՝ պատերազմի ընթացքում գործած ոճրագործությունների կապակցությամբ: Սենատի կողմից կազմված այդ Հատուկ հանձնաժողովը աշխատանքներն ամփոփել է 1918 թ. նոյեմբերի 9-ին, իսկ նրա ամփոփիչ զեկույցը ներկայացվել է նոյեմբերի 14-ի նիստում: Հանձնաժողովը որոշել էր հրապարակել Չյուրյուքսուլու Մահմուդ փաշայի ձեռքի տակ գտնվող նյութերը, սակայն այս բոլոր նախաձեռնություններն անարդյունք են մնացել՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 21-ին օսմանյան խորհրդարանի լուծարման պատճառով⁹⁶:

Այսպիսով՝ թե՛ պատգամավորների պալատում և թե՛ սենատում տեղի ունեցած այս թե՛ քննարկումների ժամանակ փաստվեց Հայոց ցեղասպանության եղելությունը, և հիմնվեց օսմանյան խորհր-

⁹² Աճ:

⁹³ Աճ:

⁹⁴ Աճ:

⁹⁵ Աճ:

⁹⁶ Աճ, էջ 37:

դարանի Հինգերորդ հանձնախումբը, որը հարցաքննության ենթարկեց պատերազմի ընթացքում երկիրը ղեկավարած Սայիդ Հալիմ ու Թալեաթ փաշաների կառավարության անդամներին՝ ի թիվս այլ հանցագործությունների և չարաշահումների՝ նաև հայերի տեղահանության ու կոտորածների կապակցությամբ:

2. ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԻ ԴԵՄ ԻՐԱԿԱՆԱՅՎԱԾ ՀԵՏԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Զինադադարի շրջանում Օսմանյան Կայսրության՝ շատ արագ միմյանց հաջորդող կառավարությունների՝ Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուներին բացահայտելու և դատապարտելու նախաձեռնությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր հաշտության պայմանագրի դրույթները և հաղթանակած տերությունների դիրքորոշումը մեղմելու ցանկությամբ, քանի որ կայսրությանը վերջնական կործանում էր սպառնում: Թուրքիայի վրա մեծ ազդեցություն ունեցավ հատկապես համաշխարհային հանրության՝ մեղավորներին միջազգային դատարանին հանձնելու պահանջը: Այսպես՝ առաջիններից մեկն իր ծայրը բարձրացրեց գերմանացի ականավոր գիտնական, արևելագետ Յոզեֆ Մարկվարտը՝ Գերմանիայի ժողովրդին կոչ անելով կառավարությունից պահանջել հանձնել սեփական երկրում ապաստան գտած «էնվերին ու Թալեաթին՝ զանգվածային սպանությունների մեղավորներին, այն հաշվով, որ նրանց դատի միջազգային դատարանը...»⁹⁷: Նման պահանջով հանդես եկավ նաև ֆրանսիացի պատմաբան Ժակ դը Մորգանը⁹⁸: Դատապարտող սուր հողվածներով և աշխատություններով բողոքի ձայն բարձրացրեցին նաև տարբեր ազգությունների պատկանող ականավոր գործիչներ՝ Յոհաննես Լեփսիուսը, Արմին Վեգները, Անտուան Մեյեն, Ռընե Պինոնը, Արնոլդ Թոյնթին, Վալերի Բրյուսովը, Հենրի Մորգենթաուն ու շատ ուրիշներ⁹⁹:

Հարկ է նշել, որ դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ արևմտահայերի զանգվածային բռնազաղթի միջոցով զոհուցանված հայերի մասին հարց էր բերվում հանցագործ

⁹⁷ Ռ. Սահակյան, Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990, էջ 136-137:
⁹⁸ Ս. Կ. Պողոսյան, Գոյատևած պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1988, էջ 423:
⁹⁹ Ա.Յ. Փափազեան, Դայերի ցեղասպանութիւնը ըստ երիտթուրքերի դատավարութեան փաստաթղթերի, Լուս Անճեւս, 2005, էջ 21:

ու կոտորածների լուրը տարածվել էր ողջ աշխարհով մեկ, Դաշնակից երկրները, հանձինս Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների, 1915 թ. մայիսի 24-ին բողոքի նոտա էին հղել Բ. Դաշնը՝ հրապարակավ հայտարարելով, որ Օսմանյան Կայսրության այդ նոր ոճրագործություններն ուղղված են մարդկության և քաղաքակրթության դեմ, և որ դրանց համար իրենք պատասխանատու են ծանաչելու օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև՝ կոտորածներին մասնակից տեղական իշխանություններին¹⁰⁰: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Դաշնակից տերությունները փորձեցին կոտորածների պատասխանատուների նկատմամբ կիրառել միջազգային իրավունքի սկզբունքները, սակայն հաջորդ ամիսներին այդ նախաձեռնությունը հետզհետե թուլացավ և, ի վերջո, զոհ գնաց քաղաքական խարդավանքներին, որոնք պայմանավորված էին Դաշնակից պետությունների շահերի հակասությամբ:

Տեղի տալով համաշխարհային հանրության ձնշմանը՝ Օսմանյան Կայսրության սուլթան Մեհմեդ 6-րդ Վահիդեդդինը (1918-1922) և հաճախ փոփոխվող կառավարությունների ներկայացուցիչները փութացին պատժել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին այստեղ կատարված ոճրագործությունների, մասնավորապես՝ հայերի տեղահանության ու կոտորածների հեղինակներին: Այս հարցում կարևոր դեր խաղաց նաև այն, որ 1918 թ. դեկտեմբերից իշխանության եկած կառավարությունները կազմվում էին Իթթիհատի հակառակորդ ու պատերազմի տարիներին հալածված Ազատություն և համաձայնություն (Hürriyet ve İtilâf) կուսակցության անդամներից:

Ահմեդ Իզզեթ փաշան իր վարչապետության օրոք ներքին գործերի նախարար Ֆեթիի Օքյարի միջոցով 1918 թ. հոկտեմբեր

¹⁰⁰ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Երևան, 1967, էջ 319:

ամսին հաղորդագրություն ուղարկեց կայսրության շրջաններ, որը նպատակ ուներ հետաքննել պատերազմի տարիներին հայերի դեմ կատարված հանցագործությունները: Հաղորդագրության մեջ ընդգծվում էր, որ հետաքննությունները պետք է իրականացվեն՝ «կասկածյալների պաշտոնից ու դիրքից անկախ»¹⁰¹:

Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուների հետաքննությունը Օսմանյան Կայսրությունում գրեթե միաժամանակ կատարվում էր երեք տարբեր հետաքննիչ հանձնաժողովների կողմից: Դրանց մեջ առավել հայտնի է օսմանյան խորհրդարանի Հինգերորդ հանձնախմբի կողմից իրականացված հարցաքննությունը, որը կազմվեց Դիվանիեից ընտրված ազգությամբ արաբ պատգամավոր Ֆուադ բեյի հղած առաջարկի հիման վրա: Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորների պալատի ներքին կանոնադրության դրույթների համաձայն՝ այստեղ գործում էին հինգ հանձնաժողովներ: Յուրաքանչյուր նստաշրջանի սկզբում վիճակահանությամբ կազմվող այդ հինգ հանձնախմբերից մեկն ստանձնում էր Գերագույն դատարանի պարտականությունները¹⁰²: Ֆուադ բեյի կողմից ներկայացված առաջարկով, որը նախատեսում էր Գերագույն դատարանին հանձնել Սայիդ Հալիմ ու Թալեաթ փաշաների կառավարություններին, վիճակ հանվեց՝ այդ ուղղությամբ հարցաքննություն կատարելու համար, և դրա պարտականությունը դրվեց Հինգերորդ հանձնաժողովի վրա¹⁰³:

Ֆուադ բեյի հղած առաջարկում, որը բաղկացած էր առանց հիմնավոր պատճառի երկիրը պատերազմի մեջ ներքաշելու և այլ մեղադրանքներ պարունակող 10 կետերից, հայերի տեղահանության խնդիրը շոշափված էր 5-րդ և 10-րդ կետերում: 5-րդ կետը ձևակերպված էր հետևյալ կերպ. «Իրավական ու մարդկային օրենքներին և

¹⁰¹ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktik", ss. 42-43.

¹⁰² Ferudun Ata, İlgal İstanbul'da Tehcir Yargılamaları, s. 35.

¹⁰³ Անդ, էջ 36:

հատկապես մեր Սահմանադրության ոգուն ու տառին ամբողջովին հակասող ժամանակավոր օրենքներ, հրամաններ և դրույթներ հրապարակելով՝ երկիրը վերածեցին ողբերգությունների թատերաբեմի», իսկ 10-րդ կետում, առանց անունը հստակ նշվելու, հիշատակվում էր հայերի տեղահանության ու ոչնչացման մեջ մեծ դեր խաղացած Հատուկ կազմակերպությունը (Teşkilât-ı Mahsûsa). «Երկրի ներսում անկարգություններ իրականացրած ու կյանքի, գույքի և պատվի ազատության դեմ ոտնձգություններ գործած մի շարք ավազակախմբերի օժանդակելով՝ մասնակցեցին նրանց հեղինակած ողբերգություններին»¹⁰⁴:

Իր աշխատանքները 1918 թ. նոյեմբերին սկսած Հինգերորդ հանձնախումբը նախագահ ընտրեց Աբդուլլահ Ազմիին, իսկ քարտուղար՝ Շեմսեդդին բեյին: Թեև հանձնախմբի անդամների մեծ մասը թուրքեր էին, սակայն ներգրավված էին նաև հայ, հույն և արաբ պատգամավորներ¹⁰⁵: Հարկ է նշել, որ հանձնախմբի անդամների մեջ կային այնպիսի անձինք, ովքեր իրականում պետք է լինեին մեղադրյալի աթոռին¹⁰⁶: Մինչև 1918 թ. դեկտեմբերի 7-ը տևած 15 նիստերի ընթացքում հարցաքննվեցին 15 նախարարներ, մեկ վարչապետ (Սայիդ Հալիմ փաշան) և երկու շեյխուխլամ:

Հինգերորդ հանձնախմբի անդամները, որոնց մեծ մասն իթթիհադական էր¹⁰⁷, խուսափում էին հայերի տեղահանությանը և կոտորածներին առնչվող հարցեր ուղղելուց՝ դա թողնելով արաբ պատգամավորներին: Այնուամենայնիվ, բոլոր հարցաքննվողներին էլ տրվում էին միևնույն հարցերը, որոնք հիմնված էին Ֆուադ բեյի առաջարկի 10 կետերի վրա: Թեև պատերազմի ժամանակ իշխանութ-

յուն եղած կառավարության անդամներն այս հարցաքննության ժամանակ խուսափել են ճիշտ պատասխաններից, ստել, ասել, թե իբր կառավարությունը տեղյակ չի եղել տեղահանության մասին, և փորձել հայերի տարագրությունը հիմնավորել «ռազմական միջոցառմամբ», այնուամենայնիվ հարցաքննության ընթացքում արձանագրվել են նաև որոշ խոստովանություններ: Այսպես, օրինակ, արդարադատության նախարար Իբրահիմ բեյը նշել է, որ տեղահանության գործողությունն սկսվել է Տեղահանության մասին օրենքի ընդունումից շատ ավելի առաջ¹⁰⁸:

Սույն հանձնաժողովը հարցաքննված նախարարների մեկնաբանություններին և խոստովանություններին հավելել է նաև բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնց մեջ կային կոտորածներին վերաբերող խիստ զաղտնի հրահանգներ: Այս վավերագրերը հետագայում հանձնվել են ռազմական ատյանների դատախազներին¹⁰⁹: Հինգերորդ հանձնախմբի իրականացրած հարցաքննության վերջնական նպատակն էր կասկածյալներին Գերագույն դատարանին հանձնելը, որն էլ որոշվեց մեջլիսում կատարված քվեարկության միջոցով, սակայն 1918 թ. դեկտեմբերի 21-ին խորհրդարանը սուլթանի հրովարտակով լուծարվեց, և անհնար դարձավ հարցաքննության ենթարկվածներին Գերագույն դատարան ուղարկելու մասին որոշման ընդունումը մեջլիսի կողմից¹¹⁰: 1919 թ. մարտի 17-ին տվյալ ժամանակաշրջանի վարչապետ Դամադ Ֆերիդ փաշայի հրամանով Հինգերորդ հանձնախմբի կողմից իրականացված հարցաքննության արձանագրությունները հանձնվեցին ռազմական ատյանի դատախազությանը¹¹¹:

¹⁰⁴ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 419.

¹⁰⁵ Osman Selim Kocahanoğlu, İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, s. 31.

¹⁰⁶ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktik", s. 38.

¹⁰⁷ Հինգերորդ հանձնախմբի բոլոր անդամներն էլ ընտրվել էին 1915 թ. Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ընտրացուցակով, տե՛ս նշվ. աշխ. 79-րդ էջը:

¹⁰⁸ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 423.

¹⁰⁹ Vahakn N. Dadrian, Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid, Belge Yayınları, 1995, s. 81.

¹¹⁰ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 424.

¹¹¹ Աճ, էջ 454:

Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուներին գտնելու ուղղությամբ կարևոր հետաքննություն է կատարել նաև Հանցագործությունների հետաքննիչ հանձնաժողովը (Tedkik-i Seyyi'ât) Tahkik-i Seyyi'ât Komisyonu), որը պատմությանը հայտնի է Մազհարի հանձնաժողով (Mazhar Komisyonu) անունով, քանի որ հանձնաժողովի նախագահն էր մինչև 1914 թ. ապրիլը Բիթլիսի նահանգապետի պաշտոնը զբաղեցրած Հասան Մազհարը: Դատավարություններին նախորդած հետաքննությունը հիմնականում իրականացվել է հենց այս հանձնախմբի կողմից: Թեև վերոհիշյալ հետաքննիչ հանձնաժողովի հիմնվելու մասին օսմանյան մամուլում հրապարակումներ են եղել միայն 1918 թ. նոյեմբերի 24-ին, քանի որ հանձնախումբը պաշտոնապես հիմնվել էր նոյեմբերի 23-ին, սակայն այն սկսել էր գործել դեռևս նոյեմբերի 13-ից:

Օսմանյան կառավարությունը 1918 թ. դեկտեմբերի 5-ին որոշել է վերոհիշյալ հանձնաժողովին կից ստեղծել նաև Արդարադատության ու Լեռքին գործերի նախարարությունների անդամներից կազմված խառը հանձնաժողովներ, որոնք հետաքննությունը տեղում իրականացնելու նպատակով ուղարկվելու էին կայսրության շրջաններ: Սույն հետաքննիչ հանձնախմբերը թեև ընդգրկված էին ոստիկանության համակարգում, սակայն աշխատելու էին անկախ¹¹²:

Մազհարի ղեկավարած հանձնաժողովի անդամներն էին Արդարադատության նախարարության իրավական գործերի տնօրենի տեղակալ Հարալամբոսը, վարչական տեսուչներ Էմին Հյուսնյուն և Օմերը, ինչպես նաև՝ Ստամբուլի Բողոքարկման դատարանի անդամ Արթին Մոսթիջյանը¹¹³:

Հանցագործությունների հետաքննիչ հանձնաժողովին, Օսմանյան քրեական դատարանների օրենսգրքի համապատասխան

¹¹² Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", s. 44.

¹¹³ Ferudun Ata, İsgal İstanbul'nda Tehcir Yargılamaları, s. 65.

հողվածների համաձայն, տրված էին լայն իրավասություններ, այդ թվում նաև՝ կասկածյալներին ձերբակալելու իրավունք¹¹⁴:

Մազհարի հանձնաժողովը հանդես եկավ նաև որոշ հավելյալ նախաձեռնություններով: Այսպես՝ սույն հետաքննող հանձնաժողովը, պաշտոնապես դիմելով կառավարությանը, պահանջեց, որպեսզի վերջինս մամուլ գրասենյակի միջոցով մեկտեղի զինադադարի ժամանակաշրջանի թերթերում տպագրված այն բոլոր հրապարակումները, որոնք վերաբերում էին պատերազմի ընթացքում կատարված ոճրագործություններին: Հանձնաժողովը կարևորություն էր տալիս հատկապես թուրք և այլ ազգությունների պատկանող մուսուլման ականատեսների վկայություններին¹¹⁵:

Հանձնաժողովը, երկիրը պատերազմի մեջ ներքաշելու և Հատուկ կազմակերպությանը առնչվող խնդիրները ևս ընդգրկող 10 տպագիր հարց ուղղելով, գրավոր ու բանավոր ցուցմունքներ վերցրեց բազմաթիվ անձանցից, որոնց մեջ կային նաև խորհրդարանի 26 անդամներ: Թղթապանակներ նախապատրաստվեցին 130 հոգու վերաբերյալ, և պահանջվեց, որ տվյալ անձինք դատաքննության ենթարկվեն¹¹⁶: Մազհարի հանձնաժողովը երկու ամսվա ընթացքում ձեռք բերեց հայերի կոտորածների վերաբերյալ բազմաթիվ մեղադրական ապացույցներ, այդ թվում՝ ծածկագիր հեռագրեր¹¹⁷, պաշտոնական գրություններ, հրահանգներ ու հրամաններ, ինչպես նաև՝ ականատեսների վկայություններ: Ի դեպ՝ վկաները հանձնաժողովին ցուցմունքներ էին տալիս երդվելուց հետո միայն¹¹⁸: Մազհարի հանձնաժողովը հետաքննությունն սկսելուց 3 շաբաթ հետո հայտնեց, որ արդեն

¹¹⁴ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 453.

¹¹⁵ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", ss. 44-45.

¹¹⁶ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, ss. 453-454.

¹¹⁷ Vahakn Dadrian, Histoire du Génocide Arménien, Stock, 1996, p. 507.

¹¹⁸ Raymond H. Kévorkian, La Turquie Face à ses Responsabilités. Les Procès des Criminels Jeunes Turcs (1918-1920), "Revue d'Histoire de la SHOAH le Monde Juif", N 177-178, Janvier-Août 2003, p. 189.

իսկ ձեռք են բերվել բավարար ապացույցներ, որպեսզի սկսվի դատավարությունը: Այս փաստաթղթերը 1919 թ. հունվարին հանձնվեցին Ստամբուլի ռազմական ատյանին¹¹⁹: Սակայն Առաջին ռազմական ատյանը, վերոհիշյալ հետաքննիչ հանձնաժողովների կողմից ձեռք բերված նյութերը թերի համարելով, հիմնեց նաև իր 5 հետաքննիչ հանձնաժողովները, որոնք ևս հասու դարձան մի շարք հավելյալ տեղեկությունների¹²⁰: Այս բոլոր հետաքննող հանձնաժողովների միջոցով ստացված ականատեսների վկայությունները, ձեռք բերված ծածկագիր հեռագրերը և այլ ապացույցներ տրամադրվեցին Հայոց ցեղասպանության մեջ մեղադրվողների դատաքննությունն իրականացնող ռազմական դատարաններին:

Հայոց ցեղասպանության կազմակերպման և իրականացման մեջ մեղադրվողների առաջին ձերբակալությունները կատարվեցին 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Անկարայում, Չորումում և Ադանայում: Կալանավորներին տեղափոխում էին Ստամբուլ: Նրանց շարքերում կային երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխներ, պատգամավորներ, շրջանային պատասխանատու քարտուղարներ, բարձրաստիճան զինվորականներ և այլ պաշտոնատար անձինք: 1919 թ. հունվար ամսվա սկզբին ձերբակալությունները դարձան ավելի զանգվածային¹²¹: Չանգվածային ձերբակալությունները շարունակվեցին նաև 1919 թ. փետրվար ամսին: Դեռևս հունվար ամսվա ընթացքում ազատագրվել էին մոտ 40 բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, հունվարի վերջերին ձերբակալված կասկածյալների թիվը հասավ 112 հոգու: Փետրվարին նույնպես ձերբակալվել են պատգամավորներ ու նախկին նախարարներ՝ բոլորն էլ իթթիհադականներ¹²², այդ թվում՝

¹¹⁹ **Taner Akçam**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 454.

¹²⁰ Աճը:

¹²¹ **Bilâl Şimsir**, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 35.

¹²² Տվյալ ժամանակաշրջանում Ստամբուլում տպագրվող «Մեմլեթթ» օրաթերթի համաձայն՝ 1919 թ. փետրվարի 16-ին Միություն և առաջադիմություն կուսակցության

ներքին գործերի նախկին նախարար Իսմայիլ Ջանփուլադը, սենատի նախկին նախագահ Հաջը Ադիլը, Միություն և առաջադիմություն կուսակցության նախկին քարտուղար Միդհաթ Եյուբըյու Բլեդան, պատգամավորներ Հյուսեին Ջահիդ Յալչընը և Զիա Գյոքբալիը¹²³:

Ստամբուլում ձերբակալվածներին ուղարկում էին Ռազմական նախարարությանը պատկանող ու Բեքիրադա Բյույուդյու անունը կրող կալանատուն: Նրանց շարքում էր նաև Բողազլըյանի կայմական (զավառապետ) Մեհմեդ Քեմալ բեյը, որը դարձավ հայերի զանգվածային ոչնչացումը կազմակերպելու մեղադրանքով մահվան դատապարտված առաջին պաշտոնյան:

Այդ ընթացքում Անտանտի երկրները, ձգտելով հավատարիմ մնալ 1915 թ. մայիսի 24-ին Բարձր դռանը հղած իրենց նոտային, նախ փորձեցին համատեղ ուժերով դատապարտել պատերազմի ժամանակ գործված ոճիրների և հատկապես Հայոց ցեղասպանության հեղինակներին: Այսպես՝ 1919 թ. հունվարին Փարիզում տեղի ունեցավ նախնական կոնֆերանս, որի արդյունքում ստեղծվեց մի հանձնաժողով, որն իրավասություն ստացավ գտնել պատերազմական հանցագործներին: Երրորդ ենթահանձնաժողով կոչված այդ մարմինը, որը հայտնի էր նաև «Տասնհինգի հանձնաժողով» անունով, այլ ոճրագործությունների հետ մեկտեղ քննեց նաև «պատերազմի ժամանակ կիրառված բարբարոսական և ապօրինի մեթոդները»: Հանձնաժողովը 1919 թ. մարտի 5-ին հանդես եկավ զեկուցմամբ, որում շեշտվում էին պատերազմի ժամանակ խաղաղ բնակչության հանդեպ կիրառված հետևյալ բռնարարքները՝ շարունակական բնույթ կրող ահաբեկչությունը, կոտորածները, անձնական սեփականության

ձերբակալված երևելի գործիչները ոստիկանատնից ավտոմեքենաներով փոխադրվել էին ռազմական ատյանի կալանատուն: Տեղափոխման ընթացքում ոստիկանների կողմից խիստ միջոցներ էին ձեռնարկվել՝ միջադեպերի տեղիք չտալու ուղղությամբ, տե՛ս *Mevkûf İmtihad Erkânı*, "Memleket", 17 Şubat 1919.

¹²³ **Bilâl Şimsir**, *Malta Sürgünleri*, ss. 57-58.

և հասարակությանը պատկանող գույքերի բռնագրավումն ու կողոպուտը, բռնագաղթն ու հարկադիր աշխատանքը¹²⁴: Հանձնաժողովի վերջնական զեկուցումն ընթերցվեց 1919 թ. մարտի 29-ին: Զեկուցումը հանգեց այն եզրակացությանը, թե «թշնամի երկրների այն բոլոր քաղաքացիները, ովքեր խախտել են մարդկային օրենքները կամ պատերազմական ավանդույթները, ենթակա են դատական հետապնդման»: Թեև զեկուցման մեջ բացահայտ կերպով չէր նշվում, բայց և այնպես սույն հանձնաժողովը հաշվի էր առել նաև Օսմանյան Կայսրության կողմից սեփական քրիստոնյա քաղաքացիների հանդեպ գործադրված ուժգնագործությունները: Հենց այս հանձնաժողովի աշխատանքների շնորհիվ են Սևրի պայմանագրի մեջ ներառվել հայերի կոտորածների մեղավորներին դատական պատասխանատվության ենթարկելու դրույթները՝ 226-րդ, 228-րդ և 230-րդ հոդվածները¹²⁵:

Մեծ Բրիտանիան սկզբում մտադրված է եղել նաև սեփական դատարանի միջոցով դատապարտել պատերազմական ուժգնագործներին¹²⁶: Այսպես՝ Մեծ Բրիտանիայի գերագույն կոմիսարը 1919 թ. հունվարի 7-ին Օսմանյան Կայսրության արտգործնախարար Մուտաֆա Ռեշիդ փաշայի հետ հանդիպման ժամանակ պատերազմական հանցագործներին դասակարգել էր հետևյալ երկու խմբում. 1. պատերազմի ընթացքում անզլիացի գերիների նկատմամբ բռնություններ գործադրածներ և 2. հայերի կոտորածների պատասխանատուներ¹²⁷: Սակայն Ֆրանսիայի կարծիքով պատերազմական ուժա-

գործությունները դատելու իրավասությունը պետք է պատկաներ թուրքերին, իսկ Դաշնակից պետություններն ունենային միայն դատավարությունները վերահսկելու իրավունք: Չնայած Ֆրանսիայի դիրքորոշմանը՝ Մեծ Բրիտանիան չփոխեց այս հարցում իր ունեցած տեսակետը¹²⁸: Թուրքիայի կառավարությունը, ի դեմս վարչապետ Թաֆիկ փաշայի, 1919 թ. փետրվարի վերջերին դիմելով չեզոք երկրներ Ծվեյցարիային, Դանիային, Իսպանիային, Ծվեդիային ու Հոլանդիային, երկուական դատավորներ խնդրեց այս երկրներից՝ հայերի զանվածային ջարդերի պատասխանատուներին դատելու համար մի միջազգային դատարան հիմնելու նպատակով¹²⁹, սակայն Մեծ Բրիտանիան խոչընդոտեց այս նախաձեռնությանը¹³⁰, քանի որ մտադիր էր սեփական դատարանների միջոցով դատել պատասխանատուներին:

1919 թ. մարտի 5-ին Մեծ Բրիտանիայի գերագույն կոմիսարությունը ծովակալ Վեբի միջոցով Բարձր դռանը հաղորդեց բրիտանական կառավարության մտադրությունը՝ պատերազմական հանցագործների վերաբերյալ, համաձայն որի՝ պահանջեց ձերբակալել մեղադրյալներին¹³¹: 1919 թ. մարտի 9-ին վարչապետ Դամադ Ֆերիդ փաշան այցելեց Մեծ Բրիտանիայի Գերագույն կոմիսարություն և հայտնեց, որ կգործի՝ անզլիացիների ցանկությանը համապատասխան¹³²: Նույն օրը անզլիացիների պահանջով ազատազրկվեցին պատերազմի տարիներին Օսմանյան Կայսրությունը ղեկավարած կառավարությունների անդամները¹³³: Ձերբակալությունները մեծ թափով շարունակվեցին նաև հաջորդ օրը՝ մարտի 10-ին, երբ կալանավոր-

¹²⁴ Vahakn Dadrian, Histoire du Génocide Arménien, p. 483.

¹²⁵ Աճ, էջ 484:

¹²⁶ Ուշագրավ է, որ իր հուշերում Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջը հետևյալ կերպ է ներկայացնում այդ փաստը. «Չաշտության պայմանագրի առումով ակնհայտ էր, որ մենք չէինք կարող այնպիսի պայմանագիր կնքել, որ ցրված հայ ժողովրդի բեկորները թողնվեին այն կեղեքի քմահաճույքին, որը սերունդներ շարունակ մորթել, բռնաբարել և թալանել էր նրան ու շարունակել անարգել մինչև պատերազմի ավարտը», տե՛ս Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, том второй, Москва, 1957, с. 398.

¹²⁷ Bilâl Şimşir, Malta Sürgünleri, s. 32.

¹²⁸ Աճ, էջ 41-42:

¹²⁹ Vartkes Yeghiayan, Malta Belgeleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları" Dosyası, Belge Yayınları, 2007, s. 19.

¹³⁰ Bilâl Şimşir, Malta Sürgünleri, ss. 62-63.

¹³¹ Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, I. Cilt, Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919), Öğretmen Yayınları, 1982, s. 160.

¹³² Bilâl Şimşir, Malta Sürgünleri, s. 63.

¹³³ Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, s. 160.

վեցին վարչապետ Սայիդ Հալիմը, շեյխուլիսլամ Մուսա Քյազիմը, Ստամբուլի պատգամավոր Սալահ Ջինգյոզը, սեմատի նախագահ Ռիֆաթը, ներքին գործերի նախարար Ալի Մյունիֆը, հանրակրթական նախարար Շյուքրյուն, արտաքին գործերի նախարար Ահմեդ Նեսիմին, ներքին գործերի նախարար Ֆեթիհին, Բուլուի պատգամավոր Հարիբը, Սինոպի պատգամավոր Հասան Ֆեհմին և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ¹³⁴: Ազատագրկվածների մեծ մասը կալանավորվում էր անգլիական ցուցակների համաձայն¹³⁵: Մեծ Բրիտանիայի կառավարության կողմից Օսմանյան Կայսրությանը ներկայացրած հանցագործների «սև» ցուցակներում հատկապես պետք է առանձնացնել այն 61 հոգու անունները, որոնց ցուցակը տրվել է 1919 թ. մարտի 15-ից ապրիլի 7-ը ընկած ժամանակահատվածում, քանի որ այդ անձինք կասկածվում էին հայերի տեղահանությունը և ոչնչացումը կազմակերպելու մեջ: Թուրքիայի կառավարությանը «սև» ցուցակներ էին ներկայացրել նաև ԱՄՆ-ը (5 հոգի) և Ֆրանսիան (12 հոգի): Ի դեպ՝ Ֆրանսիայի ցուցակում բոլոր կասկածյալների անունները համընկնում էին Մեծ Բրիտանիայի ցուցակում տեղ գտած անձանց հետ՝ բացառությամբ Յունուս Նադիի: Հավելենք, որ վարչապետ Դամադ Ֆերիդին հայերի ջարդերի պատասխանատուների ցուցակներ են ներկայացրել նաև ժամանակի Կ.Պոլսո հայոց պատրիարք Զավեն արքեպ. Տեր-եղիայանը և Մխիթարյան միաբանության անդամները¹³⁶:

Ձերբակալվածների շարքում էին Իթթիհաթ վե թերաքքի կուսակցության նշանավոր անդամներ ֆինանսների նախարար Զավիդ բեյը, լրագրողներ Յունուս Նադին ու Ջելալ Նուրին, Անկարայի պատգամավոր Հիլմին, արդարադատության նախարար Իբրահիմ Փիրի-

¹³⁴ Yeni Tevkîfler, "Memleket", 11 Mart 1919.

¹³⁵ Bilâl Şimşir, Malta Sürgünleri, s. 68.

¹³⁶ Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1996, ss. 288-289.

զադեն, Չանքըրըի պատգամավոր Ֆազլը Բերքին, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Իզզեթը, արտաքին գործերի նախարար Հալիլ Մենթեշեն և այլք¹³⁷: Հարկ է նշել, որ հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով ընդհանուր առմամբ ձերբակալվել են 300 հոգի, որոնց մեջ եղել են նախարարներ, նահանգապետեր, գավառապետեր, ոստիկաններ ու ժանդարմներ¹³⁸:

Թեև ձերբակալվածների մեծ մասն արգելափակվում էր Բեքիրաղա բյուլուլյու կոչվող զինվորական բանտում, սակայն նրանք չէին գտնվում խիստ հսկողության ներքո: Կալանավորներին շնորհված էին բանտին անհամապատասխան ազատություններ: Ձերբակալվածներն ազատ ելումուտ էին անում մյուս բանտախցերը, այցի գնում միմյանց, խորհրդակցում իրար հետ, այդ թվում նաև՝ ապագա դատալսումներին հարմար պատասխաններ տալու հարցով: Նրանց այցելության եկած անձինք չէին խուզարկվում: Այցելուները, սննդից բացի, այլ իրեր պարունակող փաթեթներ էլ էին բերում կալանավորներին¹³⁹: Ի դեպ՝ հանցագործներին հաճախ էր այցելում նաև Մուստաֆա Բեմալ (Աթաթուրք) փաշան¹⁴⁰: Կալանավորներին մեկ անգամ այցելել է նաև 15-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրը:

Հաշվի առնելով ազգայնական շարժման մեջ իթթիհադականների ունեցած մեծ դերը՝ այս կալանավայրը թերևս դարձել էր նոր՝ քեմալական շարժման կենտրոններից մեկը: Կալանավորները հնարավորություն ունեին խոսելու միմյանց հետ, իրենց մոտ կանչելու ցանկացած մարդու և տեղեկություններ ստանալու նրանից: Ինչպես իր հուշերում նշում է Հալիլ Մենթեշեն, հետաքննության համար պա-

¹³⁷ Taylan Sorgun, Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, s. 295.

¹³⁸ Osman Selim Kocahanoğlu, İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, s. 39.

¹³⁹ Dr. Taner Akçam, Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?, İstanbul, 2002, ss. 111-112.

¹⁴⁰ Taylan Sorgun, Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü, s. 393.

տասխանատու պաշտոնյաները հաճախ գալիս ու քննարկումներ էին կազմակերպում մեղադրյալների հետ¹⁴¹: Այդ ազատություններն առաջին հերթին պայմանավորված էին այն հանգամանքով, որ երիտթուրքերը և նրանց կողմնակիցների մեծ մասը դեռ կարևոր պաշտոններ էին զբաղեցնում Ռազմական, Ներքին գործերի և Արդարադատության նախարարություններում, ինչպես նաև՝ ոստիկանությունում: Այսպես, օրինակ, Յունուս Նադին իր հուշերում հայտնում է, թե ոստիկանատանն աշխատող Իթթիհադի կողմնակիցներից մեկը ձերբակալությունների ժամանակ հետևել է այստեղ տեղի ունեցող դեպքերին և օրվա մեջ 3-4 անգամ զանգահարելով իրեն՝ տեղեկություններ հաղորդել նախատեսվող ազատազրկումների մասին. «Այս իրավիճակում իմ հավանական ձերբակալման առնչությամբ գաղտնաբառ էինք որոշել, ըստ որի՝ «Հիվանդը լավ է» արտահայտությունը նշանակում էր վտանգ չկա: «Հիվանդի վիճակը մի քիչ վատացել է»-ն նշանակում էր, որ պետք է ավելի զգույշ լինել, իսկ «Հիվանդի վիճակը դեպի վատն է գնում» նախադասության իմաստն այն էր, որ նախանշաններ կան մեր ձերբակալման ուղղությամբ»¹⁴²:

Բանտային ոչ խիստ պայմանների հետևանքով գրանցվեցին նաև փախուստի մի քանի դեպքեր: Առաջինը Բեքիրաղա բյուլյույու կալանատնից փախչել հաջողվեց հայերի ջարդարարներից Դիարբեքիրի նահանգապետ, բժիշկ Մեհմեթ Ռեշիդ բեյին¹⁴³, որը նաև Իթթիհաթ վե թերաքքի կազմակերպության առաջին 4 հիմնադիրներից մեկն էր¹⁴⁴: Ինչպես նշում է Միություն և առաջադիմություն կուսակ-

¹⁴¹ Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, ss. 237-238.

¹⁴² Yunus Nadi, Kurtuluş Savaşı Anıları, s. 19.

¹⁴³ Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, s. 114.

¹⁴⁴ Մեհմեթ Ռեշիդն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին նաև ասորիների ոչնչացման հիմնական կազմակերպիչներից էր: Նա այնպիսի դաժանությամբ էր իրականացնում Դիարբեքիրի վիլայեթի քրիստոնյաների սպանողը, որ անգամ Թալեաթը ստիպված էր եղել նրան նամակ գրել, և Ռեշիդը Դիարբեքիրի նահանգապետի պաշտոնից ազատվելով՝ նշանակվել էր Անկարայի նահանգապետի պաշտոնում, տե՛ս Арсен Авакян, Генерал

ցության գլխավոր քարտուղար Միդհաթ Շյուքրյու Բլեդան, Ռեշիդի փախուստի կազմակերպիչների հիմնական նպատակն էր նրան Անատոլիայի խորքերը հասցնելը, սակայն մի շարք անփութությունների հետևանքով այդ ծրագիրը ձախողվում է¹⁴⁵, և նա 1919 թ. փետրվարի 6-ին ինքնասպանություն է գործում Ստամբուլի Բեշիքթաշ թաղամասում, որտեղ շուրջկալի մեջ է առնվում ոստիկանների կողմից: 1919 թ. օգոստոսի 8-ին բանտից փախուստի են դիմում նաև Էնվերի հորեղբայր Հալիլը և հայտնի իթթիհադական Քյուչյուք (Փոքր) Թալեաթը¹⁴⁶:

Տվյալ ժամանակարջանում Կոնստանդնուպոլսում լույս տեսնող «Ժողովուրդ» հայկական օրաթերթի համաձայն՝ 1919 թ. սեպտեմբերին զինվորական բանտից փախչելու փորձ են արել նաև իթթիհադական Քարամյուրսելցի Ալին և իր ընկերները, ովքեր միտումնավոր կերպով հրդեհ են առաջացրել բանտախցում, սակայն պահակների միջամտության շնորհիվ կրակը հանգցվել է¹⁴⁷:

Անմիջականորեն հայերի կոտորածների մեջ մեղադրվող ուժերագործներին դատելու համար ռազմական դատարաններ հիմնելու առաջին նախաձեռնությունը գրանցվեց 1918 թ. դեկտեմբերի 14-ին, երբ այդ մասին հրապարակվեց սուլթան Մեհմեթ 6-րդի հատուկ հրովարտակը¹⁴⁸, որում նշված էր, թե երկրի տարբեր շրջաններում հիմնվելու էին ռազմական ատյաններ՝ տեղահանության հանցագործներին դատելու համար: Կայսրությունը բաժանվեց 10 դատաքննչական շրջանների.

1. Անկարայի, Բուլուի և Քաստամունուի շրջանները,

1915 թ., c. 48-49.

¹⁴⁵ Mithat Sükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, s. 62.

¹⁴⁶ Dr. Taner Akçam, Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?, s. 112.

¹⁴⁷ «Ժողովուրդ» քաղաքական և հասարակական օրաթերթ, Կ.Պոլիս, 5 սեպտեմբեր, 1919, № 32 (278):

¹⁴⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), ss. 189-190.

2. Բուրսայի և Էդիրնեի վիլայեթները (նահանգներն) ու Չաթալջայի սանջակը (մարզը),
3. Տրապիզոնի վիլայեթն ու Սամսունի սանջակը,
4. Այդընի վիլայեթը և Չանաքքալե ու Քարեսի սանջակները,
5. Քոնիայի վիլայեթն ու Էսքիշեհիր, Քյութահիա, Քարահիսար և Անթալիա սանջակները,
6. Սվաս (Սեբաստիա) վիլայեթն ու Կայսերի (Կեսարիա) և Յոզղատ լիվաները (սանջակ),
7. Էրզրում, Վան, Բիթլիս վիլայեթները,
8. Դիարբեքիր (Տիգրանակերտ) և Մամուրեթ-ուլ Ազիզ (Խարբերդ) վիլայեթները,
9. Ադանա վիլայեթն ու Մարաշ սանջակը,
10. Ուրֆա, (Դեր) Ջոր և Այնթափ սանջակները¹⁴⁹:

Առաջին ռազմական ատյանն ստեղծվեց 1918 թ. դեկտեմբերի 16-ին. դատարանի նախագահ նշանակվեց Մահմուդ Հայրեթ փաշան¹⁵⁰: Օսմանյան Կայսրությունում ռազմական ատյանների գործունեությունը կարգավորվում էր 1910 թ. սեպտեմբերի 1-ին ընդունված «Ջինված ավազակախմբերի ճնշման» («Müşallah Çetelerin Tenkili») մասին որոշմանը համապատասխան: Տվյալ որոշման 24-րդ հոդվածի համաձայն՝ ռազմական դատարանների կողմից կայացված վճիռները պետք է հաստատվեն ռազմական դրության հրամանատարի կարգադրությամբ, իսկ մահվան դատավճիռները՝ սուլթանի վավերացմամբ¹⁵¹: Ըստ նույն որոշման 25-րդ հոդվածի՝ ռազմական ատյանները պետք է կազմվեն մեկ նախագահից, չորս անդամներից ու մեկ դատախազից: Նախագահը և անդամներից երկուսը նշանակվելու էին Ռազմական նախարարության կողմից, իսկ մնացած երկու

¹⁴⁹ Osman Selim Kocahanoğlu, İhtihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, ss. 37-38.

¹⁵⁰ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktik", s. 133.

¹⁵¹ Ferudun Ata, İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları, s. 75.

անդամը՝ Արդարադատության: Ռազմական դատարաններում դատավարություններն անցնելու էին դռնբաց¹⁵²: Դատավճիռները կայացվելու էին ձայների ճնշող մեծամասնությամբ: Դատապարտյալներն իրավունք չունեին բողոքարկելու դատավճիռները¹⁵³:

1918 թ. ստեղծված ռազմական ատյանի կազմի 7 քաղաքացիական անդամներից երեքը քրիստոնյա էին, սակայն այս դատարանների կազմերը հետագայում հաճախ էին փոփոխությունների ենթարկվելու:

1919 թ. հունվարի 8-ին Ստամբուլում կազմվում են առաջին, երկրորդ և երրորդ ռազմական ատյանները: Թեև ըստ օրենքի՝ հանցագործները պետք է դատվեն ոճրի գործադրված վայրում, սակայն 1919 թ. փետրվարի 5-ին Ստամբուլի ռազմական ատյանը Յոզղատի տեղահանության և կոտորածների պատասխանատուների դատավարության առաջին նիստում հատուկ վճիռ է կայացնում՝ մեղադրյալներին դատել մայրաքաղաքում¹⁵⁴: 1919 թ. մարտի 8-ին հրապարակված որոշմամբ դատարանները համարվում են «արտակարգ», և էական կարգավորումներ են արվում դատարանի կառուցվածքի և աշխատանքային ոճի մեջ: Հետագա ամիսներին ևս այլ փոփոխություններ են կատարվում¹⁵⁵:

Այսպիսով՝ Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան Կայսրության կրած պարտությունից և Մուդրոսի զինադադարի կնքումից

¹⁵² Թեև, ըստ սովորույթի, ռազմական ատյաններում իրականացվող դատաքննությունները հրապարակային չեն եղել, սակայն հայերի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունները սկզբում բաց են եղել հասարակության առաջ, որպեսզի հանրությունը հանդավեր դրանց «անկողմնակալության» մեջ: 1918 թ. դեկտեմբերի 14-ին ռազմական դատարանների ստեղծման մասին որոշմանը կցվեց նաև դատական նիստերը դռնբաց անելու մասին որոշումը, սակայն 1920 թ. ապրիլի 23-ի որոշմամբ այդ դատաքննություններն սկսեցին փակ անցկացվել, տե՛ս Dr. Taner Akçam, Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?, s. 98.

¹⁵³ Ferudun Ata, İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları, s. 75. 1920 թ. հոկտեմբերի 5-ին բողոքարկման վրա դրված արգելքը վերացում է, տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 273.

¹⁵⁴ Պրիկեր, Եոզղատի հայասպանության վաերազրական պատմությունը, էջ 309-310:

¹⁵⁵ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktik", s. 149.

հետո երկրում առաջացած ծանր քաղաքական մթնոլորտում հիմնական մտավախություններից էր Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայերի ցեղասպանության կազմակերպման և իրագործման պատասխանատվությունից խուսափելը, ու միտում կար այն բարդելու միայն սահմանափակ քանակով անձանց (կուսակցական և կառավարական ղեկավարների) վրա: Հետաքննող հանձնաժողովները նույնպես այդ ուղղությամբ էին գործում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՎՅՅԵՐԻ ՏԵՂԱՄՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱՍՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԻԹԹԻՎՄԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՎՍՐՅԸ ԵՎ ԴՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ ՍԱՎԱԼՎՈՂ ՔԵՍԱԼԱԿԱՆ ԴԱՅՔԱՐՈՒՄ

1. ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ (1919 թ. ԱՊՐԻԼ-ՄԱՅԻՍ ԱՄԻՍՆԵՐ)

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամների¹⁵⁶ դատաքննությանն¹⁵⁷ անդրադառնալիս պետք է հաշվի առնել հետևյալ երկու հանգամանքները. նախ՝ դատավարության ժամանակ Օսմանյան Կայսրության իշխանությունները, ի դեմս սուլթան Մեհմեդ 6-րդի ու վարչապետ Դամադ Ֆերիդ փաշայի վարչակազմի ներկայացուցիչների, ձգտել են հայերի զանգվածային կոտորածները կազմակերպելու մեջ մեղավոր ճանաչել միայն իթթիհաթ վեթերաքբի կուսակցությանն ու նրա ղեկավարած կառավարությանը և ոչ թե բոլոր պատասխանատուներին, և երկրորդ. իրենք՝ երիտթուրքերը ու

¹⁵⁶ Երիտթուրքական կուսակցության և կառավարության անդամները սկզբում դատաքննվել են միասին, սակայն դատավարության երկրորդ միստում դատախազի պահանջով կառավարության անդամների գործի ուսումնասիրությունն առանձնացվել է: Այդպիսով՝ 1919 թ. ապրիլի 28-ից մայիսի 17-ը թվով 7 միստում դատաքննվել են իթթիհաթ վեթերաքբիի առաջնորդներն ու Հատուկ կազմակերպության նախագահը, իսկ 1919 թ. հունիսի 3-ից 26-ը՝ դարձյալ 7 միստում՝ կառավարության անդամները:

¹⁵⁷ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ու կառավարության անդամների դատավարությունները պատմագրության մեջ հայտնի են նաև Գլխավոր դատավարություններ (Ana Davalar) անունով: Գլխավոր դատավարությունների համար 1919 թ. հուլիսի 5-ին կայացվել է մեկ ընդհանուր դատավճիռ:

նրանց կողմնակիցները, ընդհակառակը, ամեն կերպ փորձել են չվարկաբեկել կուսակցության ամունը՝ ձգտելով մեղքը բարդել միայն առանձին անհատների և ոչ թե կազմակերպության վրա:

Այսպես՝ 1919 թ. հունվարի 28-ին Ալի Զեմալը¹⁵⁸ «Սաբահ» օրաթերթում գրում էր. «4 կամ 5 տարի առաջ կատարվեց պատմության մեջ նախադեպը չունեցող ոճիր, մի հանցագործություն, որը սարսափ հարուցեց համայն աշխարհում: Եթե ուզում ենք պատկերացում տալ այդ ոճրագործության մասշտաբի և պայմանների մասին, ապա պետք է խոսենք ոչ թե 5-ից 10, այլ՝ 100 հազարավոր հանցագործների մասին: Արդեն բացահայտվել է, որ իրականում էլ այդ ողբերգությունը ծրագրված է եղել Իթթիհադի կենտրոնական կոմիտեի ընդունած որոշումների հիման վրա»¹⁵⁹:

1919 թ. մարտի 17-ին «Ալեմդար» օրաթերթին հարցազրույց տված ներքին գործերի նախարար Զեմալն արձանագրելով, թե Իթթիհադականները 800 հազարի չափ հայեր են տեղահանել ու կոտորել, նաև փորձում էր առաջ քաշել թուրք հասարակ ժողովրդի և իր կառավարության անմեղության վարկածը: Ներքին գործերի նախարարը խոսում էր նաև իր կառավարության կողմից¹⁶⁰ Իթթիհադականներին պատժելու անհրաժեշտության մասին. «...կառավարությունը, նախ և առաջ, պարտավոր է մաքրել այն կեղտաբիծը, որ թողել է Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը օսմանականության վրա: Դրա համար էլ կառավարությունը տեղահանության և կոտորածների ողբերգությունների հեղինակների նկատմամբ անհրաժեշտ դատաքննություն է իրականացնելու: (...) Միություն և առաջադիմությո-

¹⁵⁸ Ալի Զեմալը 1919 թ. մարտի 4-ից մինչև մայիսի 9-ը զբաղեցրել է հանրակրթական նախարարի, իսկ 1919 թ. մայիսի 19-ից մինչև հունիսի 29-ը՝ ներքին գործերի նախարարի պաշտոնները:

¹⁵⁹ Gülcicek Günel, İttihat Terakki'den Günümüze Yek Tarz-ı Siyaset: Türkleştirme, Belge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 127.

¹⁶⁰ Խոսքը գնում է Հյւրիյեթ և Իտիլաֆ (Ազատություն և համաձայնություն) կուսակցության անդամներից կազմված կառավարության մասին:

յուն ասելով՝ չենք հասկանում օսմանյան ազգ: Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը ամբողջովին այլ ավազակախմբից էր բաղկացած: Տեղահանության և կոտորածների պատճառով ոչ մի պատասխանատվություն չի ընկնում օսմանյան կառավարության և ազգի ուսերին: Կառավարությունն ու ժողովուրդը պատասխանատու կդառնան միայն այն դեպքում, եթե չդատապարտվեն տեղահանության և կոտորածների հեղինակները»¹⁶¹:

Ինչ վերաբերում է իրենց՝ Իթթիհադականներին, ապա վերջիններս կուսակցության անդամների դատավարության ընթացքում, թուրք պատմաբան Օսման Սելիմ Զոջահանօղլուի խոսքերով, «կյանքի գնով անգամ չեն մատնել կուսակցության գաղտնիքները». «Իթթիհաթ վե թերաքքի կուսակցությունը հիմնվել էր որպես գաղտնի կազմակերպություն, որի անդամները, Ղուրանի և զենքի վրա երդվելով, պատվի խոսք էին տվել մինչև մահ հավատարիմ մնալ այդ երդմանը: Նրանք կյանքի գնով անգամ չեն մատնել կուսակցության գաղտնիքները: Օրինակ՝ հարցաքննության և դատավարության ժամանակ նույնիսկ նրանք, ովքեր պետք եղածից ավելի տեղեկություններ ունեին Հատուկ կազմակերպության մասին, չեն մատնել այդ գաղտնի կազմակերպության ո՛չ կազմավորմանը, ո՛չ էլ կողմնակիցներին վերաբերող գաղտնիքները»¹⁶²:

Կուսակցության անդամների դատաքննության ընթացքում երիտթուրքերի բռնած այդ դիրքորոշումը չի վրիպել ականատեսների ուշադրությունից ու հարուցել հասարակության որոշ շրջանակների վրդովմունքը և քննադատվել նաև տվյալ ժամանակաշրջանի օսմանյան մամուլում: Հատկապես խիստ են արձագանքել Ստաբուլում տպագրվող «Սաբահ» և «Ժողովուրդի ձայնը» օրաթերթերը: 1919 թ. մայիսի 8-ի համարում «Սուրբ Իթթիհատ» վերնագրի տակ «Ժողո-

¹⁶¹ Yalnız Taktik Değil, Tehcir de Dahil: Cemal Beyefendi'nin Beyanati, "Alemdar", 17 Mart 1919.

¹⁶² Osman Selim Kocahanoğlu, İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919), s. 18.

վորդի ձայնը» պարբերականը գրում էր. «Սապահ խօսելով իթթիհատական պարագլուխներու դատավարութեան մասին, կը շեշտէ, ոչ առանց զայրոյթի, այն մտայնութիւնը, որ երեսն կուգայ այդ դատավարութեան ընթացքին ամբաստանածներու տուած պատասխաններուն մէջ, որոնցմով անոնք կը ջանան տակաւին սրբացնել Իթթիհատը, յայտարարելով, թէ ան մասնակից չէ եղած այն քստմնելի ոճիրներուն, որոնք վերածեցին ամբողջ երկիրը զարհուրելի դժոխքի մը:

«Ամբաստանածները, կը գրէ Սապահ, կըսեն թէ Իթթիհատը չէ ունեցած ոչ մէկ կապ «Միտաֆա-ի Միլլիէ»-ի¹⁶³, «Թէշքիլաթը Մախսուսէ»-ի եւ այլ տխրահոյակ ընկերութիւններուն հետ, որոնք պատերազմի տարիներուն ծծեցին ոչ միայն ազգին արիւնը, այլեւ ծուծը: Անոնք կուրանան, այո՛, այս կապը, բայց ատիկա ծանօթ է ամբողջ աշխարհին: Ամբաստանածները կըսեն նոյնպէս թէ Ընդհանուր Կեդրոնը և կամ Իթթիհատը տեղեկութիւն չունին ջարդերու եւ ժողովուրդին շահադիտութեան հետեւանքով ենթարկած սովամահութեան մասին: (...) Կարելի է միթէ գարշաճ չզգալ այս լրբենի յանդուութենէն և թանձր խաւարով պատած այս աղտոտ խղճմտանքներէն, որոնք ոչ մէկ կերպով կազդիւն արդարութեան լոյսէն: Կարելի է միթէ չզգալ զզվանքով լեցուն զարմանք մը, տեսնելով որ կը պաշտպանին տակաւին այն մարդիկը, որոնք բռնեցին երկիրը դէպի փորձութիւններու զարհուրելի խորխորատը: (...) Այս մարդիկը ի՞նչ պիտի պատասխանեն արդեօք այն ծածկագիր հեռագիրներուն և փաստերուն, որ կը

¹⁶³ 1913 թ. հունվարին ազգային միասնությունն ապահովելու նպատակով հիմնված Ազգային պաշտպանություն (Müdafaa-i Milliye) կազմակերպությունը 1914 թ. հանրօգուտ է համարվել Պետական խորհրդի (Şurayı Devlet) կողմից և կարևոր ծառայություններ մատուցել պատերազմի ժամանակ, տե՛ս **Taner Akçam**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 164. Թեև դատավարության ժամանակ իթթիհատականներն անընդհատ հերքել են իրենց կապը տվյալ կազմակերպության հետ, սակայն կուսակցության անդամների դատավարության 5-րդ նիստում մեղադրյալներից Անկարայի պատգամավոր ու Հատուկ կազմակերպության անդամ Աթիֆը խոստովանել է, որ Ազգային պաշտպանություն կազմակերպությունը դրամական օժանդակություն է ցուցաբերել Հատուկ կազմակերպությանը, տե՛ս Takvim-i Vekayi, No 3543, 8 Mayıs 1919, s. 31.

գտնվին ամբաստանիչ մարմնի փաստացի որոշմնագրին մէջ և որոնք անհերքելիօրէն կը հաստատեն թէ Իթթիհատը ամենասերտ կապ ունեցած է «Թէշքիլաթը Մախսուսէ»-ին և ջարդերուն հետ: Թող ուրանան որքան կուզեն, թող պաշտպանեն ու սրբացնեն Իթթիհատը է՛ն ուռուցիկ պաշտպանողականներով, արժէք չունի, որովհետեւ Իթթիհատը ակ մեռած է բարոյապէս ազգին համար»¹⁶⁴:

«Ժողովուրդի ձայնը» օրաթերթի խմբագրությունը, չհամաձայնվելով «Սաբահ»-ում տպագրված վերոհիշյալ հոդվածի վերջին նախադասության հետ, անում էր հետևյալ ծիշտ դիտարկումը. «Դժբախտաբար, հակառակ Սապահի զայրոյթին ու հավաստիացումներուն, Իթթիհատը թէ՛ կապրի, եւ թէ՛ կը գործէ ամեն տեղ, նոյնիսկ հոս, Պոլսի մէջ, Սապահի քթին տակ: Որքան իրավունք ունէր կրթական նախարար Ալի Զէմալ պէյը, երբ կը գրէր Սապահին մէջ, ասկէ 1-2 ամիս առաջ, թէ՛ «որ Թուրքիին մորթը քերելու ըլլաս, անոր տակէն Իթթիհատնի մը դուրս պիտի գայ»:

Բացատրութիւններն անլորդ են»¹⁶⁵:

1919 թ. մարտի 8-ին սուլթան Մեհմեդ 6-րդ Վահիդեդդինի հատուկ հրամանագրով երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխներն ու նախարարները հանձնվում են Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյանին¹⁶⁶:

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամների դատավարությունն սկսվում է 1919 թ. ապրիլի 28-ին և շարունակվում մինչև նույն տարվա մայիսի 17-ը¹⁶⁷: Դատավարության ժամանակ հեռակա կարգով մեղադրվում են 11, իսկ ներկա՝ 20 կուսակցական

¹⁶⁴ «Սու-րբ Իթթիհատ», «Ժողովուրդի ձայնը» օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 8 մայիս 1919, N 83-174:

¹⁶⁵ Անդ:

¹⁶⁶ Ա.Յ. Փափազեան, Հայերի ցեղասպանութիւնը ըստ երիտթուրքերի դատավարութեան փաստաթղթերի, էջ 23:

¹⁶⁷ «Թաքվիմ-ի վեքայի» պաշտոնաթերթում որպէս դատավարության սկիզբ նշված 1919 թ. ապրիլի 27-ը սխալմունք է, տե՛ս Vahakn N. Dadrian, **Taner Akçam**, «Tehcir ve Taktik», s. 86.

գործիչներ ու բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Դատաքննվել են ներկա հետևյալ պաշտոնյաները՝ վարչապետ Սայիդ Հալիմ փաշան, արտաքին գործերի նախարարներ Հալիլ Մենթեշեն և Ահմեդ Նեսիմին, արդարադատության նախարար Իբրահիմ Փիրիզադեն, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Քյուչյուք Թալեաթը, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և Հատուկ կազմակերպության անդամ Ռըզա բեյը, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Միդիաթ Ծյուբրյուն, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և Հատուկ կազմակերպության անդամ Զիա Գյոքբալփը, պարենավորման նախարար և կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Քարա Ջեմալը, հանրակրթական նախարար և Հատուկ կազմակերպության անդամ Ծյուբրյու բեյը, Ստամբուլի կայազորի հրամանատար և Հատուկ կազմակերպության անդամ Ահմեդ Ջևադը և Անկարայի պատգամավոր ու Հատուկ կազմակերպության անդամ Աթիֆը:

Հեռակա կարգով դատվողներն էին՝ ներքին գործերի նախարար և վարչապետ Թալեաթը, ռազմական նախարար Էնվերը, ռազմաճովային նախարար Ջեմալը, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, հանրակրթական նախարար և Հատուկ կազմակերպության ղեկավարներից դոկտոր Նազըմը, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ և Հատուկ կազմակերպության Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքի ղեկավար Բեհանդդին Ծաքիրը, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ դոկտոր Ռյուսուհին և հասարակական անվտանգության նախարար ու Հատուկ կազմակերպության անդամ Ազիզը:

Դատարանի կազմը բաղկացած էր հետևյալ անձանցից՝ նախագահ՝ Ֆերիք¹⁶⁸ Նազըմ փաշա, անդամներ՝ գեներալ-մայորներ

¹⁶⁸ Ֆերիք զինվորական աստիճանը համապատասխանում է գեներալ-լեյտենանտի

Ջեքի, Մուստաֆա և Ալի Նազըմ փաշաներ ու գնդապետ Ռեջեփ Ֆերի բեյ: Դատախազ էր նշանակված Մուստաֆա Նազմի բեյը:

Առաջին նիստում (1919 թ. ապրիլի 28) դատարանի նախագահը նախ, ըստ ընդունված կարգի, հաստատում է մեղադրյալների ինքնությունը, ապա դատական քարտուղարն ընթերցում է դատարանի այն որոշումը, ըստ որի՝ փախուստի մեջ գտնվող և հեռակա կարգով դատվող ամբաստանյալները մեղադրվում են երկիրը պատերազմի մեջ ներքաշելու, Հատուկ կազմակերպության հետ առնչություններ ունենալու և այլ ոճրագործություններ կատարելու մեջ¹⁶⁹: Որոշման մեջ նշվում էր նաև, որ դատարանի նախագահը վերոհիշյալ մեղադրյալներին դատարան ներկայանալու համար տվել էր 10 օր ժամանակ, բայց քանի որ չեն ներկայացել, համարվում են օրինազանցներ ու զրկվում քաղաքացիական իրավունքից, իսկ նրանց գույքը բռնագրավվում է¹⁷⁰: Սույն որոշման ընթերցումից հետո նախագահը հաստատում է նաև մեղադրյալների դատապաշտպաններին, այնուհետև դատական քարտուղար Ծեֆիքի կողմից ընթերցվում է մեղադրական եզրակացությունը¹⁷¹:

Հարկ է առանձնահատուկ անդրադառնալ 41 միավոր պաշտոնական և կիսապաշտոնական բնագիր փաստաթղթերի հիման վրա կազմված մեղադրական ակտին, քանի որ այն բաղկացած էր այնպիսի խիստ կարևոր վավերագրերից, ինչպիսիք են ծածկագիր հեռագրերն ու բարձրաստիճան պաշտոնյաների և զինվորականների տված վկայությունները: Բացի այդ՝ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամների դատավարության ամբաստանագրում արձանագրված փաստերն օգտագործվել են նաև այլ դատաքննութ-

կոչմանը:

¹⁶⁹ Takvim-i Vekayi, No 3540, 5 Mayıs 1335 (1919), ss. 3-4.

¹⁷⁰ Անդ:

¹⁷¹ Անդ, էջ 4-9:

յունների ժամանակ, հանգամանք, որը մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ հայերի կոտորածները համակարգվել են երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ու կառավարության կողմից: Գլխավոր ամբաստանագրում տեղ գտած վավերագրերի մեծ մասը բաղկացած էր կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և կառավարության անդամների կողմից հղված գաղտնի հրահանգներից ու ծածկագիր հեռագրերից: Մեղադրական ակտում նշվում էր, որ դատական գործի հիմնական նպատակը հայերի տեղահանման ժամանակ տեղի ունեցած ողբերգության հետաքննությունն է: Մեղադրական եզրակացությունն ընդգծում էր, որ հայերի բնաջնջումը նախապես որոշվել էր Իթթիհաթ վե թերաքքի կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի մանրամասն քննարկումների արդյունքում: Այսպես՝ գրավոր կերպով վկայություն տված օսմանյան երրորդ բանակի հրամանատար Մեհմեդ Վեհիբ փաշան հայտնել էր, թե հայերի հանդեպ կատարված վայրագություններն ու կոտորածները, ինչպես նաև՝ ունեցվածքի կողոպուտը որոշված են եղել Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից, և որ այդ ջարդերի իրականացման համար Բեհաեդդին Շաքիրը¹⁷² երրորդ բանակի շրջանում պատրաստել է հատուկ մարդասպաններ, որոնց ղեկավարել է անձամբ¹⁷³: Ամբաստանագրում շեշտվում էր, որ Միություն և ա-

¹⁷² Հատուկ կազմակերպության անդամ Գալիբ Վարդարն իր հուշերում գրում է, թե հայերի տեղահանման մասին որոշման ընդունումից հետո Բեհաեդդին Շաքիրը դիմում է ակնառու իթթիհադականներ Չյուսրև Սամիին և Սաբանջալը Չաքքըին՝ առաջարկելով իր հետ մեկնել Էրզրում և մասնակցել հայերի տեղահանությանը: Նրանց հարցին, թե ինչ է լինելու հայերի ունեցվածքի և սեփականության հետագա ճակատագիրը, և թե արդյոք այս ուղղությամբ որևէ ծրագիր կա, թե ոչ, Բեհաեդդին Շաքիրը պատասխանում է. «Ի՞նչ ծրագիր պետք է լինի, ասացինք, չէ՞, հայերին տեղահանելու ենք... մնացածը գլխի ընկեք», տե՛ս İttihat ve Terakki İçinde Dönenler, Anlatan: Galip Vardar, Yazan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 2003, s. 442.

¹⁷³ Չարկ է նշել, որ Վեհիբ փաշայի թղթապանակի մեծ մասը 1919 թ. սեպտեմբերին գողացվել է ռազմական ատյանից: Այդ անհետացած փաստաթղթերը եղել են հայերի կոտորածները հաստատող պաշտոնագրեր, տե՛ս «Ժողովուրդ» օրաթերթ, 9 սեպտեմբեր, 1919, N 35 (281):

ռաջադիմություն կուսակցության ղեկավարների կողմից բանտերից ազատված հանցագործներից ստեղծված Հատուկ կազմակերպության բուն նպատակն է եղել ոճրային արարքներ կատարելը, և նշվում, թե տվյալ կազմակերպությունը սերտ կապերի մեջ է եղել Իթթիհաթ վե թերաքքիի հետ, և որ սույն կազմակերպության գլխավոր պաշտոնյաները հանդիսանում էին կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամները, նաև ընդգծվում, թե Հատուկ կազմակերպության ավագակները հետագայում օգտագործվել են տեղահանման ենթարկվող հայերի բնաջնջումը կազմակերպելու համար: Մեղադրական ակտն անդրադառնում էր նաև գաղտնի բնույթ կրող Հատուկ կազմակերպությանը և կենտրոնական կոմիտեին պատկանող փաստաթղթերի վերացմանը: Մեղադրական եզրակացության մեջ ընդգծվում էր, թե հայերի տեղահանության ընթացքում տարբեր ժամանակներում և վայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունների հետաքննությունը բացահայտել է, որ այդ ոճիրները ոչ թե կրել են տեղական բնույթ, այլ կանխամտածվել և իրականացվել են մեղադրյալներից կազմված «հատուկ կենտրոնի» բանավոր հրահանգներով ու գաղտնի հրամաններով, և որ լիովին ապացուցվել է, թե հայերի կոտորածները կատարվել են Թալեաթի, Էնվերի և Ջեմալի անմիջական հրամաններով ու գիտությամբ: Ամբաստանագիրն անդրադառնում էր կուսակցության պատասխանատու քարտուղարների, պատվիրակների և տեսուչների այն առանցքային դերին, որ նրանք ունեցել էին ցեղասպանության իրականացման գործում, և որպես օրինակներ մատնանշում էր Բուլուփից և այլ վայրերից հայերի տեղահանությունն իրականացրած Բուրսայի պատասխանատու քարտուղար Միդիատին, ինչպես նաև՝ հայերի ջարդերի կազմակերպիչներ Բալըքեսիրի տեսուչ Նազըմին, Չանքըրլի պատասխանատու քարտուղար Ջեմալ Օղուզին, Անկարա-

յի պատասխանատու քարտուղար Նեջաթին և այլոց¹⁷⁴: Մեղադրական ակտում ընդգծվում էր, որ իթթիհադականներն օգտվել են Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից՝ իրենց գաղտնի ծրագրերը (իմա՝ Հայոց ցեղասպանությունը) իրականացնելու համար: Ամբաստանագրում հերքվում էր նաև Մեծ եղեռնի հեղինակների և այս փաստը ժխտող թուրք պատմաբանների այն «փաստարկը», թե տեղահանությունն իրականացվել է որպես ռազմական միջոցառում: Ըստ մեղադրական ակտի՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ, օրինակ, Բուլուն¹⁷⁵ չէր համարվում պատերազմական գոտի, աներկբայորեն հավաստում է, որ հայերի տարագրումն ուղղված էր կուսակցության նպատակների և մտադրությունների իրականացմանը: Նման գործողությունները չէին բխում ռազմական անհրաժեշտությունից: Դրանք ոչ պատժիչ գործողություններ էին, ոչ էլ կարգապահական:

Մեղադրական եզրակացությունը հատուկ անդրադառնում էր նաև հայերի բնաջնջման մեթոդներին, հայերի ունեցվածքի յուրացմանը և կատարված չարաշահումներին: Ամբաստանագրում շեշտվում էր, որ երիտթուրքերի կուսակցության անդամների մեծ մասը հարստացել էր հայերի անշարժ ու շարժական գույքերի կողոպտման հաշվին:

Ամբաստանագրում նշվում էր, որ կուսակցությունն ու կառավարությունը բացահայտ հրաման էին արձակել հայերի կոտորածների համար: Որպես ապացույց բերվում էր այն ծածկագիր հեռագիրը, որում հրահանգվում էր ոչնչացնել հեռացված հայերին: Փաստաթղթում ընդգծվում էր, որ հայերի կոտորածների գործում, կուսակցու-

յան կազմակերպության ցանցի հետ մեկտեղ, ներգրավված են եղել քաղաքացիական և ռազմական իշխանությունները, և որ շարդերն ուղղորդվել ու վերահսկվել են Ներքին գործերի նախարարության և անձամբ նախարար Թալեաթի կողմից: Ամբաստանագրում շեշտվում էր նաև, որ հայերին պաշտպանել համարձակվող պաշտոնյաներին ու հասարակ մարդկանց սպառնացել էին պաշտոնազրկմամբ և անգամ մահապատժով: Որպես օրինակ էր մատնանշվում երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամիլի ստորագրությունը կրող հեռագիրը, ըստ որի բովանդակության՝ յուրաքանչյուր մահմեդական, ով կպաշտպանի որևէ հայի, կախաղան կբարձրացվի հենց իր տան դիմաց, իսկ նրա տունը հիմնովին կհրկիզվի: Եթե հային պաշտպանող պետական պաշտոնյա է, ապա նա կհեռացվի աշխատանքից ու կհանձնվի ռազմական դատարանին:

Գլխավոր մեղադրական ակտում բերված էին նաև տեղահանված ու սպանված հայերի թվի մասին մի շարք վիճակագրական տվյալներ: Ըստ ամբաստանագրի՝ Անկարայից տեղահանվել էր 61 հազար, իսկ Դիարբեքիից՝ 120 հազար հայ:

Ամբաստանագրում անդրադարձ կար նաև մեղադրյալների ու վերջիններիս դատապաշտպանների այն պնդմանը, թե ռազմական դատարանն իրավասու չէր դատելու նրանց, և որ իրենք պետք է դատվեն Գերագույն դատարանի կողմից: Դատախազը համարում էր, թե նախարարների ոճրագործությունները չեն կատարվել ի պաշտոնե, այլ եղել են սովորական հանցագործություններ:

Ըստ մեղադրական եզրակացության՝ գլխավոր հանցագործներ էին համարվում Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը, Ջևադը, Բեհաեդդին Շաքիրը, դոկտոր Նազըմը, Աթիֆը, Ռեզա և Ազիզ բեյերը, իսկ մասնակիցներ՝ Միդիաթ Շյուբրյուն, դոկտոր Ռյուսուիին, Քյուլյուք Թալեաթը, Ջիա Գյոբալիը, Քարա Քեմալը, Ահմեդ Նեսիմին, Շյուբրյուն,

¹⁷⁴ Կուսակցության պատասխանատու քարտուղարների դատաքննությունն իրականացվել է 1919 թ. հունիսի 21-ից մինչև 1920 թ. հունվարի 3-ը, դատավճիռը կայացվել է 1920 թ. հունվարի 8-ին, տե՛ս «Թաքվիմ-ի Վեթայի» պաշտոնաթերթի 3586, 3589, 3596 և 3772 համարները:

¹⁷⁵ Գավառ Քաստամունուում:

Հալիլը և Սայիդ Հալիմը:

Հարկ է նշել, որ ռազմական արտակարգ ատյանների՝ նախարարներին դատելու իրավասության խնդիրը մեղադրյալների դատապաշտպանների կողմից դարձյալ բարձրացվում է դատավարության առաջին նիստում: Փաստաբանների կոլեգիայի նախագահ և Իրավաբանական դպրոցի պրոֆեսոր Ջելալեդդին Արիֆի¹⁷⁶ գլխավորությամբ ամբաստանյալների շահերը պաշտպանող 16 դատապաշտպաններն այդպիսով ձգտում էին ժամանակ շահել և հետագգել դատը: Մեղադրյալների փաստաբաններն էին Հասան Հայրի Թանը և Ջելալեդդին Արիֆը, ովքեր պաշտպանում էին ամբաստանյալ Սայիդ Հալիմին, Էսադը, Քյազըմը և Թահսիմը՝ Հալիլ Մենթեշեին, Սաքին ու Էսադ Մուսլիսը՝ Ահմեդ Նեսիմիին, Սադեդդին Ֆերիդը՝ Եյուքրյուին, Մահմուդ Մահիրը, Յուսուֆ Ջեմալն ու Քադրին՝ Իբրահիմ Փիրիզադեին, Սադեդդին Ֆերիդը, Ահմեդ Ռամիզը և Մահմուդ Մահիրը՝ Միդհաթ Եյուքրյուին, Հայդար Ռեֆաթն ու Իսմայիլ Թևֆիկը՝ Ջիա Գյոքալփին, Միշոն Վենտուրան՝ Ջևադին և Ալի Հայդարը՝ Մուսա Քյազիմին և Հաշիմին¹⁷⁷:

Դատապաշտպանները դատավարության և՛ առաջին, և՛ երկրորդ նիստերի ընթացքում հարցականի տակ են դնում ռազմական արտակարգ ատյանների՝ նախարարների նկատմամբ դատաքննություն իրականացնելու իրավասությունը՝ այն վերապահելով Գերագույն դատարանին և իրենց առարկությունները փորձելով հիմնավորել օսմանյան սահմանադրության մի շարք կետերով: Պաշտպանող կողմը մասնավորապես վկայակոչում էր սահմանադրության 31-րդ հոդվածը, համաձայն որի՝ հանցագործությունն ի պաշտոնե կատարելու

¹⁷⁶ Գերագույն քննական շարժմանը մասնակցած Ջելալեդդին Արիֆը դարձել է Անկարայի Միլլի մեջլիսի (Ազգային ժողովի) պատգամավոր, ապա՝ Միլլի մեջլիսի երկրորդ նախագահը, ավելի ուշ՝ նաև՝ արդարադատության նախարար:

¹⁷⁷ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", s. 70.

դեպքում նախարարներին իրավագոր էր դատելու միայն Գերագույն դատարանը: Ըստ պաշտպանող կողմի՝ հանցագործության՝ անձնական բնույթ ունենալու դեպքում անգամ ընդդատությունը պետք է անցներ քրեական և ոչ թե ռազմական դատարաններին: Որպես փաստարկ բերվում էր նաև այն հանգամանքը, թե 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին նախարարներին հարցաքննած օսմանյան խորհրդարանի Հինգերորդ հանձնախումբը որոշում էր կայացրել նրանց գործերն ուղարկել Գերագույն դատարան¹⁷⁸:

Ռազմական ատյանը գլխավոր դատավարության առաջին (1919 թ. ապրիլի 28) և երկրորդ (1919 թ. մայիսի 4) նիստերի ժամանակ հերքեց դատապաշտպանների փաստարկները ռազմական ատյանի անիրավասության վերաբերյալ: Նախ մերժվում էր հանցագործությունների՝ պաշտոնական պարտականությունների իրականացման հետ կապված լինելու փաստարկը. ընդգծվում էր, որ մեղադրյալները դատվում են ոչ թե որպես նախարարներ, այլ՝ գաղտնի ու դավադիր կազմակերպության անդամներ¹⁷⁹:

Ի պատասխան պաշտպանների՝ քրեական (և ոչ թե ռազմական) ատյանի իրավասությունը պաշտպանող փաստարկի՝ ռազմական դատարանը նշում է, որ շարունակում է գործել դեռևս Իթթիհադի իշխանության տարիներին հայտարարված ռազմական դրությունը, որի դեպքում, ըստ սահմանադրության՝ ռազմական դրությանը վերաբերող 113-րդ հոդվածի՝ բոլոր քաղաքացիական օրենքները ժամանակավորապես կասեցվում են¹⁸⁰:

Դատարանը նմանապես մերժում է ամբաստանյալների այն փաստարկը, ըստ որի՝ օսմանյան խորհրդարանի Հինգերորդ հանձնախումբը որոշել էր նախարարների գործերն ուղարկել Գերագույն

¹⁷⁸ Takvim-i Vekayi, No 3540, 5 Mayıs 1335 (1919).

¹⁷⁹ Անդ:

¹⁸⁰ Անդ:

դատարան: Ռազմական ատյանի հերքման համաձայն՝ սուլթանի կողմից խորհրդարանի լուծարման պայմաններում (1918 թ. դեկտեմբերի 21) Հինգերորդ հանձնախմբի անդամների քվեարկությունը չէր կարող օրինական համարվել: Եվ ի վերջո՝ ռազմական ատյանին մեղադրյալներին դատելու իրավունք էր շնորհվել սուլթանի հատուկ ֆերմանով (հրովարտակով)¹⁸¹:

Կուսակցության անդամների դատավարության երկրորդ նիստում ևս (1919 թ. մայիսի 4) դատարանը հերքում է ռազմական ատյանի իրավասության խնդիրը հարցականի տակ դնող փաստարկները՝ ընդգծելով, որ այդ որոշումն ընդունվել է «առանց շեղվելու Ղուրանի փառապանծ օրենքներից և լի է Աստծո հանդեպ երկյուղածությամբ»¹⁸²:

Ռազմական ատյանների՝ կուսակցության անդամ նախարարներին դատելու իրավասության խնդիրն արծարծվել է նաև տվյալ ժամանակաշրջանում Ստամբուլում հրապարակվող թերթերում: Հիշատակման է արժանի հատկապես «Ժողովուրդի ձայնը» օրաթերթը, որի էջերում տպագրվում են խնդիրը լուսաբանող մի շարք հոդվածներ: 1919 թ. մայիսի 3-ի համարում այս հարցի շուրջ իրենց տեսակետն են արտահայտում երկու հայտնի եվրոպացի իրավագետներ: Առաջինը, որը չէր ցանկացել հրապարակել իր անունը, շեշտում է մեղադրյալների ոչ թե որպես նախարար, այլ իբրև զաղտնի կազմակերպության անդամ դատվելու հանգամանքը: Նույն կերպ է խնդիրը մեկնաբանում նաև երկրորդ մասնագետը՝ ֆրանսիացի ճանաչված փաստաբան Սեզար Բոնինե¹⁸³:

Նշված պարբերականի հաջորդ համարում հայ հայտնի իրա-

¹⁸¹ Աճդ:

¹⁸² Աճդ, No 3543, 8 Mayıs 1335 (1919).

¹⁸³ «Պատերազմական Ատեանը իրաւասո՞ւ է դատելու իթթիհատական բորենիները (մեր հետաքննութիւնը)», «Ժողովուրդի ձայնը», 3 մայիս, 1919, N 79-170:

վաբան Հմայակ Խոսրովյանը այս հարցի առնչությամբ զուգահեռներ է անցկացնում ֆրանսիական օրենսդրության հետ: Մասնագետը նշում է, թե նախարարներին դատելու իրավասությանը վերաբերող համանման օրենք առկա է նաև Ֆրանսիայի սահմանադրության մեջ, սակայն վերոհիշյալ օրենքը ոչ թե պարտադրում է, այլ՝ կարելիություն ենթադրում: Անդրադառնալով երիտթուրքերի կուսակցության անդամների դատավարությանը՝ հայ իրավաբանը պաշտպան փաստաբաններից պահանջում է մատնանշել որևէ բացառիկ օրենք, որը կհաստատի, թե սովորական դատարաններն իրավասու չեն դատելու նախարարներին: Որպես վերջնական փաստարկ՝ Խոսրովյանը հղում է կատարում դատարանի կողմից արդեն նշված այն փաստարկին, թե իթթիհատականների օրոք հայտարարված ու դեռևս շարունակվող ռազմական դրությունը կասեցնում է քաղաքացիական, այդ թվում և՝ սահմանադրական բոլոր օրենքները¹⁸⁴:

Այնուամենայնիվ, հարկ է նշել, որ դատապաշտպանների բերած այն փաստարկը, թե նախարարները հանցավոր էին ի պաշտոնե, համապատասխանում էր իրականությանը. թեև հայերի բնաջնջման որոշումն ընդունվել էր Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի նիստերում, սակայն Հայոց ցեղասպանության պատասխանատվությունն ընկնում էր նաև տվյալ ժամանակաշրջանի օսմանյան կառավարության ամբողջ պետական ապարատի վրա, քանի որ «Տեղահանության մասին» որոշումը հաստատվել էր Նախարարների և Պետական խորհուրդների կողմից, իսկ հայերի տեղահանությունն ու ոչնչացումն իրականացվել էր պետական օղակների և իշխանության միջոցով:

Կուսակցության և կառավարության անդամների երկրորդ նիստում՝ 1919 թ. մայիսի 4-ին, գլխավոր դատախազ Մուստաֆա Նազ-

¹⁸⁴ «Պատերազմական Ատեանը իրաւասո՞ւ է դատելու իթթիհատական բորենիները (մեր հետաքննութիւնը)», «Ժողովուրդի ձայնը», 4 մայիս, 1919, N 80-171:

մին հայտարարում է, որ նախարարների հարցաքննությունը դեռևս ավարտված չէ, և պահանջում է հետաձգել վերջիններիս դատաքննությունը¹⁸⁵: Դատարանի կազմն առանձնացնում է կառավարության անդամ եղած մեղադրյալների դատական գործերը և դրանք հետ ուղարկում դատախազության: Այս մեղադրյալները պետք է դատվեին այն նախարարների հետ, որոնց հարցաքննությունը դեռ չէր ավարտվել, կամ ովքեր դեռ չէին ձերբակալվել¹⁸⁶: Այդպիսով՝ մինչև 1919 թ. մայիսի 17-ը ներկա կարգով քննվում են միայն Միդհաթ Շյուքրյուհի, Զիա Գյոբալփի, Բյույյուբ Թալեաթի, Ռըզայի, Աթըֆի ու Ջևադի, իսկ հեռակա կարգով՝ բժիշկներ Նազըմի, Բեհանդդին Շաքիրի, Ոյուսուհիի և Ազիզի գործերը:

Կուսակցության անդամների դատավարության ժամանակ մեղադրյալները դատարանի նախագահին տված հարցերին պատասխանելիս տալիս են միանման ցուցմունքներ: Այս առումով մեծ դեր էր խաղացել այն, որ, ինչպես արդեն նշել ենք, ամբաստանյալներին բանտում հնարավորություն էր տրվել իրար հետ զրուցել ու քննարկել իրավիճակը և համադրել ապագայում իրենց կողմից տրվելիք ցուցմունքները: Հատկապես առաջին նիստերի ընթացքում ամբաստանյալները տալիս են խուսանավող պատասխաններ, միաբերան ասում, թե տեղյակ չեն եղել հայերի կոտորածների մասին, ձևացնում, թե չեն հասկանում նախագահի հարցերը, ասում, թե բոլորովին չեն հիշում այն ժամանակվա դեպքերը:

Սակայն դատավարության հետագա նիստերի ժամանակ ամբաստանյալները չեն կարողանում շարունակել այդ ռազմավարությունը: Ռազմական ատյանի կազմը, տարբեր մեթոդների դիմելով, կարողանում է կոտրել նրանց համառությունը: Կուսակցության անդամների դատավարության վերջին նիստերում դատարանը կիրառում է

¹⁸⁵ Takvim-i Vekayi, No 3543, 8 Mayıs 1335 (1919).

¹⁸⁶ Dr. Taner Akçam, Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?, s. 99.

խաչաձև հարցաքննության մեթոդը, անսպասելիորեն որպես փաստ ընթերցել է տալիս մեղադրյալների սեփական ստորագրությունը կրող ծածկագիր հեռագրեր կամ բանավոր ու գրավոր վկայություններ: Այս բոլոր մեթոդներն արդյունավետ են լինում, և մեղադրյալները, հրաժարվելով կոշտ ժխտողական դիրքորոշումից, սկսում են հայտնել որոշ կարևոր տեղեկություններ:

Այսպես՝ դատավարության վեցերորդ նիստի ժամանակ (1919 մայիսի 14) Հատուկ կազմակերպության անդամ Աթիֆը խոստովանում է, որ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն օժանդակել է Թեշքիլթաթ-ը մահուսային¹⁸⁷:

Նույն նիստում վերոնշյալ մեղադրյալը հաստատում է նաև Հատուկ կազմակերպության ջոկատների՝ բանտից հանված հանցագործներից կազմավորված լինելու փաստը¹⁸⁸:

1919 թ. ապրիլի 10-ին Յոզղատի հայոց տեղահանության և կոտորածների դատավճռով կախաղան բարձրացված Բողազլյան գավառի կայմական Մեհմեդ Քեմալի մահապատժից հետո ներքաղաքական մթնոլորտը Թուրքիայում խիստ լարվում է: 1919 թ. մայիսի 15-ին, երբ Հունաստանը գրավում է Իզմիրը, արդեն իսկ լարված մթնոլորտն ավելի է շիկանում: 1919 թ. մայիսի 20-ից մինչև 23-ը զանգվածային ցույցեր են կազմակերպվում Ստամբուլում: Քաղաքում անգամ լուրեր էին տարածվել, թե այն կալանատունը, որում արգելափակված էին բարձրաստիժան պաշտոններ ունեցած մեղարյալները, այսինքն՝ Բեքիրաղա Բյույյուղու կոչված բանտը, զինված հարձակման էր ենթարկվելու ձիշտ այնպես, ինչպես Բաստիլը՝ ժամանակին¹⁸⁹: Ի դեպ՝ 1919 թ. մայիսին այս բանտում արդեն կալանավոր-

¹⁸⁷ Takvim-i Vekayi, No 3557, 25 Mayıs 1335 (1919), s. 102.

¹⁸⁸ Անդ, էջ 103:

¹⁸⁹ Vahakn N. Dadrian, Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosit, s. 67. Բեքիրաղա Բյույյուղու կալանավայրը հսկվում էր նաև բրիտանացիների և ֆրանսիացիների կողմից. տե՛ս Bilâl Şimşir, Malta Sürgünleri, s. 113.

ված էին առնվազն 250 հոգի¹⁹⁰: 1919 թ. մայիսի 23-ին Ստամբուլում տեղի է ունենում դատավարության դեմ ուղղված ամենազանգվածա-
յին ցույցը, որին մասնակցում են 200 հազար հոգի. նրանց մեծ մասը
իթթիհադական էր¹⁹¹: Այս ցույցերը վկայում են, որ երիտթուրքերը դեռ
շարունակում են մեծ ուժ ներկայացնել երկրում: Վարչապետ Դամադ
Ֆերիդի կառավարությունը լարվածությունը մեղմելու նպատակով ա-
զատ է արձակում վերոհիշյալ կալանավայրում արգելափակված 41
բանտարկյալների, ովքեր կասկածվում էին հատկապես հայերի կո-
տորածների հետ առնչություն ունենալու մեջ¹⁹²: Դամադ Ֆերիդը նաև
որոշում է ժամանակավորապես դադարեցնել կուսակցության ան-
դամների դատաքննությունը:

Այս բոլոր իրադարձությունների ազդեցության տակ Մեծ Բրի-
տանիայի գերագույն կոմիսարի տեղակալ, ծովակալ Վեբը որոշում է
Բեքիրադա կալանատանն արգելափակված մյուս կալանավորներին
տեղափոխել ավելի ապահով մի վայր¹⁹³: Հարկ է նշել, որ Մեծ Բրի-
տանիան սկսել էր չվստահել թուրքական դատարաններին, բացի
այդ՝ մտադիր էր սեփական դատարանի միջոցով դատապարտել
պատերազմական հանցագործներին: Ծովակալ Վեբը շատ շտապ
պատրաստում է ամենավտանգավոր հանցագործների ցուցակը: 59
հոգուց բաղկացած այդ ցուցակում տեղ են գտնում առաջինը Մալթա
աքսորվելիք անձանց անունները¹⁹⁴: 1919 թ. մայիսի 28-ին անգլիա-
ցիները 67 բանտարկյալի Բեքիրադա Բյուլուդյու բանտից նավով տե-
ղափոխում են Մալթա կղզի¹⁹⁵: Վերջին պահին գեներալ Միլը (Մեծ

¹⁹⁰ Bilâl Şimşir, Malta Sürgünleri, s. 96.

¹⁹¹ Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günleri, s. 263.

¹⁹² Vahakn N. Dadrian, Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosit, s. 170.

¹⁹³ Մեծ Բրիտանիան սկզբում մտադրություն ուներ Մալթայից բացի որպես քսորավայր
օգտագործել Գնդկաստանն ու Եգիպտոսը, տե՛ս Bilâl Şimşir, Malta Sürgünleri, s. 133.

¹⁹⁴ Անդ, էջ 96:

¹⁹⁵ Պատերազմական հանցագործների քսորը Մալթա քրիտանացիների կողմից սկսվել է
դեռևս 1919 թ. մարտին, երբ այստեղ էր արգելափակվել վեցերորդ բանակի նախկին

Բրիտանիա) նավ է նստեցնում ևս 11 հանցագործի¹⁹⁶: Աքսորյալների
առաջին խումբը մեծ մասամբ բաղկացած է լինում իթթիհադական
հանցագործներից: Մեծ Բրիտանիային հանձնված ամբաստանյալնե-
րի մեջ էին նախկին վարչապետ Սայիդ Հալիմ փաշան, հանրային
գործերի նախկին նախարար Աբբաս Հալիմ փաշան, նախկին շեյխու-
լիսլամ Հայրի էֆենդին, արտաքին գործերի նախկին նախարար Ահ-
մեդ Նեսիմին, արդարադատության նախկին նախարարներ Հալիլը և
Իբրահիմը, ներքին գործերի նախկին նախարար Իսմայիլ Ջանփուլա-
դը, հանրային գործերի նախկին նախարար Ալի Մյունիֆը, հանրակր-
թական նախկին նախարար Շյուքրյուն և պարենավորման նախկին
նախարար Քարա Քեմալը¹⁹⁷:

Հարկ է նշել, որ Մալթա քսորյալների մեջ են լինում նաև
տվյալ պահին Ռազմական արտակարգ ատյանի կողմից դատաքնն-
վող մի քանի մեղադրյալներ: Վերջիններիս՝ անգլիացիներին տրվելու
մասին դատարանին է հայտնում Ստամբուլի պարետ, գեներալ-մայոր
Սեյիդ փաշան, որի՝ ռազմական ատյանին հղած տեղեկագրում
նշված էր, թե ամբաստանյալները 1919 թ. մայիսի 28-ին՝ չորեքշաբ-
թի օրը՝ ժամը 2:30-ին, հանձնվել են Մեծ Բրիտանիայի հրամանա-
տարությանը¹⁹⁸: Վերոնշյալ գրությունը դատարանում ընթերցվում է
կառավարության անդամների դատաքննության առաջին նիստում՝
1919 թ. հունիսի 3-ին: Դատարանի նախագահը հարցնում է դատա-
խազի կարծիքը: Վերջինս առաջարկում է առանձնացնել Մալթա քս-
որված մեղադրյալների դատական գործերը¹⁹⁹:

Այդպիսով՝ վերոհիշյալների թղթապանակներն առանձնաց-

հրամանատար Ալի Իսան փաշան: Թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների քսորը
Մալթա շարունակվել է մինչև 1920 թ. նոյեմբեր: 20 ամսվա ընթացքում այստեղ են
տեղափոխվել ընդհանուր թվով 144 հանցագործներ, տե՛ս Անդ, 89-րդ և 197-րդ էջերը:

¹⁹⁶ Անդ, էջ 102:

¹⁹⁷ Ferudun Ata, İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları, s. 206.

¹⁹⁸ Անդ, էջ 205-206:

¹⁹⁹ Takvim-i Vekayi, No 3571, 13 Haziran 1919, s. 128.

վում են՝ հետագայում քննվելու նպատակով, սակայն նրանք այդպես էլ մնում են անպատիժ: Թեև Մեծ Բրիտանիան սկզբում իրոք վճռականորեն մտադրված է լինում դատապարտել Մալթա աքսորված պատերազմական հանցագործներին, այդ թվում նաև՝ Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուներին, սակայն հետագայում նրա վճռականությունը հետզհետե թուլանում է, և Մեծ Բրիտանիան ցեղասպանության ոճրագործներին ի վերջո փոխանակում է անգլիացի ռազմագերիների հետ:

Մեծ Բրիտանիայի կողմից դատավարություն կազմակերպելու խնդրում ի հայտ եկած արգելքները չէին կրում միայն քաղաքական բնույթ: Հիմնական խնդիրներից մեկն էր ոճրագործությունները հաստատող ապացույցներ գտնելու հարցը: Այսպես՝ 1920 թ. կեսերին Ստամբուլում Մեծ Բրիտանիայի Գերագույն կոմիսարության քաղաքական իրավունքի մասնագետ Լամբը մի բացատրագիր է ներկայացնում, որում մեկ առ մեկ նշվում են Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուներին պատժելու համար անհրաժեշտ ապացույցներ գտնելու հարցում առաջացած դժվարությունները՝ 1. կենտրոնական կառավարության կամ նահանգապետարանների իրավասուների կողմից տրված հրամանների կամ հրահանգների վերաբերյալ փաստաթղթեր գտնելու անկարելիությունը, 2. Դաշնակից պետությունների վարանումը՝ կոտորածների կազմակերպիչներին դատապարտելու հարցում, 3. վիլայեթներում հասուն հայ տղամարդկանց մեծ մասի և գրեթե բոլոր մտավորականների սպանված լինելը և այլ հանգամանքներ²⁰⁰:

Անգլիացիները անհրաժեշտ փաստաթղթերը գտնելու հույսով դիմում են նաև ԱՄՆ-ին, քանի որ վերջինս տիրապետում է կարևոր արխիվային նյութերի, սակայն Միացյալ Նահանգները ևս չի ցանկա-

²⁰⁰ Vahakn N. Dadrian, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosit*, ss. 69-70.

նում աջակցել Մեծ Բրիտանիային, որովհետև ամերիկացիները մտադիր չէին առճակատման գնալու քեմալականների հետ²⁰¹:

Թուրք ամբաստանյալների՝ Մալթա աքսորվելուն հաջորդած ամիսներին քաղաքական մթնոլորտը Թուրքիայում սկսում է փոխվել հոգուտ քեմալականների: Վերջիններս սկսում են հետզհետե ավելի հզորանալ, իսկ Ստամբուլի կառավարությունը՝ թուլանալ:

Քեմալական շարժումը ոչ այնքան ուղղված է եղել մեծ տերությունների, Օսմանյան կայսրությունը մասնատել և գրավել ցանկացող օտար ուժերի դեմ, որքան՝ Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների, ինչն առաջինն ապացուցում է Դողան Ավջըղլուն²⁰²: Այս տեսակետին են նաև թուրք պատմաբաններ Ֆիքրեթ Բաշբայան, Բասքըն Օրանը և Թամեր Աքչամը²⁰³: Ինչպես, օրինակ, նշում է Թամեր Աքչամը. «Դա բացահայտ երևում է թուրք ազգային պայքարի կրողը եղած իրավունքի պաշտպանության կազմակերպությունների (Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri) ստեղծման մեջ ու կայացրած որոշումներում: Եթե հայացք գցենք այն շրջանների վրա, որտեղ հիմնվել են վերոհիշյալ կազմակերպությունները, ապա կտեսնենք, որ դրանք հիմնվել են այնտեղ, որտեղ եղել է հայկական կամ հունական վտանգ: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսի զինադադարի կնքումից հետո մինչև նույն տարվա վերջը հիմնված առաջին 5 կազմակերպություններից 3-ը ստեղծվել են ընդդեմ հայկական փոքրամասնության, 2-ն էլ՝ հունական»²⁰⁴:

Քեմալական շարժումը նախաձեռնվել է Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կողմից: Դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Իթթիհաթ վե թերաքքի կուսակցության

²⁰¹ Ayşe Hür, *Malta Sürgünleri'ni Nastil Bilirsiniz*, "Taraf", 28 Şubat 2010.

²⁰² Doğan Avcioğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi 1835den-1995e*, 1. Cilt, İstanbul, 1996.

²⁰³ А. Авакян, Черкесский фактор в Османской империи и Турции, (вторая половина XIX-первая четверть XX вв.), Ереван, из. "Гитутюн", 2001, сс. 250-251.

²⁰⁴ Dr. Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, Su Yayınları, 2001, ss. 195-196.

կենտրոնական կոմիտեն մանրամասն ծրագրեր է մշակել՝ պատերազմը տանուլ տալու դեպքում ձեռնարկվելիք քայլերի մասին²⁰⁵։ Այդ ծրագրերից մեկն էլ նախատեսում էր, որ պարտության դեպքում զինված պայքարը շարունակվելու էր թուրքիայի ներքին շրջաններում։ Խոսքը երկարատև դիմադրության մասին էր ²⁰⁶։ Թալեաթ փաշան 1918 թ. սեպտեմբերին Գերմանիա կատարած այցից վերադառնալիս սեփական աչքով է ականատես դառնում բուլղարական բանակի կործանմանը։ Թալեաթը Ստամբուլ է վերադառնում՝ լիովին վստահ, որ պատերազմն արդեն տանուլ է տրված, և անցնում դեռևս պատերազմի սկզբին մշակված ծրագրի իրագործմանը։ Մուրոսի զինադադարի կնքումից մեկ օր անց՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 31-ի գիշերը, Թալեաթն իր տուն է կանչում իթթիհադականներ Զարա Բեմալին ու Բարա Վասըֆին և ասում. «Տեսն'ք, ձեզ ինձ մոտ կանչելուս հիմնական պատճառը Մուստաֆա Բեմալն է։ Պայմանները շատ ծանր են։ Այս խիստ պայմանների դեմ պետք է ինչ-որ քայլեր ձեռնարկել, բայց ո՞վ է դա անելու։ Պետք է ամուր մի ձեռք։ Օրինակ՝ Մուստաֆա Բեմալ փաշան... Եւ մաքուր անցյալ ունի։ Ժողովուրդն էլ է սիրում նրան։ Կարծում եմ, որ Մուստաֆա Բեմալ փաշան մի կարևոր գործ է ձեռնարկելու։ Նրան պետք է օգնել»²⁰⁷։

Թալեաթը նրանց հաղորդում է, որ իրադրության մասին տեղյակ է նաև կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Միդիաթ Շյուքրյուն, որը հետևելու է իրավիճակին։ Այս հանդիպումից որոշ ժամանակ անց՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 13-ին, հիմնվում է քեմալական շարժման մեջ կարևոր դերակատարում ունեցած Բարաքուլ գաղտնի կազմակերպությունը²⁰⁸։

²⁰⁵ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս E. J. Zürcher, The Unionist Factor. The Role of Committee of Union and Progress in Turkish National Movement 1906-1926, Leiden, 1984.

²⁰⁶ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, ss. 223-224.

²⁰⁷ Taylan Sorgun, Mütareke Dönemi ve Bekiraga Bölüğü, ss. 44-45.

²⁰⁸ Բարաքուլ կազմակերպությունն իր անվանումը ստացել է հիմնադիրների՝ Բարա Բեմալի

Դարձյալ նույն ժամանակաշրջանում փոխվում է նաև Հատուկ կազմակերպության անվանումը, և Թեշքիլթաթ-ը մահսուսան վերածվում է Ընդհանուր իսլամական աշխարհի հեղափոխական կոմիտեի (Umumi İslam Alemi İhtilal Komitesi), որի կազմավորման հիմնական նպատակն է դառնում Հայոց ցեղասպանության պատճառով հետաքննության մեջ զտնվող Հատուկ կազմակերպության անդամների պաշտպանությունը²⁰⁹։

Իրավունքի պաշտպանության առաջին կազմակերպությունները հիմնվել են անմիջականորեն Թալեաթ փաշայի ու Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ²¹⁰։

Քանի որ քեմալական շարժման սկզբնավորման ժամանակ թուրքերը, ի դեմս իթթիհադականների, մեղադրվում են քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ ցուցաբերած բռնությունների և հատկապես հայերի կոտորածների մեջ, քեմալականները սկզբնական փուլում ձգտում են Դաշնակից պետություններին ամեն կերպ համոզել, թե իբր իրենք ոչ մի կապ չունեն Միություն և առաջադիմություն կուսակցության հետ։ Դա նկատելի է նաև Մուստաֆա Բեմալի՝ այդ ժամանակաշրջանում տված հարցազրույցներից²¹¹։ Բացի այդ՝ հասարակ ժողովրդի մեջ ևս «իթթիհադական» բառը գրեթե վերածվել էր հայրենիքի դավաճանի հոմանիշի։ Սակայն իրականում քեմալական շարժումը նախաձեռնողների մեջ մեծ թիվ են կազմում Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուները, իսկ այդ շարժման կորիզը՝ Հատուկ կազմակերպության անդամները։ Հետագայում քեմալականների շարքերն են անցնում նաև Մալթա աքսորվածները, ովքեր հանրապետիկան ղեկավարության ի մեջևար նույնաչափ մականնադրումը միջակ էր

և Բարա Վասըֆի անուններից, տե՛ս նշվ. աշխ. էջ 47-ը։

²⁰⁹ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 491.

²¹⁰ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ. 488-489 էջերը։

²¹¹ Անդ, էջ 197։

տական շրջանում զբաղեցնում են կարևոր պետական պաշտոններ: Այսպես, օրինակ, Հայոց ցեղասպանության ժամանակ Բիթլիսի և Հալեպի նահանգապետը եղած և այստեղի հայերի կոտորածների համար պատասխանատու Աբդուլհալիբ Ռենդան Մալթայի աքսորից վերադառնալուց հետո զբաղեցրել է Իզմիրի նահանգապետի, 1924-1930 թթ.՝ ֆինանսների, ազգային պաշտպանության և ռազմաճովային նախարարների պաշտոնները, իսկ 1935 թ.՝ ընտրվել Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նախագահ, հետագայում եղել է նաև պետնախարար: Հալեպ և Ադանա վիլայեթներում կատարված տեղահանության ու կոտորածների պատասխանատու Ծյուբրյու բեյը Մալթայից փախչելուց հետո որոշ ժամանակ գտնվել է Իտալիայում և Գերմանիայում, իսկ Թուրքիա վերադառնալուց հետո՝ դարձել պատգամավոր, ինչպես նաև՝ գյուղատնտեսության, արտաքին ու ներքին գործերի նախարար: Տեղահանության ժամանակ Վանի և Էրզրումի (Կարին) նահանգապետը եղած Հասան Թահսին Ուզբը, ով հայերի դեմ կոտորածները ղեկավարած լինելու մեղադրանքով աքսորվել էր Մալթա, Թուրքիա վերադառնալուց հետո եղել է Արդահանի, Էրզրումի ու Քոնիայի պատգամավոր: Միություն և առաջադիմություն կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միդիաթ Ծյուբրյու Բլեդան պատմագավոր է եղել հանրապետական շրջանում: Իթթիհադի ժամանակ պատգամավորների պալատի նախագահի, ինչպես նաև՝ ներքին գործերի, արդարադատության և արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնները զբաղեցրած Հալիլ Մենթեշեն նույնպես պատգամավոր է ընտրվել հանրապետական շրջանում: Ահմեդ Մուամմեր Ջանքարդեշը, ով Հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում եղել է Սվասի և Քոնիայի վալին, հանրապետական շրջանում դարձել է պատգամավոր: Ալի Մյունիֆ Եղենադան, ով Մալթա էր աքսորվել Լիբանանում հայերի կոտորածների համար, քեմալական շրջանում դարձել է քաղաքա-

պետ ու պատգամավոր: Ինչպես նշում է Վարդգես Եղիայանի «Մալթայի վավերագրերը. Անգլիայի Արտաքին գործերի նախարարության «Թուրք պատերազմական հանցագործները» թղթապանակը» գրքի առաջաբանի հեղինակ Ալի Սայիդ Չեթինօղլուն, 1934 թ. ընդունված Ազգանունների մասին օրենքի հրապարակումից հետո նրանցից շատերը թաքնվել են նոր անվան տակ և այդպիսով կորցրել իրենց հետքը²¹²:

Երիտթուրքերի դատապարտումը քեմալական իշխանության կողմից ընկալվել է որպես Թուրքիայի մասնատման ծրագրի մի մաս: Երբ անգլիացի գործակալ Ֆրյուն Մուստաֆա Քեմալի ուշադրությունն է հրավիրում քեմալականների կողմից իթթիհադականների հանցագործությունները դատապարտելու անհրաժեշտության վրա՝ ասելով, թե «Նախ և առաջ պարտավոր եք ընդունել Իթթիհաթ վե թերաքքիի ոճրագործությունները», Քեմալը մերժում է երիտթուրքերի ոճիրները դատապարտելու առաջարկը. «Ես Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ներկայացուցիչը չեմ... Սակայն Ձեր թույլտվությամբ պետք է ասեմ, որ Իթթիհաթ վե թերաքքին հայրենասեր կազմակերպություն էր»²¹³:

²¹² Vartkes Yeghiayan, Malta Belgeleri, s. 12.

²¹³ Sina Aksin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, s. 192.

2. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐԱԾ
ԵՐԻՏՐՈՒՐՔԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱԶՄԵՐԻ ԱՆՊԱՄՆԵՐԻ
ՂԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1919 թ. ՀՈՒՆԻՍ-ՀՈՒՆԻՍ
ԱՄԻՍՆԵՐ)

Ուզմական արտակարգ ատյանը Գլխավոր դատավարությու-
նը վերսկսեց 1919 թ. հունիսի 3-ին: Նիստում թեև ընթերցում են նաև
Մալթա աքսորված մեղադրյալների անունները, սակայն Ստամբուլի
պարետ, գեներալ-մայոր Սեյիդ փաշայի կողմից տվյալ ամբաստան-
յալներին անգլիացիներին հանձնելու մասին տեղեկագրի ընթացումից
հետո նրանց գործերն առանձնացվում են:

Այդպիսով՝ Գլխավոր դատավարության երկրորդ փուլում կամ
կառավարության անդամների դատաքննության ժամանակ ներկա
կարգով քննվում են նախկին շեյխուլիսլամ Մուսա Քյազիմի, փոստի և
հեռագրատան նախկին նախարար Հյուսեին Հաշիմի ու սենատի
նախկին նախագահ Ռիֆաթի գործերը: Այս դատավարության ժամա-
նակ հեռակա կարգով շարունակում են դատվել նախկին վարչապետ
Թալեաթ փաշան, նախկին ռազմական նախարար Էնվեր փաշան,
նախկին ռազմածովային նախարար Ջեմալ փաշան ու հանրակրթա-
կան նախկին նախարար դոկտոր Նազըմը:

Դատարանի կազմը հետևյալն էր. նախագահ՝ Մուստաֆա
Նազըմ փաշա, անդամներ՝ գեներալ-մայոր Ջեքի փաշա, գեներալ-
մայոր Մուստաֆա փաշա, գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա, գնդա-
պետ Ռեջեփ Ֆերդի բեյ²¹⁴:

Դատարանի նախագահը, ըստ ընդունված կարգի, նախ հաս-
տատում է ամբաստանյալների ինքնությունը, որից հետո դատախա-
զի տեղակալ Ֆերիդուն բեյը ներկայացնում է 1919 թ. մայիսի 22-ին

կազմված մեղադրական եզրակացությունը²¹⁵, որի սկզբում անդա-
դարձ է կատարվում կուսակցության թույլ տված օրինախախտումնե-
րին և չարաշահումներին²¹⁶:

Այս ամբաստանագրում շեշտվում է, որ Միություն և առաջա-
դիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներն
ընդգրկված են եղել կուսակցության առաջնորդների գաղտնի խմբա-
վորման կազմում: Ըստ մեղադրական ակտի՝ ամբաստանյալներից
ներքին գործերի նախարար Իսմայիլ Ջանփոլադը ցուցմունք է տվել
առ այն, որ կառավարությանը վերաբերող հարցերը հաճախ են
քննարկվել կուսակցության կենտրոնական կոմիտեում²¹⁷: Ամբաստա-
նագրի համաձայն՝ տարագրված հայերի քարավանները ենթարկվել
են հատուկ կազմավորված հրոսախմբերի հարձակումներին, ովքեր
բնաջնջել են նրանց ու կողոպտել նրանց պատկանող գույքը և ունեց-
վածքը²¹⁸: Մեղադրական եզրակացության մեջ ընդգծվում է նաև, որ
կառավարությունը ոչ միայն չի պատժել այդ հանցագործներին, այլև
պաշտոնազրկել է այն բոլոր նահանգապետներին ու գավառապետ-
րին, ովքեր հրաժարվել են իրականացնել տեղահանություններն ու
կոտորածները²¹⁹:

Այս ամբաստանագրում ևս ընդգծվում է, որ հայերի կոտորած-
ները նախապես ծրագրվել և իրագործվել են կուսակցության վերոնշ-
յալ գաղտնի խմբավորման անդամների կողմից: Մեղադրական եզ-

²¹⁵Սույն մեղադրական եզրակացությունը կազմվել էր որպես կուսակցության անդամների
դատաքննությանը կից մեղադրական ակտ:

²¹⁶Աճղ, էջ 128-129:

²¹⁷Աճղ, էջ 129:

²¹⁸Աճղ:

²¹⁹Աճղ: Այսպես, օրինակ, Պիարբեքիրի նահանգապետ Ռեշիդ բեյը (Սեհմեդ Շահինգիրայ)
մեղադրվել է Լիջե և Բեշիրի շրջանների կայնականների սպանությունը կազմակերպելու
մեջ, քանի որ վերջիններս հրաժարվել են իրականացնել հայերի տեղահանման ու
ոչնչացման հրամանը, տե՛ս İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Resid Bey'in Hatıraları.
"Sürgünden İntihara", Yayına Hazırlayan: Ahmet Mehmetfendioğlu, İstanbul, Arba Yayınları, 1993, ss.
45-46.

²¹⁴ Takvîm-i Vekâyî, No 3571, 13 Haziran 1919, s. 127.

րակացության մեջ նշվում է նաև, որ այդ գաղտնի խմբավորման առաջնորդներն են եղել կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ դոկտոր Բեհանդդին Շաքիրը, դոկտոր Նազըմը, ինչպես նաև՝ Ռիզա և Աթիֆ բեյերը, իսկ կոմիտեի հիմնական ծրագրերն իրագործվել են վարչապետ Թալեաթի, ինչպես նաև՝ ռազմական նախարար Էնվերի ու ռազմածովային նախարար Ջեմալի կողմից:

Ամբաստանագրում ընդգծվում է նաև, որ կուսակցության որոշումների իրականացմանը ողջ էությանը նվիրվել են կառավարության այնպիսի անդամներ, ինչպիսիք են վարչապետ Սայիդ Հալիմ փաշան, նախկին շեյխուլիսլամ Հայդար էֆենդին, հանրակրթական նախկին նախարար Շյուքրյու բեյը, արդարադատության նախկին նախարար Հալիլը (Մենթեշեն), պետական խորհրդի նախկին նախագահ Իբրահիմ բեյը, արտաքին գործերի նախկին նախարար Նեսիմին և պարենավորման նախկին նախարար (Քարա) Քեմալը²²⁰:

Գլխավոր դատավարության երկրորդ փուլի միտերի ընթացքում մեղադրյալների հարցաքննությունը հիմնականում կատարվում է պատերազմի ժամանակ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ունեցած գործունեության, պատերազմին մասնակցություն ցուցաբերելու նախաձեռնության ու տեղի ունեցած չարաշահումների ուղղությամբ:

Գլխավոր դատավարությունների ամենանշանակալի առանձնահատկությունն այն է, որ դատաքննությունների ընթացքում ոչ մի վկա չի հրավիրվում և ունկնդրության արժանանում: Ի տարբերություն այս մեղադրանքով հարուցված մյուս դատական գործընթացների՝ սույն դատաքննությունների ընթացքում հարցաքննվում են միայն մեղադրյալները: Մեր կարծիքով՝ դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այս դատավարությունների մեղադրական եզրակացու-

յունները կազմվել էին խիստ մանրակրկիտ հետաքննության, բազմաթիվ ապացույցների, պաշտոնական ծածկագիր հեռագրերի ու վկաների ցուցմունքների արդյունքում:

Կուսակցության և կառավարության անդամների կամ Գլխավոր դատավարության ընդհանուր դատավճիռը կայացվում է 1919 թ. հուլիսի 5-ին:

Դատին ներկա գտնվող մեղադրյալներն էին նախկին շեյխուլիսլամ Մուսա Քյազիմը, սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթը, փոստի և հեռագրատան նախկին նախարար Հյուսեին Հաշիմը, իսկ հեռակա կարգով դատավճիռ է կայացվում նախկին վարչապետ Թալեաթ փաշայի, ռազմական նախկին նախարար Էնվերի, ռազմածովային նախկին նախարար Ջեմալի, հանրակրթական նախկին նախարար դոկտոր Նազըմի, ֆինանսների նախկին նախարար Ջավիդի, փոստի ու հեռագրատան նախկին նախարար Օսբանի, առևտրի և հողագործության նախկին նախարարներ Սուլեյման Էլբիստանի ու Մուստաֆա Շերեֆի վերաբերյալ:

Դատավճռում նշվում է, թե իրականացված հարցաքննությունը, գործի մանրամասն հետաքննությունը և դատավճռում բերված ռազմական ատյանի 5 հոդվածները հաստատում են Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կատարած ոճրագործությունները: Վերոհիշյալ հոդվածներից առաջինում շեշտվում է, թե Ռազմական ատյանի իրականացրած դատաքննության արդյունքում բացահայտվել է, որ Տրապիզոնում, Յոզղատում, Բողազլյանում և այլ վայրերում տեղի ունեցած կոտորածները կազմակերպվել և ուղղորդվել են Միություն ու առաջադիմություն կուսակցության պարագլուխների կողմից²²¹:

Դատավճռի համաձայն՝ հայերի կոտորածների որոշումը հիմ-

²²⁰ Takvim-i Vekayi, No 3571, 13 Haziran 1919, s. 129.

²²¹ Takvim-i Vekayi, No 3604, 22 Temmuz 1919, s. 218.

նականում համաձայնեցվել է եռյակի միջև²²²: Դատավճռում նշվում է, թե ի նկատի առնելով այն, որ Թալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի ու դոկտոր Նազըմի կատարած հանցագործությունները չափազանց ծանր են եղել, որոշվել է նրանց դատապարտել կայսերական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետով, իսկ Ջավիդի, Մուստաֆա Շերեֆի, Մուսա Քյազիմի համար ի նկատի է առնվել վերոհիշյալ հոդվածի երկրորդ և նույն կայսերական օրենսգրքի 55-րդ հոդվածի վերջին մասերը²²³:

Ըստ դատավճռի՝ դատին այդպես էլ չեն ներկայացել հեռագրատան նախկին նախարար Օսթանը և առևտրի նախկին նախարար Սուլեյման Էլբիստանը, քանի որ նրանք գտնվում են Եվրոպայում²²⁴:

Այդպիսով՝ 1919 թ. հուլիսի 5-ին կայացված դատավճռով Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը և դոկտոր Նազըմը դատապարտվում են մահվան, Ջավիդը, Մուստաֆա Շերեֆը և շեյխուլիսլամ Մուսա Քյազիմը՝ 15 տարվա աքսորի, իսկ Ռիֆաթ ու Հաշիմ բեյերն արդարացվում են²²⁵:

Հարկ է արձանագրել, որ ընդհանրապես հայերի տեղահանության ու կոտորածների մեղադրանքով իրականացված դատաքննությունների արդյունքում ռազմական արտակարգ ատյանների դատական կազմերը մահվան դատավճիռներ կայացնելիս ավելի «շռայլ» են գտնվել փախուստի մեջ գտնվող դատապարտյալների հանդեպ:

Հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով հարուցված մոտ 63 դատական գործերի արդյունքում կայացվել է ընդ-

²²² Թերևս ի նկատի ունի Թալեաթ-Էնվեր-Ջեմալ եռապետությունը:

²²³ Անդ, էջ 219:

²²⁴ Դատարանը, մոտավորապես տեղյակ լինելով հանդերձ վերոհիշյալ մեղադրյալների գտնվելու վայրի մասին, այդպես էլ որևէ բան չի ձեռնարկել նրանց դեմ հետաքննություն սկսելու ուղղությամբ:

²²⁵ Անդ:

հանուր թվով 20 մահապատժի դատավճիռ: Հատկանշական է, որ այդ մահապատիժներից միայն 3-ն են ի կատար ածվել, իսկ մնացած 17-ն ընդունվել են հեռակա կարգով, քանի որ դատապարտյալները գտնվել են փախուստի մեջ: Մահապատժի ենթարկված դատապարտյալները հետևյալ անձինք են՝ Բողազլըյանի գավառապետ Մեհմեդ Քեմալը (Յոզղատի դատավարություն), Երզնկայի ժանդարմերիայի հրամանատար, Հայրան Բաբա մականունը կրող Հաֆըզ Աբդուլլահ Ավնին (Երզնկայի դատավարություն) և Բաբերդի կառավարիչ, հետագայում՝ Ուրֆայի գավառապետ Բեիրամզադե Նուսրեթը (Բաբերդի դատավարություն):

Ռազմական ատյանները խուսափել են մահվան դատապարտել դատարանում ներկա մեղադրյալներին, քանի որ հենց առաջին՝ Յոզղատի դատաքննության արդյունքում կախաղան բարձրացված Բողազլըյանի գավառապետ Մեհմեդ Քեմալի մահապատիժը (1919 թ. ապրիլի 10) խիստ վրդովմունքի տեղիք է տվել թուրք հասարակության մեջ: Նախ՝ մահապատժի արարողությունն ինքնին կատարվել է ոչ ընդունված կարգով: Ըստ օրենքի՝ կախաղանի դատապարտվածը մահապատժի էր ենթարկվում նախքան արևածագը, դատապարտյալի մարմինը հրապարակում էր մնում ևս 5-6 ժամ, ապա՝ անշուք կերպով թաղվում: Մինչդեռ Քեմալի մահապատիժն ի կատար է ածվել կեսօրից հետո՝ ժամը 19:20-ին²²⁶: Արարողությանը մասնակցել են բարձրաստիժան պաշտոնյաներ ու հոծ բազմություն: Մահապատժից հետո Քեմալի դիակը դրվել է Բայազետ մզկիթի լվացարանում. գործողություն, որն անթույլատրելի էր մահապատժի դեպքում²²⁷: Մահապատժի հաջորդ օրը մեծ շուքով կազմակերպվել է Քեմալի թաղման արարողությունը, որին մասնակցել են առավել քան 10 հազար ցուցարարներ: Ոճրագործը հռչակվել է «ազգային նահատակ», նրա այ-

²²⁶ Kemal Bey İdam Olundu, "Alemdar", 11 Nisan 1919.

²²⁷ Գրիկեր, Եոզղատի Հայաստանութեան վաերագրական պատմութիւնը, էջ 330:

րին ու զավակները՝ վերցվել ազգային խնամակալության տակ, և, ինչպես նշում է Արամ Անտոնյանը, «Այն թուրք ժողովուրդը որ հանրային հանգանակութեանց իր քսակը այն ատեն միայն կը բանայ, երբ վիզը կը սեղմեն, ինքնաբերաբար, 5-10 օրուան ընթացքին 20 հազար օսմ. ոսկի գումար մը հանգանակելով, յանձնեց Քէմալ պէյի այրիին»²²⁸:

Լեռկա գտնվող ամբաստանյալների վերաբերյալ մահապատժի դատավճիռներ կայացնելուց խուսափելը պայմանավորված էր նաև դատավարությունների ձևական բնույթով: Սուլթանական կառավարությանը հայերի տեղահանության ու կոտորածների պատասխանատուներին դատելուն է մղել առավելապես ոչ թե արդարադատություն գործադրելու ցանկությունը, այլ պատերազմում հաղթանակած պետությունների վրա նման տպավորություն թողնելու ձգտումը: Դա է ապացուցում նաև Հայոց ցեղասպանության ոճրագործներին մահապատժի ենթարկելու ժամանակացույցը: Այսպես՝ Յոզղատի դատաքննության արդյունքում դատին ներկա գտնված մեղադրյալի վերաբերյալ մահապատժի որոշում է կայացվել, քանի որ Յոզղատի դատավարությունն առաջինն էր հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով հարուցված դատական գործերի շարքում, և անհրաժեշտ էր Եվրոպայի առաջ արդար դատավարություններ կազմակերպելու տպավորություն թողնել: Ինչ վերաբերում է Հաֆըզ Աբդուլլահ Ավնիի և Բեհրամզադե Լուսրեթի մահապատիժներին, ապա նրանց մահվան դատավճիռներն արձակվել են Սևրի դաշնագրի (1920 թ. օգոստոսի 10) կնքման նախօրեին և հաղթանակած տերությունների դիրքորոշումը մեղմելու նպատակ են հետապնդել:

Սուլթանական կառավարությունն այդպես էլ ոչ մի բան չի ձեռնարկել հեռակա կարգով մահվան դատապարտվածներին գտնե-

լու և վերջիններիս մահապատիժներն ի կատար ածելու ուղղությամբ: Գլխավոր դատավարության արդյունքում մահապատժի դատապարտվածների շարքում Թալեաթը 1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում սպանվում է հայ վրիժառու Սողոմոն Թեխլերյանի կողմից, Էնվերը՝ 1922 թ. օգոստոսի 4-ին Միջին Ասիայում Կարմիր բանակի զորամասերից մեկի հետ ընդհարման ժամանակ (ի դեպ՝ զորամասի հրամանատարն էր ազգությամբ հայ Հակոբ Մելքումովը), Ջեմալը՝ վրիժառուներ Պետրոս Տեր-Պողոսյանի և Արտաշես Գևորգյանի կողմից 1922 թ. հուլիսի 25-ին Թիֆլիսում, Սայիդ Հալիմը սպանվում է Հոռմում 1921 թ. Արշավիր Ծիրակյանի կողմից, նույն Ծիրակյանը 1922 թ. ապրիլի 17-ին Բեռլինում սպանում է Ջեմալ Ազմիին ու Բեհաեդդին Ծաքիրին, իսկ դոկտոր Լազըմը 1926 թ. Անկարայում կախաղան է բարձրացվում Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի դեմ մահափորձ կազմակերպելու մեղադրանքով:

²²⁸ Արամ Անտոնյան, Մեծ ոճիրը, Պոսթըն, 1921, էջ 272:

3. «ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՆՐՋԱՆԱՅԻՆ ՊԱՏԱՄԻԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐԻ ՊԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարների դատաքննությունը Ստամբուլի ռազմական դատարանում սկսվել է 1919 թ. հունիսի 21-ին ու տևել է մոտ 7 ամիս, քանի որ 1919 թ. հունիսի 28-ի նիստից հետո ռազմական արտակարգ ատյանում կատարված փոփոխությունների պատճառով դատաքննությունն ընդմիջվել է մինչև 1919 թ. հոկտեմբերի 6-ը:

Դատավարության սկզբում մեղադրյալները եղել են 7 հոգի, բայց երրորդ նիստում նրանցից մեկի դեմ հարուցված դատական գործը կարճվել է: Հետագա նիստերում ամբաստանյալների թիվը հասել է 12-ի, և դատավճիռ է կայացվել 12 մեղադրյալների վերաբերյալ:

Ամբաստանյալներն էին Մանիսայի պատասխանատու քարտուղար Ավնին, Բեյոլլուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Սալահադդինը, Էսքիշեհիրի պատասխանատու քարտուղար ղոկտոր Բեսիմ Ջյուհդին, Բուրսայի պատասխանատու քարտուղար ղոկտոր Միդհաթը, Միրզյունի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Ջևդեթը, Հալեպի պատասխանատու քարտուղար Ջեմալը, Էդիրնեի տեսուչ Աբդուլ Գանին, Քոնիայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Աբդուլ Քադիրը, Քաստամունուի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալներ Մյունիրը և Հասան Ֆեհմին, Աֆիոն-Կարահիսարի ձեռնարկությունների լուծարման հարցերով նախկին պաշտոնյա Հայրեդդինը:

Երիտթուրքերի կուսակցության պատասխանատու քարտուղարների դատավարությունն սկսել է դատարանի նախագահ Մուս-

տաֆա Նազըմ փաշայի նախագահությամբ, իսկ ավարտին հասցվել՝ նախագահ Էսադ փաշայի պաշտոնավարման ժամանակ:

Դատավարության սկզբում դատարանի կազմը հետևյալն էր. նախագահ՝ Մուստաֆա Նազըմ փաշա, անդամներ՝ գեներալ-մայոր Ջեքի փաշա, գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա (հայտնի է նաև Նեմրուք կամ Քուրք մականվամբ), գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա, գնդապետ Ռեջեփ Ֆերդի բեյ: Դատախազի պարտականությունը կատարել է դատախազի տեղակալ Ֆերիդուն բեյը²²⁹:

Դատաքննության առաջին նիստում (1919 թ. հունիսի 21) դատարանի նախագահը հաստատում է մեղադրյալների ինքնությունը, որից հետո ընթերցվում է 1919 թ. հունիսի 19-ին կազմված մեղադրական եզրակացությունը, ըստ որի՝ ամբաստանյալները մեղադրվում են Իթթիհաթ վե թերաքքի կուսակցության անօրինական նպատակների իրագործման համար գործիք լինելու և երկրի ներսում անվտանգությունը խախտելու մեջ²³⁰: Մեղադրյալները դատապաշտպան են պահանջում, և նիստը հետաձգվում է:

Հաջորդ նիստում, որը կայանում է 1919 թ. հունիսի 23-ին, բոլոր մեղադրյալները փորձում են հերքել իրենց մեղսագրվող մեղադրանքները, նույնիսկ նրանցից մի քանիսը պնդում են, թե իբր չեն լսել հայերի տեղահանության մասին, «իրենց շրջաններից տեղահանություն չի եղել» և «դրա մասին տեղեկացել են միայն հետագայում»²³¹:

Երրորդ նիստում, որը տեղի է ունենում 1919 թ. հունիսի 28-ին, դատարանի նախագահի հրահանգով արձանագրող քարտուղարն ընթերցում է մի քանի հայ վկաների՝ դատարանին հղած հեռագիրը: Վկաները հայտնում են դատարանին, որ մեղադրյալներից Էդիրնեի տեսուչ Աբդուլ Գանիի տված ցուցմունքները չեն համապատասխա-

²²⁹ Takvim-i Vekayi, No 3586, 28 Haziran 1919, s. 161.

²³⁰ Ան, էջ 163-164:

²³¹ Takvim-i Vekayi, No 3589, 5 Temmuz 1919, ss. 165-175.

նում իրականությամբ, քանզի առկա են բազմաթիվ ապացույցներ, որոնք հաստատում են նրա մասնակցությունը Էդիրնեի հայերի տեղահանությանը: Վկաները խնդրում են նաև մի արդարադատ հանձնաժողով ուղարկել Էդիրնե՝ ճշմարտությունը բացահայտելու նպատակով²³²:

Դատախազի տեղակալ Սաքիբ բեյը հայտնում է դատարանին, որ նման հանձնաժողով ուղարկելու անհրաժեշտություն չկա:

Միևնույն նիստում հարցաքննված մեղադրյալ Ջյուհիդն նշում է, որ տեղահանությանն առնչվող հանցագործությունների մեղքն ընկնում է կառավարության վրա, քանի որ հենց վերջինս էր «Տեղահանության մասին» օրենքն ընդունել²³³:

Այս նիստից հետո ռազմական արտակարգ ատյանում կատարված փոփոխությունների պատճառով դատաքննությունը երկար ժամանակով ընդմիջվում է ու վերսկսվում միայն 1919 թ. հոկտեմբերի 6-ին: Պատասխանատու քարտուղարների դատավարությունն այդուհետ շարունակվում է Ալի Ռեզա փաշայի վարչապետության օրոք: Երկար ընդմիջումից հետո վերսկսված դատաքննության ժամանակ փոխված են լինում նաև դատարանի կազմն ու նախագահը²³⁴:

Հոկտեմբերի 6-ի նիստում մեղադրյալների դատապաշտպանները դատարանից պահանջում են անհրաժեշտ հայտարարել իրեն՝ այս գործը քննելու առումով, սակայն դատարանը մերժում է նրանց պահանջը²³⁵:

Նմանատիպ նախաձեռնությամբ են հանդես գալիս նաև մեղադրյալները: 1919 թ. հոկտեմբերի 18-ին ամբաստանյալները դիմում են Ռազմական նախարար Ջեմալ փաշային՝ խնդրելով իրենց

դատաքննությունը հանձնել մեկ այլ դատարանի: Ջեմալ փաշան խնդրագրի մասին հաղորդում է դատարանին, բայց ատյանը պատասխանում է, թե դատավարությունն ավարտին է մոտենում, և որ դրա կարիքը բոլորովին չկա²³⁶:

Պատասխանատու քարտուղարների դատավարության հինգերորդ նիստը տեղի է ունենում 1919 թ. հոկտեմբերի 27-ին: Այս նիստում մյուս մեղադրյալների գործերին է կցվում նաև Չանքըրըի պատասխանատու քարտուղար Ջեմալ Օղուզի²³⁷ թղթապանակը: Վերջինս մեղադրվում է Ստամբուլից Չանքըրը աքսորված հայերի սպանության մեջ²³⁸: Նիստում ընթերցվում է աքսորյալների շարքում եղած քահանա Կարապետյանի գրավոր ցուցմունքը, որում նշվում է, թե Ջեմալ Օղուզը կազմակերպել է Անկարայից Այաշ տարագրված 5 նշանավոր հայերի սպանությունը²³⁹: Դարձյալ նույն նիստում ընթերցվում է Քաստամոնուի նահանգապետ Ռեշիդ փաշայի վկայությունը, որը վերաբերում է Քաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմին: Քաստամոնուի վալին վկայում է, թե ինքը Հատուկ կազմակերպության նախագահի ստորագրությամբ մի գրություն է ստացել Բեհաեդդին Ծաքիրից, որը հաղորդում էր Քաստամոնուի հայերին տեղահանելու անհրաժեշտության մասին, և քանի որ ինքը չի ենթարկվել այդ հրամանին, պաշտոնից հեռացվել է: Նահանգապետը նաև տեղեկացնում է, թե Քաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմին քարոզչություն է ծավալել իր դեմ ասելով. «Ռեշիդ փաշան ոչ թե թուրքերի վալին է, այլ՝ հայերի»: Մեղադրյալ Հասան Ֆեհմին ոչ մի պարզաբանում չի կարողանում անել վերոհիշյալ

²³⁶ Ferudun Ata, İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları, s. 226.

²³⁷ Ջեմալ Օղուզը հիշատակվում է նաև Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամների մեղադրական եզրակացության մեջ, տե՛ս Takvim-i Vekayi, No 3540, 5 Mayıs 1919, s. 7.

²³⁸ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", 153.

²³⁹ Անդ:

²³² Takvim-i Vekayi, No 3596, 13 Temmuz 1919, s. 205.

²³³ Անդ, էջ 210:

²³⁴ Ferudun Ata, İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları, s. 226.

²³⁵ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", 153.

վկայության առնչությամբ²⁴⁰:

Դատաքննության վեցերորդ նիստում, որը կայանում է 1919 թ. նոյեմբերի 3-ին, ընթերցվում են Չանքըրըի պատասխանատու քարտուղար Ջեմալ Օղուզի դեմ ուղղված գրավոր ցուցմունքները, և ունկնդրության են արժանանում մի շարք վկաներ: Նիստում դատական քարտուղարը կարդում է Չանքըրըում հայ ու թուրք վկաների տված գրավոր ցուցմունքները, որոնք բոլորն էլ ուղղված են լինում վերոնշյալ ամբաստանյալի դեմ: Վերջինս փորձում է հերքել բոլոր մեղադրանքները²⁴¹:

Դատավարության յոթերորդ (1919 թ. նոյեմբերի 12) և ութերորդ (1919 թ. նոյեմբերի 22) նիստերում ունկնդրության են արժանանում ցեղասպանությունից վերապրած հայերը: Այսպես՝ դեղագործ Գրիգորը վկայում է, որ Ստամբուլից Չանքըրը տարագրված 180 հայերից միայն 30-ն են ողջ մնացել, և որ հայերի կոտորածներն իրագործել է Ջեմալ Օղուզի ենթակայության տակ գտնվող Թեշքիլթաթ-ը մահուսայի ավազակախումբը, իսկ Չանքըրըում մնացած վերջին 5 հայերին դուրս են հանել քաղաքից ու ճանապարհին հանձնել մի հրոսակախմբի, որն էլ սպանել է նրանց:

Ութերորդ նիստում ցեղասպանությունից վերապրած հայ ճարտարապետ Սիմոնը, որն աքսորված է եղել Չանքըրը, դատարանին վկայում է, թե վերոհիշյալ 5 հայերի սպանության ժամանակ ինքը եղել է Չանքըրըում, և որ ժանդարմերիայի հրամանատարը հայերի կոտորածների վերաբերյալ իրեն ասել է, թե «դա կառավարության գործն է» ու այդ ուղղությամբ հետաքննություն չի կատարել²⁴²:

Ամբաստանյալներից Ջեմալ Օղուզը 1919 թ. դեկտեմբերի ու 1920 թ. հունվարի դատական նիստերի ընթացքում ձևացնում է, թե

խելագարվել է, անընդհատ վիճաբանում դատարանի նախագահի հետ և նույնիսկ ինքնասպանության փորձ անում: Ի վերջո համոզում է դատարանի կազմին, որ իրեն ուղարկեն հոգեբուժարան: Թեև սկզբում ատյանը մերժում է նրա դիմումը, սակայն տասներորդ նիստում (1919 թ. դեկտեմբերի 29) նրա դատական գործն առանձնացվում է²⁴³:

Ջեմալ Օղուզը 1920 թ. մայիսին դատաքննվում է հարյուրապետ Նուրեդդինի հետ միասին: 1920 թ. մայիսի 27-ին նրան դուրս են գրում հիվանդանոցից և նորից բերում կենտրոնական բանտ, քանի որ դատարանը նրան դատապարտում է 5 տարի և 4 ամիս ազատազրկման, ապա Մեծ Բրիտանիայի Գերագույն կոմիսարության պահանջով 1920 թ. օգոստոսի 2-ին հանձնվում է անգլիացիներին, ովքեր 1920 թ. սեպտեմբերի 30-ին հայերի կոտորածների մեջ մեղադրվող մի շարք այլ թուրք պաշտոնյաների հետ նրան էլ են աքսորում Մալթա²⁴⁴:

Կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարների դատաքննության տասնմեկերորդ (1920 թ. հունվարի 1) և տասներկուերորդ (1920 թ. հունվարի 3) նիստերում ունկնդրության է արժանանում պաշտպանող կողմը՝ ի դեմս դատապաշտպանների և մեղադրյալների:

Դատավճիռը կայացվում է 1920 թ. հունվարի 8-ին: Դատավճռում արձանագրվում է, որ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատասխանատու քարտուղարների և պատվիրակների դատաքննության արդյունքում պարզվել է, որ կուսակցությունը ողջ երկրի իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացնելուց հետո կատարել է տեղահանություններ, կոտորած ու կողոպուտ: Տարագրված հայերից մի քանիսի տները վերածվել են կուսակցության ակումբների և կա-

²⁴⁰ Աճ, էջ 154:

²⁴¹ Աճ:

²⁴² Աճ:

²⁴³ Աճ, էջ 155:

²⁴⁴ Աճ, էջ 88:

հավորվել լքված գույքով²⁴⁵: Դատավճռում ընդգծվում է նաև, թե Քաստամոնուի հայերը քիչ են եղել ընդհանուր բնակչության թվի համեմատ, և Տեղահանության օրենքի համաձայն՝ նրանք չպետք է աքսորվեին: Ըստ դատավճռի՝ երբ այստեղի նահանգապետ Ռեշիդը չի ենթարկվել իր շրջանի հայերին տեղահանելու հրահանգին ասելով՝ «ես ձեռքերս արյան մեջ չեմ թաթախի», Քաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմին անմիջապես հեռացրել է նրան պաշտոնից ու վալի նշանակել Աթիֆին, որը փութաջանորեն իրականացրել է տեղահանությունը և տեղիք տվել ողբերգական դեպքերի²⁴⁶:

Դատավճռի մեջ նշվում է, որ բոլոր ապացույցներն ու փաստերը լիովին հաստատում են, որ հայերի ջարդերն իրագործել է Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կողմից հիմնված Հատուկ կազմակերպությունը, իսկ կուսակցության պատասխանատու քարտուղարներն օժանդակել և դյուրացրել են այդ գործը²⁴⁷:

Կուսակցության պատասխանատու քարտուղարների վերաբերյալ կայացված դատավճռի համաձայն՝ ամբաստանյալներից Քաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմին մուսուլման բնակչությանը շարունակաբար հայերի դեմ հրահրելու, սեփական նախաձեռնությամբ նահանգապետին պաշտոնազրկելու, հայերի գույքը յուրացնելու, իր կողմից նշանակված նոր նահանգապետ Աթիֆի հետ հայերի տեղահանությունն իրականացնելու համար դատապարտվում է 10 տարվա տաժանակիր աքսորի:

Ըստ դատավճռի՝ չնայած Բոլուի հայության թիվը քիչ է եղել, և նրանք, ըստ օրենքի, չպետք է ենթարկվեին տեղահանության, սակայն մեղադրյալներից Բոլուի նախկին պատասխանատու քարտու-

²⁴⁵ Takvim-i Vekayi, No 3772, 10 Şubat 1920, s. 3.

²⁴⁶ Աճդ, էջ 4:

²⁴⁷ Աճդ:

ղար Միդհաթը հրահրել է տեղի բնակիչներին, որպեսզի վերջիններս ցույց անեն ասելով՝ «Չենք ուզում հայերին»: Ապա վերոհիշյալ ամբաստանյալը պաշտոնից հեռացնել է տվել Բոլուի գավառապետի տեղակալ Ալի Իմի բեյին, քանի որ վերջինս ընդդիմացել է տեղահանությանը: Այդպիսով՝ վերոնշյալ մեղադրյալը նպաստել է տեղահանության իրականացմանը: Դատարանն այս հանցագործությունների համար Բոլուի պատասխանատու քարտուղար Միդհաթին նույնպես դատապարտում է 10 տարվա տաժանակիր աքսորի:

Ամբաստանյալներից Էդիրնեի տեսուչ Աբդուլ Գանին, դատավճռի համաձայն, մեծ ազդեցություն է գործել տեղահանության գործի վրա, զինված հրոսակախմբերի հետ շրջել ամենուր, բռնազրավել հայերի դրամը, դիզել մեծ հարստություն: Դատավճռում նշվում է նաև, որ թեև վերոհիշյալ մեղադրյալը ցուցմունք է տվել առ այն, թե իբր տեղահանությունն Էդիրնեում կատարվել է ընդամենը մեկ գիշերվա ընթացքում, և հայերի միայն մեկ քարավան է աքսորվել, սակայն դատարանը հարցում է արել Էդիրնե ու պատասխան ստացել, որ հայերի տարագրությունն այստեղ իրականացվել է երեք քարավաններով, որոնք ուղարկվել են Դեր Զոր: Քանի որ Աբդուլ Գանիի դեմ նույն մեղադրանքով դատական գործ էր հարուցվել նաև Էդիրնեի տեղահանության դատական գործի շրջանակներում, դատարանը որոշում է նրա դատավճիռն ըստ այդմ կայացնել:

Պատասխանատու քարտուղարների վերաբերյալ դատավճռով մեղադրյալներից Մանիսայի պատասխանատու քարտուղար Ավնի բեյը որոշ անձանց անօրեն կերպով բանտարկել տալու համար դատապարտվում է 9 ամսվա ազատազրկման:

Մնացած ամբաստանյալներին դատարանն արդարացնում է²⁴⁸:

²⁴⁸ Աճդ, էջ 4-6:

4. ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԸՍՏ ԵՐՁԱՆՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ԱՆՀԱՏՆԵՐԻ ԴԱՏԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայերի կոտորածների կազմակերպիչների պատասխանատվության խնդիրը Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյանների կողմից քննվել է նաև՝ ըստ Օսմանյան Կայսրության տարբեր շրջանների: Գլխավոր դատավարությունները ներառյալ՝ կարելի է արձանագրել շուրջ 63 առանձին դատական գործերի դեպքեր, որոնք բոլորն էլ հարուցվել էին հայերի տեղահանման ու կոտորածների (tehcir ve taktıl) մեղադրանքով: Խոսքը միայն Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյանում կայացած դատավարությունների մասին է, քանի որ 1919-1921 թթ. նման դատաքննություններ են իրականացվել ոչ միայն Օսմանյան Կայսրության մայրաքաղաքում, այլ նաև՝ տարբեր նահանգներում ու գավառներում²⁴⁹:

Օսմանյան Կայսրության տարբեր նահանգների և գավառների հայության տեղահանության և կոտորածների դատավարությունների մասին տեղեկություններ են պահպանվել տվյալ ժամանակաշրջանում Ստամբուլում հրատարակվող ինչպես օսմանատառ, այնպես էլ հայալեզու, ֆրանսալեզու, հունալեզու և անգլալեզու մամուլում²⁵⁰: Շատ օրաթերթեր ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացրել են ռազմական ատյանում կայացած դատական նիստերի ընթացքը: Եղել են նաև պարբերականներ, որոնցում տպագրվել են միայն դատաքննության կարևոր հատվածների մասին հրապարակումներ:

Յոզղատի դատավարությունն առաջինն էր հայերի տեղահա-

նության և զանգվածային սպանությունների մեղադրանքով հարուցված դատական գործերի շարքում: Դատը (18 նիստ) տեղի է ունեցել 1919 թ. փետրվարի 5-ից մինչև ապրիլի 7-ը: Մեղադրյալները սկզբնապես 3 հոգի են եղել՝ Յոզղատի մութասարիֆ, Բողազլյանի կայմակամ Քեմալը, Յոզղատի ժանդարմերիայի գումարտակի հրամանատար Թևֆիկը և Յոզղատի վաքըֆային վարչության նախկին պաշտոնյա Ֆեյյազ Ալին: 17-րդ նիստում վերջինիս գործն առանձնացվել է՝ հետազայում քննելու նպարակով, բայց մնացել է թղթի վրա²⁵¹: Դատավճիռը կայացվել է ապրիլի 8-ին, համաձայն որի՝ ամբաստանյալներից Բողազլյանի կայմակամ Քեմալը դատապարտվել է մահվան²⁵², իսկ ժանդարմերիայի գումարտակի հրամանատար Թևֆիկը՝ 15 տարվա տաժանակիր աքսորի²⁵³:

Տրապիզոնի դատական գործը (20 նիստ) տեղի է ունեցել 1919 թ. մարտի 26-ից մինչև մայիսի 20-ը: Դատավճիռը կայացվել է մայիսի 22-ին: Դատին ներկա գտնվող ամբաստանյալները 7 հոգի էին՝ Մուստաֆա Նուրին, Մեհմեդ Ալին, Յուսուֆ Ռեզան, կայմակամ Թալեաթը, Ալի Սայիբը, Նիհադին և Նուրին: Տրապիզոնի դատավարության 16-րդ նիստում Յուսուֆ Ռեզայի գործն առանձնացվել է և հետագայում քննվել Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատական գործում: Տրապիզոնի դատավարության ընթացքում հեռակա կարգով քննվել են նաև Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիի և կուսակցության պա-

²⁴⁹ Ֆեյյազ Ալին բանտից ազատ է արձակվել, որպեսզի հնարավորություն ունենա ներկայանալ մեկ այլ շրջանում գտնվող դատարանին, որը պետք է քններ իր գործը, սակայն նա ուղևորվել է Անկարա և պատգամավոր ընտրվել նորաբաց Անկարայի Ազգային ժողովում, տե՛ս Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", s. 194.

²⁵⁰ Դարկ է ճշել, որ Քեմալը մասամբ ընդունել էր իր մեղքը՝ ասելով, թե ինքն ընդամենը բարեխղճորեն կատարել է կառավարությունից ստացված հրահանգը, տե՛ս Tehcir ve Taktıl Muhakemesi, "Alemdar", 28 Mart 1919. Եւ կախաղան բարձրանալուց անմիջապես առաջ եւ փորձել է արդարանալ նույն փաստարկով, տե՛ս Գրիկեր, Եոզղատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը, էջ 1:

²⁵³ Takvim-i Vekayi, No 3617, 7 Ağustos 1919 ss. 1-2.

²⁴⁹ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", s. 149.

²⁵⁰ Սույն դատավարությունների մասին տեղեկություններ հաղորդած բոլոր թերթերի անվանումները տե՛ս Գրիկեր, Եոզղատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը, էջ 34:

տասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյի գործերը: Դատավճռի համաձայն՝ Ջեմալ Ազմին և Նայիլը հեռակա կարգով դատապարտվել են մահվան, Մեհմեդ Ալին՝ 10, իսկ Մուստաֆան և Նուրին՝ մեկական տարվա ազատազրկման²⁵⁴: Դատարանի կազմը, Նիազիի և Թալեաթի մեղավորությունը հաստատող փաստերը շրջանցելով, արդարացրել է նրանց²⁵⁵, իսկ առողջապահության տեսուչ Ալի Սայիբի դատաքննությունը, իբրև թե «որոշակի հանցանշան չլինելու պատճառով», կարճվել է: Հարկ է նշել, որ Ալի Սայիբը մեղադրվում էր ոչ միայն հայ երեխաների սպանության, այլ նաև՝ տիկին Արսլանյանի զարդեղենը հափշտակելու մեջ: Ալի Սայիբին ներկայացված մեղադրանքների մեջ կար նաև մեկ այլ՝ շատ ուշագրավ մեղադրանք, ըստ որի՝ Ալի Սայիբը հիվանդանոցում թունավորել էր Վարդան անվամբ ռուսահպատակ մի հայի²⁵⁶: Հետագայում նրա դեմ առանձին դատաքննություն է կատարվել՝ Տրապիզոնի Կարմիր մահիկ հիվանդանոցում զազի և այլ միջոցներով հայերի թունավորման մեղադրանքով²⁵⁷:

1920 թ. հոկտեմբերին ավարտվել է Տրապիզոն նահանգի

²⁵⁴ Takvîm-i Vekayi, No 3616, 6 Ağustos 1919, ss. 1-3.

²⁵⁵ Օրինակ՝ Տրապիզոնի դատաքննության 1919 թ. ապրիլի 26-ի նիստում ընթերցվել է տրապիզոնցի Մուրադի գրավոր վկայությունը՝ Նիազիի կողմից լքված զույթի յուրացման վերաբերյալ, տե՛ս Divan-ı Harb-i Örfi'de Trabzon Tehcir ve Taktîl Muhakemesi, "Alemdar", 27 Nisan, 1919.

²⁵⁶ Ռուսահպատակ Վարդանին Տրապիզոնում ջրասույզ էին արել 40 հայ կուսակցական գործիչների և մտավորականների հետ մեկտեղ, սակայն Վարդանը, լինելով շատ ճարպիկ լողորդ, կարողացել էր կապված ձեռքերով լողալով՝ փախչել: Դա այնքան էր զարմացրել հայերի ոչնչացումը հսկող ոստիկաններին, որ վերջիններս որոշել էին չսպանել նրան, այլ տանել Կարմիր մահիկ հիվանդանոց: Սակայն, 1919 թ. ապրիլի 7-ին դատարանին ցուցմունքներ տված վկա ֆրանսահպատակ փոստալի խոսքերով, այստեղ Վարդանին թունավորելով սպանել էր բժիշկ Ալի Սայիբը, տե՛ս Trabzon Tehcir ve Taktîl Muhakemesi, "Alemdar", 8 Nisan, 1919. Թեև Ալի Սայիբի՝ հիվանդանոցում կատարած թունավորումները հաստատող վկայություններ են տվել նաև Տիգրան Նարդիյանը, տիկին Մանիկը, Տրապիզոնի վերաքննիչ դատարանի նախագահ Դիլմին և ուրիշներ, սակայն դատարանը թունավորումների մասին Ալի Սայիբի դեմ եղած վկայությունները «բավարար» չի համարել:

²⁵⁷ Taner Akçam, Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?, s. 90.

Յոմրա գավառի հայերի տեղահանության և կոտորածների դատապարտությունը²⁵⁸: Սույն դատական գործի մեղադրյալներն են եղել հարյուրապետ Թևֆիքը, կրտսեր լեյտենանտ Սալիմը և ստամբուլցի Մուսլիսը: Ըստ մամուլում հրապարակված տեղեկությունների՝ Թևֆիքը դատապարտվել է 10 տարվա տաժանակիր աքսորի: Մյուս մեղադրյալների դատապարտությունը շարունակվել է: Յոմրայի դատավճռում նշվել է, որ Թևֆիքը 1915 թ. հունիսի 15-ին տեղահանության մասին 19 կետից բաղկացած մի հրահանգագիր է ստացել Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիից: Հարկ է ընդգծել, որ Յոմրա գավառի դատապարտության ժամանակ հանդես եկած վկաների մեծ մասը եղել են թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, ովքեր վկայել են, թե այստեղ հայերին լցրել են մակույկները և Սև ծովում խեղդամահ արել²⁵⁹:

Տրապիզոնի դատապարտության մեղադրյալներից բժիշկ Ալի Սայիբի առանձնացված գործը բնկվել է 1919 թ. հուլիսի 8-ից դեկտեմբերի 21-ը: Ալի Սայիբը մեղադրվում էր Տրապիզոնի Կարմիր մահիկ հիվանդանոցում զազի և այլ միջոցներով հայերի թունավորման մեջ²⁶⁰: Սույն դատաքննության նիստերում ունկնդրության արժանացած վկաները հայտնել են, թե ըստ իրենց հասած տեղեկությունների՝ ամբաստանյալը մորֆինով թունավորել է հայ երեխաներին և պարկեթի մեջ լցնելով՝ սպանել նրանց: Ավելին՝ դեռևս դատի առաջին նիստում (1919 թ. հուլիսի 8) մեղադրյալի դեմ ուղղված զեկուցմամբ հանդես եկած բժիշկ Զիա բեյը վկայել է, որ Ալի Սայիբը մանուկներին սպանել էր ներարկման միջոցով, ապա պարկերը լցնելով՝ ոչնչացրել: Չնայած այս բոլոր վկայություններին՝ դատարանն արդարացրել է մեղադրյալին՝ վերոնշյալ մեղադրանքները հաստատող ականա-

²⁵⁸ Անդ, էջ 91:

²⁵⁹ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktîl", s. 179.

²⁶⁰ Taner Akçam, Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?, s. 90.

տես վկա չգտնվելու հիմքով²⁶¹: Բժիշկ Ալի Սայիբի արդարացումը ռազմական ատյանի կողմից մեկն է այն բազմաթիվ օրինակներից, երբ դատարանն ազատ է արձակել մեղադրյալին՝ չնայած վերջինիս մեղավորությունը հաստատող փաստերին ու վկաներին: Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիի հրահանգով Ալի Սայիբի կատարած թունավորումների և սպանությունների մասին իրենց ուսումնասիրություններում վկայում են նաև հայ հետազոտողներ Ս. Ակունին, Մ. Գուշակճյանը և ուրիշներ: Այսպես՝ Ակունին Ալի Սայիբին տալիս է մանկասպան բնորոշումը²⁶², իսկ Գուշակճյանը հայտնում, որ Տրապիզոնի հույների մետրոպոլիտի խնդրանքով նրա մոտ հավաքված մոտավորապես 600 որբացած հայ երեխաները մանկատներում տեղավորվելու պատրվակով խլվել են մետրոպոլիտի ձեռքից, նրանցից 150-ին անձամբ թունավորվել է բժիշկ Ալի Սայիբը, իսկ մնացածները հանձնվել են մակույկավարների պետ Բայրաքթարօղլի Ռահմիին, որը երեխաներին լցրել է պարկերը և ծովում խեղդամահ արել²⁶³: Բացի այդ՝ Տրապիզոն նահանգի տեղահանության և կոտորածների դատաքննության համար կազմված մեղադրական եզրակացության մեջ նշվում էր, որ Ալի Սայիբին պետք է մեղավոր ծանաչել «հայ երեխաներին մեծ կողովներով տեղափոխողների հանցագործ գործողություններին աջակից լինելու մեջ»²⁶⁴: Ինչ վերաբերում էր թունավորման դեպքերին, սույն ամբաստանագիրը կազմած դատախազ Ֆերիդունը թույնների տեսակը պարզելու համար առաջարկում էր կատարել դատաբժշ-

²⁶¹ Vahak N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", s. 168.

²⁶² Խ. Ակունի, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ.Պոլիս, 1920, էջ 179:

²⁶³ Մ. Գուշակճեան, Տրապիզոնի եւ Սամսոնի նահանգներու տեղահանութիւնն ու ջարդերը, Գերսամ Սիարոնեան (խմբագրապետ «Չարթօնքի»), Յուշամատեան Սեօ Եղեռնի (1915-1965), Պէյրուս, Ատլաս տպարան, 1965, էջ 472: Տրապիզոնի առողջապահական տեսուչ Ալի Սայիբի՝ հայ երեխաներին թունավորելու մասին տե՛ս նաև Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք երկրորդ, Երևան, 1983, էջ 216:

²⁶⁴ Trabzon Taktıl ve Tehciri. İddianamenin Kiraatı, "Alemdar", 16 Nisan, 1919.

կական փորձաքննություն՝ տեղում դիագնոստիկ կատարելով²⁶⁵:

Հարկ է նշել, որ Տրապիզոնի հիվանդանոցում հայերի թունավորման դեպքերի կապակցությամբ 1921 թ. հունվարին դատական գործ է հարուցվել նաև բժիշկ Ավնիի դեմ, որի դատավարության ընթացքի վերաբերյալ մամուլում տեղեկություններ չեն հաղորդվել²⁶⁶:

Բյույուք Դերեի կամ Բողազիչիի դատավարությունը²⁶⁷ տեղի է ունեցել 1919 թ. մարտի 23-ից մինչև մայիսի 24-ը: Մեղադրյալներն էին Բյույուք Դերեի ոստիկանապետ Աբդուլ Քերիմը, Բաքերի խանութպան սալունիկցի Ռեֆիք Հըֆզը բեյը և թաղապետ (muhtar) Ջելալ էֆենդին: 1919 թ. մայիսի 6-ի նիստում մեղադրյալների թիվն ավելացել է ևս մեկով՝ ի դեմս Հաֆըզ Մահմուդի: Դատավճիռն ընդունվել է 1919 թ. մայիսի 24-ին, ըստ որի՝ Աբդուլ Քերիմը դատապարտվել է 1, իսկ Ռեֆիքը՝ 2 տարվա ազատազրկման: Մյուս մեղադրյալներն արդարացվել են²⁶⁸:

Մամուրեթ-ու Ազիզի կամ Խարբերդի դատաքննությունն իրականացվել է 1919 թ. հուլիսի 28-ից մինչև 1920 թ. հունվարի 10-ը: Խարբերդի դատը հարուցվել էր հետևյալ մեղադրյալների նկատմամբ. Խարբերդի նախկին նահանգապետ Սաբիթ, Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Բեհաեդդին Շաքիր, կուսակցության պատվիրակ Ռեսնելի Նազըմ, Խարբերդի նախկին գավառապետ Ասըմ, Խարբերդի նախկին պատմագավորներ Սաֆվեթ ու Հաջե Սայիդ, Դերսիմի պատգամավոր Մեհմեդ Նուրի և Մամուրեթ-ու Ազիզի հանրակրթական տեսուչ Ֆերիդ: Դատավճիռը կայացվել է 1920 թ. հունվարի 13-ին, համաձայն որի՝ Բեհաեդդին Շաքիրը հեռակա կարգով դատապարտվել է մահվան,

²⁶⁵ Անդ:

²⁶⁶ Vahak N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", s. 183.

²⁶⁷ Ստամբուլի թաղամասերից է: Մամուլում հանդիպում է նաև որպես Յենիքյոյի և Թարաբիայի տեղահանության դատավարություն:

²⁶⁸ Takvim-i Vekayi, No 3618, 9 Ağustos 1919, ss. 1-2.

իսկ Ռեսնելի Նազըմը, դարձյալ հեռակա կարգով, 15 տարվա տաժա-
նակիր աքսորի: Դատարանն արդարացրել է դատին ներկա գտնվող
մեղադրյալներին²⁶⁹:

Բաբերդի դատավարությունը տեղի է ունեցել 1920 թ. մարտի
15-ից մինչև հուլիսի 4-ը: Տվյալ դատական գործը հարուցվել էր Ուր-
ֆայի նախկին գավառապետ Բեհրամզադե Նուսրեթի և Փիրե Մեհմեդ
անվամբ հայտնի լեյտենանտ Մեհմեդ Նեջաթիի նկատմամբ: Վեր-
ջինս դատաքննության ժամանակ փախուստի մեջ էր գտնվում: Ըստ
դատավճռի՝ երկու ամբաստանյալներն էլ դատապարտվել են մահ-
վան: Բաբերդի դատավճիռը չի արձանագրվել “Takvim-i Vekayi” օ-
րաթերթում. պաշտոնաթերթում հրապարակվել է միայն սուլթանի
կողմից դատավճռի վավերացումը, իսկ դատավճիռն ամբողջությամբ
տպագրվել է “Tercüman-ı Hakikat” («Ճշմարտության մեկնաբան») օ-
րաթերթի՝ 1920 թ. օգոստոսի 5-ի համարում, որը թարգմանել և հրա-
պարակել է հայ հետազոտող Հայկազն Գ. Ղազարյանը: Բաբերդի
դատավճռում դարձյալ ընդգծվում էր այն փաստը, որ հայերի կոտո-
րածների հրամանը տվել էր Միություն և առաջադիմություն կուսակ-
ցության կենտրոնական կոմիտեն և այդ հրամանը հատուկ սուրհան-
դակների միջոցով ուղարկել շրջաններ. «...բազմազան վայրերու մէջ
տեղի ունեցած ողբերգական ջարդերու շուրջ մինչեւ հիմա Պատե-
րազմական ատենանին կողմէ կատարուած դատավարութեանց եզրա-
կացութիւնը եղած է այն, թէ յիշեալ ոճիրները նախ եւ առաջ իթի-
հատ վե թերագգը ճնմիյէթին Ընդհանուր Կեդրոնին մէջ կանխա-
տաճուած եւ որոշուած են»²⁷⁰: Բաբերդի դատավճռում նշվում էր նաև,
որ մեղադրյալը կազմակերպել էր 20.000 հայերի կոտորածը, ինչի
համար նրա պաշտոնը բարձրացրել էին²⁷¹: Բեհրամզադե Նուսրեթը

մահապատժի է ենթարկվել 1920 թ. օգոստոսի 5-ին Ստամբուլի Բա-
յագետ հրապարակում²⁷²:

Բաբերդ գավառի և շրջակա բնակավայրերի տեղահանության
պատճառով մեղադրվել է նաև այստեղի գավառապետ Յուսուֆ
Զիան, որի առանձին դատաքննությունն սկսվել է 1921 թ. հունվարին
և ավարտվել փետրվարին՝ ամբաստանյալի արդարացման մասին
դատավճռով²⁷³:

Երզնկայի դատական գործը հարուցվել է «տեղահանության
ընթացքում հայերի սպանությունների և բնաջնջման», ինչպես նաև՝
նրանց ունեցվածքի կողոպտման մեղադրանքներով²⁷⁴: Երզնկայի տե-
ղահանության և կոտորածների գործով սկզբում դատական հե-
տապնդման են ենթարկվել Երզնկայի նախկին գավառապետ Մեմդու-
հը, ժանդարմերիայի հրամանատար, նաև հյուրանոցատեր Հաֆըզ
Արդուլահ Ավին, Երզնկայի նախկին պատգամավոր Հալեթը, Հաջի
Վահիդզադե Ռեզան, Դերսիմի ցեղապետերից Զըրմո Յուսուֆը, ժան-
դարմերիայի ենթասպա Արսլանը և Դանգիկ նահիեի (գավառակ)
կառավարիչ, ցեղապետ Բեքըմ²⁷⁵:

Սակայն, ինչպես նշվում է սուլթանի կողմից դատավճռի վա-
վերացման մեջ, Հաջի Վահիդզադե Ռեզան դատաքննության ընթաց-
քում վախճանվել էր, ինչի պատճառով նրա դեմ հարուցված դատա-
կան գործը կարճվել էր, իսկ Երզնկայի գավառապետ Մեմդուհին աք-
սորվել էր Մալթա, և նրա գործն առանձնացվել էր՝ հետազայում
քննելու նպատակով: Երզնկայի դատավճռով քաղաքացիական
քրեական օրենսգրքի 170-րդ և զինվորական քրեական օրենսգրքի
171-րդ հոդվածներով հեռակա կարգով մահապատժի են դատա-

²⁶⁹ Takvim-i Vekayi, No 3771, 9 Şubat 1919, ss. 3-6.

²⁷⁰ Հայկազն Գ. Ղազարեան, Ցեղասպան թուրքը, էջ 298:

²⁷¹ Անդ:

²⁷² “Alemdar”, 6 Ağustos 1919.

²⁷³ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, “Tehcir ve Taktif”, s. 179.

²⁷⁴ Mahkumiyet, “Takvim-i Vekayi”, N 3917, 31 Temmuz 1920.

²⁷⁵ Անդ:

պարտվել Երզնկայի պատգամավոր Սաղըրզադե Հալեթը, ավագա-
կապետ Զորմո Յուսուֆը և Երզնկայի ոստիկանության ենթասպա
Արսլանը:

Երզնկայի ոստիկանության հրամանատար Հաֆեզ Աբդուլլահ
Ավնիի ներկայությամբ անցկացված դատաքննության արդյունքում
վերջինիս նկատմամբ մահվան դատավճիռ է կայացվել, որն ի կա-
տար է ածվել 1920 թ. հուլիսի 22-ին²⁷⁶:

Չաթալջայի փոստի և հեռագրատան տնօրեն Օսման Նուրիի
դատավարությունն սկսվել է 1919 թ. օգոստոսի 4-ին: Ամբաստանյալը
մեղադրվում էր հայերի տեղահանությանը և կոտորածներին վերաբե-
րող փաստաթղթերն այրելու մեջ²⁷⁷: Հաջորդ նիստում գլխավոր դա-
տախազը դատարանից խնդրել է ազատ արձակել մեղադրյալին, բա-
նի որ վերջինս վերոհիշյալ փաստաթղթերը այրել էր իր ղեկավարի
հրամանով²⁷⁸:

Չանքըրըում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության
պատասխանատու քարտուղար Զեմալ Օղուզի և հարյուրապետ Նու-
րեդդինի դեմ դատական գործ է հարուցվել Ստամբուլից Չանքըրը
տարագրված հայերի սպանության մեղադրանքով: Չանքըրըում
Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատասխանատու
քարտուղար Զեմալ Օղուզն ընդգրկված է եղել նաև կուսակցության
պատասխանատու քարտուղարների դատաքննության մեղադրյալնե-
րի ցանկում: Նրա գործը պատասխանատու քարտուղարների դատա-
վարության տասներորդ նիստում (1919 թ. դեկտեմբերի 29) «հիվան-
դության» պատճառով առանձնացվել է, և 1920 թ. հունվարի 27-ից
սկսվել է նրա առանձին դատաքննությունը: Դատավճիռը կայացվել է

²⁷⁶ Bir Caninin İdamı, "Peyâm-ı Sabah", 30 Temmuz, 1336 (1920).

²⁷⁷ «Ժողովուրդ» քաղաքական և հասարակական օրաթերթ, Կ.Պոլիս, 6 օգոստոս, 1919, N 7 (253):

²⁷⁸ «Ժողովուրդ», 7 օգոստոս, 1919, թիւ 8 (254):

1920 թ. փետրվարի 8-ին, համաձայն որի՝ Զեմալ Օղուզը հանցավոր
է ճանաչվել հայ բժիշկ Չիլինկիրյանի և վերջինիս 4 ընկերների սպա-
նության մեջ: Ըստ դատավճռի՝ Զեմալ Օղուզը դատապարտվել է 5
տարի և 4 ամիս, իսկ փախուստի մեջ գտնվող մեղարդյալ Նուրեդդի-
նը՝ 6 տարի և 8 ամիս տաժանակիր աքսորի²⁷⁹:

Նահիեների (գավառակների) կառավարիչների²⁸⁰ դատական
գործը հարուցվել էր Դերբենդ նահիեի կառավարիչ Վեջիհիի, Բահչե-
ջիբ նահիեի կառավարիչ Ալի Շուտրիի, նախկին բանտապետ Իբրա-
հիմի և վերջինիս ընկերների դեմ՝ «թալանի, կողոպուտի, տեղահա-
նության ու կաշառակերության» մեղադրանքներով: Ընդհանուր թվով
6 ամբաստանյալների սույն դատաքննությունն սկսվել է 1919 թ. նո-
յեմբերի 27-ին: 1919 թ. դեկտեմբերի 3-ին կայացած նիստում վկա
սերժանտ Սյուլեյմանը հանդես է գալիս բանտապետ Իբրահիմի դեմ
ուղղված մանրամասն ցուցմունքներով, ըստ որոնց՝ Իբրահիմը զեն-
քեր հավաքելու պատրվակով հայերին հավաքել է մի դպրոցում և ծե-
ծել բոլոր նրանց, ովքեր ասել են, թե զենք չունեն: Հենց առաջինն էլ
ծեծի է ենթարկվել հայ քահանան²⁸¹:

Հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ ամբաստանյալի հանցագործու-
թյունները հաստատող վկայություն է գրանցվել նաև Ադաբազարի ան-
վանիներից Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատաս-
խանատու քարտուղար Համիդ բեյի դատաքննության ժամանակ: Մե-
ղադրյալ Համիդը տվյալ դատավարության 1919 թ. օգոստոսի 6-ի
նիստում վկայել է, թե տեղահանության ժամանակ ինքը գտնվել է Ա-
դաբազարում, այդ ընթացքում «զենք գտնելու» մտադրությամբ
Ստամբուլից այստեղ է ժամանել բանտապետ Իբրահիմը, որը հայե-

²⁷⁹ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktik", s. 160-161.

²⁸⁰ Մանուկում հանդիպում է նաև որպես Իզմիթի, Բահչեջիբի կամ Դերբենդի դատավա-
րություն:

²⁸¹ Ամր, էջ 165:

րին հավաքել է եկեղեցում և այստեղ սկսել զենք հավաքել գավազանի հարվածներով²⁸²։

Նահիեի կառավարիչների դատաքննության չորրորդ նիստում, որը տեղի է ունեցել 1919 թ. դեկտեմբերի 7-ին, ամբաստանյալների մեղավորությունը հաստատող ցուցմունքներ են տվել ոչ միայն հայ, այլ նաև՝ թուրք վկաներ, ովքեր հայտնել են, որ բանտապետ Իբրահիմն ու Բահչեջիք գավառակի կառավարիչ Ալի Շուուրին կտտանքների են ենթարկել հայերին և կողոպտել նրանց գույքը։ Դատավճիռն ընթերցվել է 1920 թ. փետրվարի 29-ին, որի համաձայն՝ մեղադրյալներից Իբրահիմը, որը գտնվում էր փախուստի մեջ, դատապարտվել է 15, ժանդարմ Ֆայիքը՝ 3 տարվա ազատազրկման, Դերբենդ գավառակի կառավարիչ Վեջիհին՝ 2 և Բահչեջիք գավառակի կառավարիչ Ալի Շուուրին՝ 1 տարվա տաժանակիր աքսորի։ Ինչ վերաբերում է մյուս ամբաստանյալներին՝ սերժանտ Ահմեդին ու Հասանին, ապա վերջիններս դատապարտվել են 4 ամիս ազատազրկման²⁸³։

Աղաբազարի երևելիներից Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Համիդ բեյի դատի առաջին նիստը կայացել է 1919 թ. օգոստոսի 4-ին։ Համիդ բեյի դեմ դատական գործ էր հարուցվել՝ Աղաբազարի հայերի տեղահանության և գույքի կողոպտման մեղադրանքով։ Աղաբազարի գավառապետ Ռեջայի Նյուզիեթը հանդես է եկել ամբաստանյալի մեղավորությունը հաստատող ցուցմունքներով, սակայն դատաքննության վերջին նիստում, որը կայացել է 1920 թ. փետրվարի 16-ին, դատախազը պահանջել է արդարացնել մեղադրյալին։ Դատարանն ազատ է արձակել Համիդին²⁸⁴։

Ամասիայի դատական գործը հարուցվել է Ամասիայի կառա-

²⁸² Divan-i Harp'te Hamid Bey'in Muhakemesi, "Tasvir-i Efkar", 7 Ağustos 1919.

²⁸³ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", s. 166.

²⁸⁴ Անդ, էջ 168։

վարիչ (մութասարրիֆ) Սըրրըհի, ժանդարմերիայի գումարտակի հրամանատար Թևֆիկի, Ամասիայի երևելիներից Հասանի դեմ։ Տվյալ ժամանակաշրջանում հրապարակվող թերթերի համաձայն՝ սույն դատավարության շրջանակներում հեռակա կարգով քննվել են նաև բազմաթիվ այլ մեղադրյալների գործեր։ Դատարանի կազմում կատարված փոփոխությունների պատճառով Ամասիայի դատավարությունը երկար է տևել և ի վերջո ավարտվել ամբաստանյալների արդարացմամբ²⁸⁵։

Դեր Ջորում հայերի կոտորածների առնչությամբ Ստամբուլի ռազմական արտակարգ առյուծակներում կայացել են երեք տարբեր դատավարություններ։ Դրանցից մեկը հարուցվել էր Դեր Ջորի ոստիկանապետ Մուստաֆա Օքբեշի դեմ, որի դատաքննությունն սկսվել է 1921 թ. հունվարի 20-ին։ Նույն տարվա մարտին մեղադրյալն արդարացվել է՝ «նրան հասցեագրվող մեղադրանքները չհաստատվելու» հիմքով²⁸⁶։

Դեր Ջորում կազմակերպված հայերի ջարդերի հաջորդ դատական գործը հարուցվել է փախուստի մեջ գտնվող, Դեր Ջորի նախկին կառավարիչ (մութասարրիֆ) Սալիհ Ջեբիի դեմ²⁸⁷։ Բավականին կարճ տևած սույն դատաքննության արդյունքում մեղադրյալը հեռակա կարգով դատապարտվել է մահվան։ 1920 թ. ապրիլի 28-ին ընդունված դատավճիռում ընդգծվում էր, որ «դատաքննության ժամանակ հարցաքննված բազմաթիվ վկաների ցուցմունքների համաձայն՝ Դեր Ջորի կառավարիչ Ջեբին Օսմանյան Կայսրության տարբեր

²⁸⁵ Անդ, էջ 169։

²⁸⁶ Անդ, էջ 170։

²⁸⁷ Դեր Ջորի կառավարիչ Սալիհ Ջեբիի կատարած ոճրագործությունների մասին հիշատակվում էր նաև երիտթուրքերի կուսակցության և կառավարության անդամների կամ զվխավոր դատավարության մեղադրական ակտում, տե՛ս Takvim-i Vekayi, No 3540, 5 Mayıs 1919, s. 6. Ջեբիի կողմից այստեղ հայերի զանգվածային ոչնչացման կազմակերպումը և իրագործումը մանրամասն նկարագրված են Արամ Անտոնյանի «Մեծ ոճիրը» գրքում, տե՛ս Ա. Անտոնյան, Մեծ ոճիրը, էջ 105-112։

շրջաններից դեպի Դեր Զորի սանջակ տեղահանված բազմաթիվ հայերի, դարձյալ տեղահանության պատրվակով, աքսորել է այլ շրջաններ՝ իր իսկ կողմից հրոսակներից կազմված հեծյալ ու հետիոտն չեթենների միջոցով, և որ նրա պարտադրանքով այս հրոսախմբերը ճանապարհին մեղադրյալի ներկայությամբ հարձակվել են հայերի վրա, հափշտակել վերջիններիս մոտ գտնվող դրամները և իրերը, շատերին դաժանաբար սպանել ու ոչնչացրել Խաբուր գետի ավազանի հեղեղատներում»²⁸⁸:

Դեր Զորում կազմակերպված հայերի կոտորածների առնչությամբ երրորդ դատական գործը հարուցվել է կոմիսար Իբրահիմի դեմ: 1921 թ. փետրվարի 27-ին սկսված այս դատի հետագա ճակատագրի մասին մամուլում տեղեկություններ չեն հրապարակվել²⁸⁹:

Էդիրնեի հայերի տեղահանության մեղադրանքով դատական գործ է հարուցվել նաև կուսակցության պատասխանատու քարտուղարների դատավարության ժամանակ դատված Էդիրնեի տեսուչ Աբդուլ Գանիի²⁹⁰, վաքըֆային վարչության տնօրեն Սադրեդդինի, գյուղատնտեսության հարցերով տնօրեն Ավնիի, Ռեֆաթի և Հայրուլլահի դեմ: Մեղադրյալների շարքում է եղել նաև Սերվեթը, որը դատավարության ընթացքում մահացել է, և գործը կարճվել է: Այս դատի վերջին նիստը կայացել է 1921 թ. հունվարի 1-ին: Դատավարությունն ավարտվել է բոլոր մեղադրյալների, այդ թվում նաև՝ Էդիրնեի տեսուչ Աբդուլ Գանիի արդարացման մասին դատավճռով²⁹¹: Այնինչ, կուսակցության պատասխանատու քարտուղարների դատավճռի համաձայն, վերջինս զգալի մասնակցություն էր ունեցել տեղահանության գործի

²⁸⁸ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", ss. 715-716.

²⁸⁹ Անդ, էջ 180:

²⁹⁰ Թեև Աբդուլ Գանին երիտթուրքերի կուսակցության պատասխանատու քարտուղարների վերաբերյալ դատավճռով մեղավոր էր ճանաչվել, սակայն վճռվել էր նրա գործը կցել Էդիրնեի դատավարությանը, և ըստ այդմ վճիռ կայացնել, տե՛ս Takvîm-i Vekayi, No 3772, 10 Şubat 1920, s. 6.

²⁹¹ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", s. 171.

վրա, զինված հրոսակախմբերի հետ շրջել ամենուր, բռնագրավել հայերի դրամը, դիզել մեծ հարստություն²⁹²:

Էդինի²⁹³ հայերի տեղահանության առնչությամբ 1921 թ. հարուցվել են երկու տարբեր դատական գործեր: Դրանցից առաջինը վերաբերել է Մեհմեդօղլու Իբրահիմին, իսկ երկրորդը՝ Քասափ Մուստաֆային: Այս երկու դատաքննություններն էլ տեղի են ունեցել գրեթե միաժամանակ: Երկու ամբաստանյալներն էլ արդարացվել են²⁹⁴:

Կրետացի Նեջաթի էֆենդու դատավարությունն սկսել է 1919 թ. հուլիսի 13-ին: Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամ Նեջաթին մեղադրվում էր Դիարբեքիի շրջակայքում կազմակերպված հայերի կոտորածներին մասնակցելու և Հատուկ կազմակերպությանն անդամակցելու մեջ²⁹⁵: Մեղադրյալն արդարացվել է և ազատ արձակվել²⁹⁶:

Խարբերդի կայմակամ Ասըմ բեյի դատն սկսվել է 1920 թ. դեկտեմբերի 30-ին և ավարտվել 1921 թ. մարտի վերջերին՝ մեղադրյալի արդարացմամբ²⁹⁷:

1920 թ. հունվարի 20-ին Քարամյուրսեյի տեղահանության ժամանակ հայերի գույքի կողոպտման մեղադրանքով սկսվել է Ռեֆաթի, փախուստի մեջ գտնվող բանտապետ Իբրահիմի²⁹⁸, քարամյուրսեյցի Ալիի, գործակալ Իսմայիլի և իմամ Սելահեդդինի դատաքննությունը: Քանի որ մեղադրյալներից Ռեֆաթը եղել է Մալթա աքսորված ոճրագործների շարքում, նրա գործն առանձնացվել է: Դատին ներ-

²⁹² Takvîm-i Vekayi, No 3772, 10 Şubat 1920, ss. 5-6.

²⁹³ Ներկայիս Քեմալիե գավառի նախկին անվանումը:

²⁹⁴ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", ss. 171-172.

²⁹⁵ Taner Akçam, Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?, s. 92.

²⁹⁶ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", ss. 172-173.

²⁹⁷ Անդ, էջ 173:

²⁹⁸ Բանտապետ Իբրահիմի գործը հեռակա կարգով քննվել է նաև նախկին (զաֆառն) կառավարիչների դատաքննության ժամանակ, որի արդյունքում ամբաստանյալը դատապարտվել է 15 տարվա ազատազրկման, տե՛ս Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", s. 166.

կա ամբաստանյալներին դատարանն արդարացրել է²⁹⁹:

Քրդիի հայերի տեղահանության և կոտորածների կապակցությամբ Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյանում իրականացվել են երկու տարբեր դատաքննություններ: Առաջին դատական գործը հարուցվել է Թիմուր բին Իսմայիլի դեմ՝ Հակոբ անվամբ հայի սպանության մեղադրանքով: Սույն դատավարության վերջին նիստում, որը կայացել է 1921 թ. փետրվարի 28-ին, ամբաստանյալն արդարացվել է՝ վկաների ցուցմունքներում առկա հակասությունների և բավարար չափով ապացույցների բացակայության հիմքով³⁰⁰: Քրդիի հայերի տեղահանությանն առնչվող հանցագործությունների կապակցությամբ դատական գործ է հարուցվել նաև Դեմիրի և Ջիլելի Դուրսունի դեմ: Դատաքննության վերջին նիստում (1921 թ. մարտի 6) Ջիլելի Դուրսունն արդարացվել է, իսկ Դեմիրի հանդեպ սահմանված պատժի մասին մամուլում տեղեկություններ չեն հրապարակվել³⁰¹:

Մոսուլի նախկին գլխավոր հրամանատար Նևզաթ բեյի դատաքննության շրջանակներում վկայություններ են արձանագրվել մեղադրյալի՝ աքսորյալ հայերի մոտից մետաղյա դրամներ խլելու մասին: Մոսուլի քաղաքապետի խորհրդական Չերքեզ Բեքիրի տված ցուցմունքի համաձայն՝ Նևզաթը փակել է տվել հայերի բոլոր խանութները, նրանց աքսորել դեպի անապատները և սպանել տվել: 1919 թ. ապրիլի 26-ին տեղի ունեցած նիստում ընթերցվել է Ստամբուլի մաքսատան վարչության վիճակագրական գրասենյակի քարտուղարներից Ջեմալի գրավոր ցուցմունքը, ըստ որի՝ Մոսուլում «հայ կանայք ծեծի են ենթարկվել ողջ գիշեր»: Քանի որ Նևզաթը 1919 թ. մայիսի 28-ին բրիտանացիների կողմից Մալթա աքսորված մեղադրյալների շարքում է եղել, նրա դատավարությունը հետաձգվել է և

²⁹⁹ Աճղ, էջ 174:

³⁰⁰ Աճղ:

³⁰¹ Աճղ, էջ 174-175:

այլևս չի շարունակվել: Վերոհիշյալ մեղադրյալը հետագայում՝ 1921 թ. սեպտեմբերի 6-ին, փախել է աքսորավայրից³⁰²:

Մոսուլում հայերի հանդեպ կատարված բռնությունների կապակցությամբ դատական գործ է հարուցվել նաև հարյուրապետեր Ֆերիդի և Ջեքերիայի դեմ, որոնց դատն սկսվել է 1919 թ. հունիսի 2-ին: Մեղադրյալներից Ջեքերիան դատավարության ժամանակ գտնվել է փախուստի մեջ, որի պատճառով նրա դատավարությունը կայացել է հեռակա կարգով: Երկու ամբաստանյալներն էլ արդարացվել են³⁰³:

Մոսուլի տեղահանության կապակցության դատական գործ է հարուցվել նաև Մոսուլի պատգամավոր Ֆևզիի դեմ, որն ավարտվել է 1920 թ. հունվարի 30-ին՝ մեղադրյալի արդարացմամբ³⁰⁴:

1921 թ. հունվարի 20-ին սկսվել է Սվասի և Քոչիսարի հայերի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը: Սույն դատական գործով մեղադրվում էին Քոչիսար գավառի նախկին կայմակամ Նաբին, Սվասի ժանդարմերիայի հրամանատար, հարյուրապետ Ալի Շեֆիքը և առևտրական Բալըզադե Օմեր Ռաուֆը: Դատավճիռը կայացվել է 1921 թ. փետրվարի 1-ին, ըստ որի՝ մեղադրյալներն արդարացվել են³⁰⁵:

Հայերի տեղահանության գործին մասնակցության մեղադրանքով դատական գործ է հարուցվել Սիրիայի փոխնահանգապետ Թևֆիքի դեմ, որն ավարտվել է 1921 թ. փետրվարի 24-ին: Մեղադրյալը դատապարտվել է 6 ամիս ազատազրկման³⁰⁶:

Օսմանյան Կայսրության տարբեր շրջաններում կատարված հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով 1919-1921 թթ. Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյաններում կայացել են

³⁰² Աճղ, էջ 175-177:

³⁰³ Աճղ, էջ 178:

³⁰⁴ Աճղ:

³⁰⁵ Աճղ:

³⁰⁶ Աճղ, էջ 179:

նաև նահանգների, գավառների կառավարիչների և առանձին անհատների այնպիսի դատավարություններ, որոնց հանգուցալուծման մասին մամուլում տեղեկություններ չեն հրատարակվել³⁰⁷:

Նման դատաքննությունների շարքում հիշատակման են արժանի Բիլեջիքի³⁰⁸, Չանաքբալեի, Դիարբեքի (Տիգրանակերտ), Գիրեսունի (Կերասուն), Իզմիրի (Նիկոմեդիա), Քասթամունուի, Զորքքիլիսեի, Զոնիայի, Մուշի և Յալովայի դատական գործերը³⁰⁹:

Օսմանյան Կայսրության տարբեր շրջանների հայության տեղահանության և կոտորածների դատական գործերի առնչությամբ կարելի է արձանագրել հետևյալ օրինաչափությունը. եթե առաջին դատավարությունների դեպքում դատարանը համեմատաբար խիստ պատիժներ է սահմանել մեղադրյալների նկատմամբ, ապա հետագա դատաքննությունների ժամանակ նկատելի է ամբաստանյալների ազատ արձակման դեպքերի աճ: Այս առումով, բնականաբար, նշանակալի դեր է կատարել երկրում քեմալական շարժման ծավալումը և պարտվողական տրամադրությունների թոթափումը:

Ժամանակաշրջանի մամուլը ևս հետզհետե կորցրել է սկզբնական մեծ հետաքրքրությունը դատավարությունների հանդեպ, դատավարություններ, որոնք օսմանյան օրաթերթերի կողմից 1919 թ. սկզբներին ստացել էին «պատմական» որակումը: Մամուլի հետաքրքրության նվազումը պայմանավորված էր ոչ միայն քեմալա-

³⁰⁷ Քեմալական զորքերի՝ Ստամբուլ մտնելուց հետո դատավարությունների նյութերն առգրավվել են, և դրանց հետագա ճակատագիրն անհայտ է: Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ ներկայում դրանք պահպանվում են Թուրքիայի զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի ATASE փակ և գաղտնի արխիվում, որտեղ գիտնականների մուտքն արգելված է:

³⁰⁸ Բիլեջիքի հայերի բնաջնջման մեղադրանքով ձերբակալվել էր նաև թուրք հայտնի գրող Օրհան Բեմալի հայրը՝ Արդուլբաղի Բեմալը, որը բանտից սպառնացել էր հայերի տեղահանության և ոչնչացման մասին «Ալեմդար» օրաթերթում հուշեր տպագրած Դասան Ամջային (Չերքեզ Դասան): Այդ սպառնալիքի ազդեցությամբ վերջինս դադարեցրել էր իր հուշերի հրատարակումը, տե՛ս Դասան Ամջա, Տեղահանություն և ոչնչացում (տեղահանության իրական պատկերը), էջ 14-15:

³⁰⁹ Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktıl", ss.179-183.

կանների հաղթանակի ակնկալիքով, այլ նաև այն հանգամանքով, որ 1920 թ. ապրիլի 23-ի որոշմամբ հայերի տեղահանության և կոտորածների դատավարություններն սկսել էին դոմփակ անցկացվել, որոնցից մամուլն ու հանրությունը անտեղյակ էր մնում:

Առավելապես կարևորվում են տեղահանության և կոտորածների դատավարությունների շարքում առաջինը կայացած Յոզղատի և Տրապիզոնի դատական գործերը, քանի որ այս դատաքննությունների ընթացքում ամենաշատ վկայություններն ու ապացույցներն են բերվել կառավարությունից հրահանգներ ստացած տեղական իշխանությունների կողմից հայերի տեղահանման ու ոչնչացման համակարգման ու վերահսկման վերաբերյալ: Բացի այդ՝ տվյալ դատավարությունների ժամանակ հանդես եկած վկաները հիմնականում եղել են թուրքեր և այլ ազգությունների պատկանող մահմեդականներ, և ոչ թե՛ «միայն հայեր»³¹⁰, ինչպես փորձում են ներկայացնել թուրք պատմաբան ու դիվանագետ Բիլալ Ծիմշիրը և թուրքական պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչ Ֆերուդուն Աթան: Ավելին՝ Տրապիզոնի դատավարության ընթացքում մեղադրյալների դեմ վկայություններ են տվել բարձրաստիճան այնպիսի պաշտոնյաներ, ինչպիսիք են Վանի նախկին նահանգապետ Նազըմը, Էրզրումի նախկին նահանգապետ Թահսինը, ռազմածովային նախարար Ավնին, դատական քննիչ Քենանը, Տրապիզոնի և Լազըստանի զորքերի շտաբի պետ, գնդապետ Մուիթարը, լեյտենանտ Ահմեդը և շատ ուրիշներ³¹¹:

³¹⁰ Տրապիզոնի դատաքննության ժամանակ լսվել են նաև ֆրանսիացի վկաներ, տե՛ս Trabzon Tehcir ve Taktıl Muhâkemesi, "Alemdar", 8 Nisan 1919. Trabzon Tehcir ve Taktıl Muhâkemesi, "Alemdar", 9 Nisan 1919.

³¹¹ В. Дадрян, Озор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в Геноциде армяк: характер и значимость четырех основных серий судебного разбирательства, "Геноцид-преступление против человечества (Материалы I Московского Международного Симпозиума 18-19 апреля 1995 г.)", отв. ред. академик НАН Республики Армения В. А. Микаелян, Москва, 1997, сс. 33-34.

Հարկ է նշել նաև, որ Յոզղատի դատական նիստերի ժամանակ և հատկապես 1919 թ. փետրվարի 22-ի նիստում ընթերցվել են բազմաթիվ պաշտոնական փաստաթղթեր, հատկապես՝ ծածկագիր հեռագրեր, որոնց վավերականությունը հաստատելուց հետո է միայն ռազմական դատարանը մահվան դատապարտել Քեմալին³¹²:

Դեռևս 1918 թ. դեկտեմբերի 12-ին Յոզղատի կառավարիչ (մութասարիֆ) Ջեմալ բեյը գրավոր ցուցմունքներ էր տվել հետաքննիչ հանձնաժողովին, համաձայն որոնց՝ տեղահանության գործի մեջ ընդգրկված էին եղել նաև տեղի ոստիկանները: Յոզղատ քաղաքից ու շրջակա գյուղերից տարագրված հայերը կոտորվել և բնաջնջվել էին ոստիկանների, հրոսակախմբերի ու բնակչության կողմից³¹³:

Յոզղատի դատավարության երրորդ նիստում հաստատվել է, որ Յոզղատի հայերի կոտորածներին տեղի բնակչության մասնակցությունն ապահովվել ու խրախուսվել էր մեղադրյալներ Քեմալի և Թևֆիքի կողմից: Այսպես՝ քաղաքից ցածր կողմից Լևոն Ֆերիդը վկայել է. «Քեմալը հայոց ողբերգության թատերաբեմերից Գյուլեր գավառակում (նահիեում)³¹⁴ կատարված կոտորածի առնչությամբ ասել էր. «Թատերական ներկայացման ենք գնում»: Մեղադրյալը, Գյուլերի մահմեդական բնակչության ֆանատիկ զգացմունքները գրգռող ելույթ ունենալով, ապահովել էր, որպեսզի ջարդերին մասնակցեն նաև տեղի բնակչությունը: Քեմալը, տառապող ժողովրդի հեծածանքները և տանջանքները դիտելով, նարգիլն էր ծխել, իսկ ժանդարների այի հրամանատար Թևֆիկը, ելույթ ունենալով, խրախուսել էր բնակչության մասնակցությունը կոտորածին և հրացանով անձամբ սպանել երեք հոգու»³¹⁵:

³¹² Գրիկեր, Եոզղատի հայասպանության վաերագրական պատմությունը, էջ 66:

³¹³ Անդ, էջ 125:

³¹⁴ Գավառակ, որը գտնվում էր Յոզղատից 12 ժամ հեռավորության վրա:

³¹⁵ Tarihi Muhakeme, "Alemdar", 10 Şubat 1919.

Միևնույն նիստում Լևոն Ֆերիդը նշել է. «Կոտորածի թատերաբեմ դարձած Գյուլերում 6000 հոգու սպանությունը հայտնի է այն դիակների շնորհիվ, որոնցից յուրաքանչյուրի մարմնի անդամները կտրատված են եղել որևէ կողմից: Դա հայտնաբերվել է բժշկական հանձնաժողովի կողմից կատարված դատաբժշկական զննումների շնորհիվ»³¹⁶:

Լույս նիստի ժամանակ անդրադարձ է եղել նաև բողոքական հայերի տեղահանությանը, ովքեր ըստ օրենքի չպետք է ենթարկվեին արքայի: Ըստ քաղաքից Զայկի՝ «...երբ իր մայրը Քեմալ բեյին ասել էր, թե ինքը բողոքական է, և խնդրել տեղահանության չենթարկել իրեն, Քեմալը պատասխանել է, թե իր կարծիքով բոլորը մեկ են՝ բողոքական, թե կաթոլիկ. բոլորը հայ են և հեռանալու են»³¹⁷:

1919 թ. փետրվարի 11-ին տեղի ունեցած չորրորդ նիստում հանդես է եկել վկա Արթինը, որը հայտնել է. «...հայերին ութ-ութ կապել են իրար և Յոզղատից դուրս տարել, խլվել են հայերի մոտ գտնվող թանկարժեք իրերը, դրամը, կողոպտիչները կանանց հարբեցրել են Օսման փաշա դերվիշների մենաստանի մոտակայքում, Յոզղատի մութասարիֆի տեղակալ, Բողազլյանի կառավարիչ Քեմալ բեյը 500 հեծյալ ավազակախմբով եկել է Գյուլեր, մահապատժի են ենթարկել նախ՝ քահանայի փոքրիկ երեխային, ապա՝ կնոջը և այնուհետև՝ քահանային, որից հետո Քեմալը, դուրս գնալով, քաջալերել է մարդասպաններին՝ ասելով՝ «Դուք չգիտեք՝ ինչպես կոտորել»: Չեթեները (ավազակախմբերը) Քեմալ բեյի այս խոսքերից հետո սկսել են ամենայն դաժանությամբ կոտորել ամեն պատահա-

³¹⁶ Անդ:

³¹⁷ Անդ: 1915 թ. մարտի 2/15-ի գաղտնի հրահանգի համաձայն՝ Դեր Ջոր արքայազնը ենթակա էին նաև օտարապատակ հայերը, տե՛ս Ա. Ավագյան, 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում օտարապատակ և վատառողջ հայերի տեղահանման խնդրի վերաբերյալ (թուրքական արխիվի մեկ փաստաթղթի հիման վրա), «Բանբեր Հայաստանի պարիպետք», թիվ 2 (106), Երևան, 2005, էջ 194-197:

Միևնույն նիստում որպես վկա ցուցմունքներով հանդես է եկել նաև Յոզղատի նախկին պատգամավոր Ծաբիր բեյը, որը դատարանին հայտնել է, թե ինքը տեղի կառավարչին դիմել է հայերի կոտորածները դադարեցնելու համար, բայց՝ ապարդյուն³¹⁸:

Յոզղատի դատաքննության 1919 թ. փետրվարի 12-ի նիստում դատարանին տրված վկայությունների շարքում հիշատակման են արժանի հատկապես հայ վկա Օժենի Վառվառյանի ցուցմունքները, որոնք առնչվում էին նաև բռնի կրոնափոխման դեպքերին. «...Այդպես բերվեցինք Օսման փաշա դերվիշների մենաստան, այնտեղ էր գտնվում նաև յոզղատցի ոստիկան Նուրման էֆենդին, և ահա այստեղ գտնվող Ֆեյյազ բեյն ու Նուրման էֆենդին վերցրեցին մեզ մոտ գտնվող դրամները և հրամայեցին մեզ ուղարկել Ֆեներ, գիշերը ինձ և մեկ-երկու աղջկա ևս ասացին՝ «Ձեզ մուսուլման ենք դարձնելու մնացե՛ք այստեղ», և պահեցին: Մյուսներին տարան 50-60 սայլերով: Այդ օրն այնտեղ է եղել նաև մեղադրյալ Քեմալ բեյը: Ձեռքին թուր՝ եկավ մեզ մոտ և հետևյալն ասաց իր մարդկանց. «Եթե դուք սրանց բոլորին էլ, ինչպես որ հարկն է, չսպանեք, ե՛ս ձեզ կսպանեմ: Մի՞թե մեր մայրերն այսօրվա համար չեն մեզ ծնել: Դե՛հ, ի՞նչ եք կանգնել, գնացե՛ք, կոտորե՛ք: 6 տարեկանից մինչև 70 տարեկան՝ բոլորի՛ն - կոտորեք»: Այնտեղ հենց իմ աչքի առաջ կոտորեցին բոլոր մարդկանց՝ ցորեն հնձելու պես, ինձ էլ մորս գրկից խլեցին՝ սպանելու համար, հարվածեցին զլխիս: Սպանվածների գրպանները դատարկեցին, երեկոյան մեզ ուղիղ տարան կայմակամություն: Այդ կառավարիչ Քեմալ բեյն այնտեղ մեկ անգամ ևս ծեծեց ինձ և սեփական ձեռքերով խլեց զգեստիս տակ գտնվող 1 լիրայի հասնող գումարը, ապա ուղեկցորդներին հրամայեց սպանել ինձ, սակայն վերջիններս ինձ

³¹⁸ Tarihî Muhakeme, "Alemdar", 12 Şubat 1919.

³¹⁹ Աճ:

փախցրեցին ու տարան Փուլ գյուղը, որտեղ Աղըզյուզել անվամբ մի ժանդարմ, ինձ իր հետ վերցնելով, տարավ Ինջիրլի գյուղը, այստեղ տասնապետ Ահմեդն ինձ 6 ամիս պահեց իր տանը, ապա ես փախա այն խոտից, որտեղ ինձ փակել էին»³²⁰: Դատախազի այն հարցմանը, թե Օժենին ինչպես է ազատվել կոտորածից, վերջինս պատասխանեց, թե իսլամ է ընդունել և այդպիսով փրկվել մահից³²¹:

Նույն նիստում հանդես եկած վկա Ազնիվ Իբրահնոյանը ռազմական ատյանին հայտնել է, թե մոտ 860 տուն ոչ մահմեդական բնակչություն էր բռնագաղթեցվել, ինքն էլ էր եղել նրանց մեջ, մի մասն ուղարկվել էր Թաշփընար և այստեղ կոտորվել, իսկ մեղադրյալ Քեմալ բեյն իր ոճիրների համար վաստակել էր «մսագործ կայմակամ» մականունը³²²:

1919 թ. փետրվարի 15-ին կայացած 6-րդ նիստում վկա Ստեփանը ցուցմունքներ է տվել առ այն, որ նախ՝ Գյուլլեր, ապա՝ Էլեբջիլեր աքսորված հայերը կացիներով, քլունգներով և գերանդիներով սպանվել են տեղի գյուղացիների կողմից³²³: Վկան հայտնել է, որ ջարդին ներկա են եղել նաև ամբաստանյալները, և որ կոտորվել է իրենց ողջ գյուղը³²⁴: Նույն նիստում հայերի կոտորածների փաստը հաստատող վկայություններ է տվել նաև տիկին Աննիկը, որը նշել է, թե առաջին և երկրորդ քարավաններից առանձնացվել են տղամարդիկ, իսկ երրորդից՝ գեղեցիկ կանայք, և մնացած հայերը՝ կոտորվել³²⁵:

1919 թ. փետրվարի 18-ին կայացած 7-րդ նիստում հանդես եկած վկաներից Անկարայի 15-րդ կորպուսի հրամանատար, գնդա-

³²⁰ Tarihî Muhakeme, "Alemdar", 13 Şubat 1919.

³²¹ Աճ:

³²² Աճ:

³²³ Katl ve Tehcîr Da'vâsı, "Memleket", 16 Şubat 1919.

³²⁴ Աճ:

³²⁵ Աճ:

պետ Հալիլ Ռեջային վկայել է, որ «ըստ մայր Ծահաբ բեյի»³²⁶ ստացած ծածկագիր-հեռագրի՝ Բողազլըյանում բնաջնջվել էին 2-ից 3 հարյուր հայեր»³²⁷.

«Հալիլ Ռեջայի- Հանցագործությունների հետաքննիչ հանձնաժողովում էլ են ինձ հարցրել, թե Բողազլըյանից հեռագիր ստացել եմ, թե ոչ: Կարծեմ՝ նման մի հեռագիր է ստացել Ծահաբ բեյը, այն վերաբերել է 2-3 հարյուր հայերի բնաջնջմանը: Հեռագիրն ինձ մոտ չէ: Այն պետք է որ հղված լինի Կայսերից Անկարա:

Պատախազ- Ինչ պատճառներից ելնելով է Ռազմական գերատեսչությունը զբաղվել տեղահանության խնդիրներով:

Հալիլ Ռեջայի- Տեղյակ չեմ: Ինձ նման հեռագիր հասավ, ես էլ այն հանձնեցի զխավոր հրամանատարությանը: Ծահաբ բեյից չեմ հարցրել պատճառների մասին: (...)

Պատախազ- Որտեղից է Ծահաբ բեյը նման տեղեկություն ստացել:

Հալիլ Ռեջայի- Բողազլըյանից»³²⁸.

Նույն նիստում լսել են նաև ազգությամբ հույն վկա Հրիսթաքի Անդրեյադիսին, որը հանդես է եկել հետևյալ վկայությամբ. «331 թ. (1915) հուլիսի 24-ին՝ ուրբաթ առավոտյան, հրաման եկավ, և Ջեմալ բեյը³²⁹ տեղահանությունն սկսեց: Աքսոռյալների առաջին խումբը հաջորդ օրը տարագրվեց Սվաս: Երկրորդ խումբը նույնպես Սվաս ուղարկվեց: Հայերի երրորդ խումբն աքսորվեց Կայսերի: Այդ ժամանակ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատվիրակը³³⁰ հայերին բնաջնջելու վերաբերյալ բանավոր հրամաններ տվեց: Ջե-

³²⁶ Ծահաբ բեյը եղել է Կեսարիայի 15-րդ կորպուսի հրամանատարը:

³²⁷ Tarihi Muhakeme, "Alemdar", 19 Şubat 1919.

³²⁸ Katl ve Tehcîr Da'vâsi, "Memleket", 19 Şubat 1919.

³²⁹ Յոզղատի մութասարիֆը:

³³⁰ Յոզղատում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատվիրակը եղել է Նեջաֆի բեյը:

մալ բեյը չհամաձայնեց դրան: Գնաց Չորում: Լսեցինք, որ պաշտոնից հեռացվել է. նրան փոխարինեց Քեմալը: Լսեցինք, որ բնաջնջվել են միայն Բողազլըյանի հայերը: (...)

Այնուհետև ժողովրդին զույգ-զույգ տարել են Բաղլըջայի և Բեզլիհանի կողմերը: Լցրել են մի փարախի մեջ, որի շուրջը ճահճոտ է եղել, և այնտեղից երեք-երեք կամ հինգ-հինգ հանելով՝ սպանել: Փախած-թաքնվածներին էլ բացահայտելու նպատակով ասել էին, թե իսլամ ընդունածները փրկվելու են, սակայն երբ փախածները դուրս էին եկել իրենց թաքստոցներից, նրանց էլ էին կոտորել»³³¹:

Յոզղատի դատաքննության 9-րդ նիստում, որը տեղի է ունեցել 1919 թ. փետրվարի 22-ին, դատարանի նախագահ Հայրեթ փաշան դատական քարտուղարին խնդրում է ընթերցել մի շարք ծածկագիր հեռագրեր, որոնցից մեկում դիվիզիոնի հրամանատարը կորպուսին էր հաղորդում Բողազլըյանում 1500 հայերի սպանության մասին, իսկ մյուսում, որը կրում էր 207 համարը, նշվում էր, որ Բողազլըյանում և շրջակա բնակավայրերում բնաջնջվել էին 360 հայեր³³²:

Սույն դատական գործընթացի 10-րդ նիստում, որը կայացել է 1919 թ. մարտի 5-ին, վկաներից ունկնդրության է արժանացել Թոքաթի մութասարիֆը, որը ասել է, թե հայերի սպանությունների փաստը հայտնի է եղել բոլորին³³³:

Նույն նիստում որպես վկա լսվել է նաև վարչական տեսուչ Նեդիմ բեյը, որը հայտնել է, թե ըստ իրեն հասած խոսակցությունների՝ տարագրված 140 հոգանոց հայկական քարավանին գիշերը փակել են մի փարախում և գավազաններով ոչնչացրել: Վկան նաև շեշտել է, որ հայերին աքսորել են որոշ գյուղերից, և որ ճանապարհին նրանք

³³¹ Katl ve Tehcîr Da'vâsi, "Memleket", 19 Şubat 1919.

³³² Katl ve Tehcîr Da'vâsi, "Memleket", 23 Şubat 1919. Սույն նիստում ընթերցված մյուս ծածկագիր հեռագրի մասին տե՛ս **Գրիկեր**, Յոզղատի հայասպանութեան վաերագրական պատմութիւնը, էջ 61:

³³³ Katl ve Tehcîr Da'vâsi, "Memleket", 6 Mart 1919.

ենթարկվել են ավազակախմբերի հարձակումներին³³⁴:

Այս նիստում ևս ընթերցվել է Շահաբ բեյի զեկուցումը, ըստ որի՝ Բողազլըյանի տեղահանության ժամանակ կատարվել են սպանություններ և չարաշահումներ: Ներկայացվել են ևս երկու զեկուցում: Դրանցից առաջինում, որը հաղորդվել էր ժանդարմերիայի կողմից, նշվում էր, թե 36 հայերից 11-ը սպանվել էր հրոսակախմբերի կողմից, և մյուսները կոտորվել էին հետագայում, իսկ երկրորդ զեկուցումը, որի վրա նշված էր «գաղտնի» բառը, վերաբերում էր Բողազլըյանի տեղահանությանը³³⁵:

Յոզղատի դատավարության ընթացքում բացահայտվել է, որ հայերի քարավանները հսկելու նպատակով պետության կողմից ուղարկված մարդիկ ևս տեղի բնակչությանը հրահրել են հայերի դեմ: Այսպես՝ 1919 թ. մարտի 24-ի նիստում դատախազ Հարալամբո է-ֆենդին ամբաստանյալ Քեմալին հարցել է, թե հայերի քարավանները հսկելու և կարգուկանոնը պահպանելու նպատակով ուղարկված Աբդուլլահը ինչու էր խառնակչություններ հրահրել բնակչության մեջ: Դատախազը եզրակացրել է, թե պետական պաշտոնյաների առկայության պայմաններում պետության կողմից նման անձանց ևս ուղարկելը հատուկ նպատակ էր հետապնդել³³⁶:

Ամբաստանյալ Քեմալ բեյի՝ նախաքննության ընթացքում տված ցուցմունքի համաձայն՝ ինքը ստորադասներին հրամայել էր տեղահանությանը վերաբերող հրամանների մի մասն ընթերցելուց հետո այրել: Այդ մասին Քեմալին հիշեցվել է նաև 1919 թ. մարտի 24-ի նիստում: Թեև Քեմալ բեյը փորձել է հերքել իր իսկ ցուցմունքը, սակայն դատախազ Հարալամբո էֆենդին հաստատել է այդ փաստը:

«Նախագահ- Հանցագործությունների հետաքննիչ հանձնա-

³³⁴ Katil ve Tehcir Da'vâsi, "Memleket", 7 Mart 1919.

³³⁵ Անդ:

³³⁶ Divan-ı Harb'de Tehcir Muhakemesi Başladı, "Alemdar", 25 Mart 1919.

ժողովին Ձեր տված ցուցմունքների համաձայն՝ տեղահանությանը վերաբերող փաստաթղթերի մի մասը կարդալուց հետո այրելու հրաման է եղել, իսկ մնացածը որտեղ է:

Քեմալ բեյ- Բոլորն էլ պահպանվել են, էֆենդի: Ճիշտն ասած՝ այդ օրը շատ հոգնած էի. ութսուն հոգով մի վագոնում էինք: Եվ քանի որ քունս տանում էր, չգիտեմ՝ ինչպես եմ ցուցմունքներ տվել:

Դատախազ- Ես, Հետաքննիչ հանձնաժողովի անդամ լինելով, հայտնում եմ, որ ասվածը չի համապատասխանում իրականությանը. 3-4 ժամ մտածել է, հետո՝ գրել³³⁷:

Միևնույն նիստում դատարանի նախագահի կողմից հիշատակվում է Յոզղատի հոգևոր առաջնորդի՝ նախաքննության ընթացքում տված ցուցմունքը, համաձայն որի՝ մյուսֆին փորձել է խրատել Քեմալին, իսկ վերջինս ասել է. «Դու կառավարությունից բարեգու՞թ ես»³³⁸:

Սույն դատաքննության ընթացքում ամբաստանյալները փորձում էին իրենց արդարացնել՝ վկայակոչելով կառավարության կողմից ստացված հրամանները: Դատախազների ընթացքում նրանց տված ցուցմունքների համաձայն՝ կառավարությունը գոյության միջոցներ չէր տրամադրել հայերի քարավաններին³³⁹:

Յոզղատի դատավարության 1919 թ. մարտի 27-ի նիստի ժամանակ նույն փաստարկով է իրեն փորձում արդարացնել ամբաստանյալներից Քեմալ բեյը:

«Նախագահ- Ճիշտն ասա. հայերին բնաջնջելու մտադրությունները անձնական, թե՛ մեկ այլ դրդապատճառ ունեին:

³³⁷ Անդ:

³³⁸ Անդ:

³³⁹ Անդ:

Քեմալ բեյ- Քա'վ լիցի, փաշա', հայերին բնաջնջելու հրահանգ երբեք չեմ տվել:

Լախագահ- Միթե Յոզղատը գործողությունների թատերաբեմից դուրս էր:

Քեմալ բեյ- Ո՛չ, էֆենդի՛:

Լախագահ- Ինչու՞ մի խումբ աքսորյալներ բռնագաղթեցվեցին առանց փոխադրամիջոցների, ծայրաստիճան չքավորության պայմաններում:

Քեմալ բեյ- Միջոցներ չկային, էֆենդի՛, ես կատարել եմ կառավարության կողմից ստացված հրամանը³⁴⁰:

Միևնույն նիստում դատարանին ցուցմունքներ տված վկա Մեհմեդ բեյը, որն անգլոհպատակ գնդապետ էր, հայտնել է, թե ինքն անձամբ է տեսել, թե ինչպես են կացիներով ու դաշույններով հայերին կոտորում³⁴¹: Մեհմեդ բեյը նշել է, որ հայերին կոտորել են Քարաքուչ լեռնահովտում³⁴²:

Դարձյալ 1919 թ. մարտի 27-ի նիստում հանդես եկած վկա Սկյուտարի մութասարիֆ Մեհմեդ Ալի բեյը չի բացառել հայերի կոտորածներին պաշտոնյաների և տեղի բնակչության մասնակցության հավանականությունը, սակայն ըստ վկայի ցուցմունքի՝ դա հնարավոր էր կառավարության կողմից տրված գաղտնի հրամանի դեպքում միայն³⁴³:

Տրապիզոնի դատական նիստերի ընթացքում լսված վկայությունների շնորհիվ լիովին հաստատվել է, որ այստեղ տեղի ունեցած

³⁴⁰ Tehcîr ve Taktîl Muhakemesi, "Alemdar", 28 Mart 1919.

³⁴¹ Աճդ:

³⁴² Katl ve Tehcîr Da'vâsi, "Memleket", 28 Mart 1919.

³⁴³ Tehcîr ve Taktîl Muhakemesi, "Alemdar", 28 Mart 1919.

ջարդերը, թունավորումները, ջրախեղդ անելու գործողություններն ուղղորդվել են Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիի կողմից, որն իր հերթին հրահանգներ էր ստացել կենտրոնական կառավարությունից³⁴⁴:

Սույն դատավարության ընթացքում մեղադրյալներն անգամ չէին թաքցնում, որ հայերի կոտորածների կազմակերպիչների մեծ մասը դեռ չէր ձերբակալվել, և հազարավոր հայասպաններ էին գտնվում ազատության մեջ: Օրինակ՝ ամբաստանյալներից Նիազին Տրապիզոնի դատաքննության 1919 թ. մարտի 26-ի նիստում հանդես է եկել հետևյալ հայտարարությամբ. «Ձեզ ավելի հարմար է բոլոր գավառներում մեկական հետաքննող հանձնաժողով կազմել և մեզ պես անմեղների դատել՝ այն դեպքում, երբ հազարավոր մարդասպաններ ազատ թրև են գալիս»³⁴⁵:

Տվյալ դատաքննության ընթացքում բազմաթիվ վկայություններ են եղել հայերի քարավանների՝ ճանապարհներին կոտորածների ենթարկված լինելու և ծովում ջրահեղձ արվելու մասին: Մասնավորապես 1919 թ. ապրիլի 1-ին կայացած նիստում հանդես եկած վկաներից Նևարեթի ցուցմունքների համաձայն՝ հայերի քարավանները «պաշտպանելու» նպատակով որպես ուղեկցորդ էր նշանակվել 50 ժանդարմ, որոնք, սակայն, ճանապարհին սպանդի էին ենթարկել անդամալույծ և ուժասպառ հազարավոր մարդկանց, իսկ պարկերի մեջ լցված երեխաներին՝ գետերում խեղդել³⁴⁶:

Դատաքննության 1919 թ. ապրիլի 3-ի նիստում ընթերցվել է քաղիայցվոր Սիրանուշի գրավոր ցուցմունքը, ըստ որի՝ Միություն և

³⁴⁴ Երիտթուրքական կառավարության կողմից Չայոց ցեղասպանության որոշման ընդունման մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. Սաֆրաստյան, Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), էջ 168-189:

³⁴⁵ Trabzon Tehcîri, "Alemdar", 27 Mart 1919.

³⁴⁶ Divan-ı Harb-i Örfî'de Trabzon Tehcîr Muhakemesi, "Alemdar", 2 Nisan 1919.

առաջադիմություն կուսակցության որոշ անդամներ կոտորել էին հայ տղամարդկանց³⁴⁷: Միևնույն նիստում ներկայացվել է նաև մեկ այլ քաղաքացիոր կնոջ ցուցմունքները, համաձայն որոնց՝ Ջեմալ Ազմիի հրահանգով Քումբալե ուղարկելու պատրվակով ձերբակալված տղամարդկանց ոչնչացրել էին՝ մի մասին գնդակահարելով, իսկ մյուսներին՝ ջրախեղդ անելով³⁴⁸: Քաղաքացիորը նշում էր նաև, որ ռուսահպատակ Վարդանին թունավորել էին հիվանդանոցում, հայ երեխաների մի մասին ուղարկել Դեյիրմենդերե գետի ուղղությամբ, իսկ մյուս մասին, Նիզադի դեկավարությամբ նավակներով հեռացնելուց հետո, ծովն էին նետել³⁴⁹: Նույն նիստում մեղադրյալներից գավառապետ Թալեաթն իր զարմանքն է արտահայտել այն փաստի կապակցությամբ, որ վերոհիշյալ քաղաքացիորը տեղյակ է եղել նման կարևոր որոշումների մասին, քանի որ, ըստ ամբաստանյալի, «այդ գործը խիստ զաղտնի բնույթ է կրել»³⁵⁰:

Դատավարության 1919 թ. ապրիլի 7-ի նիստում ունկնդրության արժանացած ֆրանսահպատակ վկա Վիտալիի ցուցմունքների համաձայն՝ Տրապիզոնից բռնագաղթեցվել էր մոտ 18.000 հայ³⁵¹:

Հաջորդ նիստում, որը կայացել է 1919 թ. ապրիլի 8-ին, ազգությամբ ֆրանսիացի վկա Փերլորանը հայտնել է, որ տեղահանությունը Տրապիզոնում կատարվել է 5 օրվա ընթացքում և թաղամաս առ թաղամաս, և հայերի իրերը խլվել են նրանցից՝ սահմանից դուրս գալուն պես³⁵²:

1919 թ. ապրիլի 12-ի նիստում վկայությամբ հանդես եկած

³⁴⁷ Divan-ı Harb-i Örfi: Trabzon Taktıl ve Tehcîr Muhâkemesi, "Alemdar", 4 Nisan 1919.

³⁴⁸ Աճ:

³⁴⁹ Աճ:

³⁵⁰ Աճ:

³⁵¹ Trabzon Tehcîr ve Taktıl Muhâkemesi, "Alemdar", 8 Nisan 1919.

³⁵² Trabzon Tehcîr ve Taktıl Muhâkemesi, "Alemdar", 9 Nisan 1919.

ժանդարմերիայի ավագ լեյտենանտ, հայերի տեղահանության համար պատասխանատու հրամանատար Մյունիբը ցուցմունքներ է տվել առ այն, որ Պետական պարտքի գրասենյակի տրապիզոնյան մասնաժյուղի պաշտոնյայից իրեն հասած տեղեկությունների համաձայն՝ հայերին բռնավորել են լաստանավերը և ծովը նետելով՝ խեղդել³⁵³:

Սույն դատաքննության ընթացքում որպես վկա ցուցմունքներով հանդես եկած բարձրաստիժան պաշտոնյաներից պետք է հատկապես առանձնացնել Վանի նախկին նահանգապետ Նազըմ բեյին և Օսմանյան կայսրության ռազմածովային նախարար Ավնի փաշային: Վանի կուսակալը 1919 թ. ապրիլի 30-ի նիստում դատարանին տեղեկություններ է տվել Ջեմալ Ազմիի կատարած բռնությունների, ինչպես նաև՝ Նուրի և Մեհմեդ Ալի բեյերի՝ մի հայ կնոջ ու երեխաներին ջրախեղդ անելու մասին³⁵⁴: Ըստ Նազըմ բեյի՝ 18 հայ ծերունի էլ ջրախեղդ էին արվել Օրդուի գավառապետ Ֆայիբի հրամանով³⁵⁵:

Նույն նիստում վկայություններ է տվել նաև Տրապիզոնի վերաբնիչ դատարանի նախագահ, Լքված գույքի հանձնաժողովի անդամ Հիլմի բեյը, ըստ որի՝ տարագրված հայերը բնաջնջվել են ճանապարհներին և խեղդամահ արվել ծովում³⁵⁶: Միևնույն նիստում դատարանի նախագահը շեշտել է «ողբերգական դեպքերին» տեղի դատախազի միջամտության անհրաժեշտությունը, որին ի պատասխան՝ վկա Հիլմի բեյը նշել է, որ դատախազը չէր կարող միջամտել³⁵⁷:

Նույն օրը հայերի՝ մակուկավարների պետ Յահյայի³⁵⁸ կող-

³⁵³ Divan-ı Harb-i Örfi'de Trabzon Tehcîri Muhakemesi, "Alemdar", 13 Nisan 1919.

³⁵⁴ Trabzon Tehcîr Muhâkemesi, "Alemdar", 1 Mayıs 1919.

³⁵⁵ Ժողովուրդի ծայնը, 4. Պոլիս, 1-ը մայիսի, 1919, N 77-168:

³⁵⁶ Աճ:

³⁵⁷ Աճ:

³⁵⁸ Ենվերի համախոհներից Յահյա Քահյան հետագայում դարձել է ազգայնական շարժման

մից ջրախեղդ արվելու մասին վկայություններ է տվել Տրապիզոնի Ռազմական առաքումների հանձնաժողովի նախագահ Էթեմը³⁵⁹:

1919 թ. մայիսի 5-ին ընթերցվել է ռազմաճովային նախարար Ավնի փաշայի գրավոր վկայությունը, համաձայն որի՝ Ջեմալ Ազմին հայերին կոտորելու նպատակով հատուկ ավազակախմբեր էր կազմել ու սպանել տվել հայ բժիշկներին և առողջապահական պաշտոնյաներին³⁶⁰:

Տրապիզոնի դատավարության ընթացքում գրանցվել է մեկ այլ հետաքրքիր վկայություն, որը վերաբերում էր Կովկասից գաղթած մահմեդական և քրիստոնյա վրացիների՝ հայերի կոտորածներին մասնակցելուն: Ըստ «Ժողովուրդի ծայնը» օրաթերթի՝ Տրապիզոնի դատավարության 14-րդ նիստում (1919 թ. մայիսի 5) ընթերցված ռազմաճովային նախարար Ավնի փաշայի գրավոր վկայության համաձայն՝ Կովկասից Տրապիզոն գաղթած քրիստոնյա և մահմեդական վրացիներից այստեղ կազմվել է «Légion géorgienne» («Վրացական լեգեոն») անունը կրող հատուկ մի գունդ, որը ճանապարհներին հարձակումներ է գործել հայերից բաղկացած քարավանների վրա³⁶¹:

Եւոյն նիստում ցուցմունքներ տված Հյուսեյնի խոսքերով՝ Տրապիզոնի գլխավոր բանտապահ Սուլեյմանը հրոսակախմբեր էր կազմել հայերին կոտորելու նպատակով, իսկ Օրդուի գավառապետ Ֆայիքը 2 «մավունա»³⁶² կին ու երեխա ջրախեղդ անելու հրաման էր տվել: Ականատեսը հայտնում էր, որ նրանց լաստանավ էին նստեց-

ակնառու գործիչներից մեկը: Սպանվել է մեկ այլ ականավոր ներկայացուցիչ Թոփալ Օսմանի կողմից՝ Աբաթուրքի հրահանգով, տե՛ս А. Авакян, Черкесский фактор в Османской империи и Турции, сс. 344-345.

³⁵⁹ Ժողովուրդի ծայնը, 1-ը մայիսի, 1919, N 77-168:

³⁶⁰ Երկու «մավունա» կին ու տղայ ծովը կը թափեն, «Ժողովուրդի ծայնը», 6 մայիս, 1919, N 81-172:

³⁶¹ Անդ:

³⁶² Թուրքերեմից թարգմանաբար՝ բռնանավ, լաստանավ:

րել իբրև թե Սամսուն ուղարկելու պատրվակով, մինչդեռ հաջորդ օրը ծովեզերքը լի էր նրանց դիակներով³⁶³: Հայերին և հույներին ջրահեղձ անելու միջոցով ոչնչացնելու մասին վկայություններ է տվել նաև Լազիստանի, Ջանիկի և Տրապիզոնի շրջանների հետաքննությամբ զբաղված դատական քննիչ Քենանը, ըստ որի համոզմունքի՝ վերոնշյալ դեպքերի հեղինակն է եղել հենց ինքը՝ նահանգապետը³⁶⁴:

1919 թ. մայիսի 13-ի նիստում վկաներից ունկնդրության է արժանացել Հատուկ կազմակերպության ղեկավարներից գերմանացի փոխգնդապետ Շթանգեի համհարզն ու թարգմանիչը եղած հեծելազորային լեյտենանտ Հարուն բեյը, որը ցուցմունք է տվել այն մասին, թե ինքը լսել է հիվանդանոցում հայերի թունավորման դեպքերի և Սամսունում ու շրջակայքում հայերի ոչնչացման մասին³⁶⁵:

«Ալեմդար» օրաթերթի 1919 թ. ապրիլի 16-ի համարում հրապարակված՝ Տրապիզոնի հայերի տեղահանությանն ու կոտորածներին վերաբերող ամբաստանագրում ընդգծվում էր տվյալ նահանգում կատարված ահասարսուռ կոտորածների զանգվածային բնույթը.

«...Տրապիզոն վիլայեթում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կառավարության կողմից հայերի տեղահանության վերաբերյալ ընդունված որոշումների գործադրման ընթացքում նախ՝ հայ տղամարդկանց և ապա՝ կանանց ու երեխաներին նշանակված վայրեր տեղափոխելիս նրանց մի մասն անզթաբար սպանվել է Դեյիրմենդերեի³⁶⁶ կողմերում, իսկ կանայք ու երեխաներն

³⁶³ Երկու «մավունա» կին ու տղայ ծովը կը թափեն, «Ժողովուրդի ծայնը», 6-ը մայիս, 1919, N 81-172:

³⁶⁴ Divan-i Harb-i Örfide Trabzon Tehciri Muhakemesi, "Alemdar", 11 Mayıs, 1919. Այդ մասին նաև տե՛ս ժՁ դատավարութիւն Տրապիզոնի ջարդարարներուն, «Ժողովուրդի ծայնը», 11 մայիս, 1919, N 86-177:

³⁶⁵ Divan-i Harb-i Örfide Trabzon Tehciri Muhakemesinde İsticvâbâtının Hitamı "Alemdar", 14 Mayıs, 1919.

³⁶⁶ Գետ Տրապիզոնում:

էլ բեռնավորվել են նավակները և ջրախեղդ արվել: Հայերի մի մասին էլ, իբր բուժման նպատակով, թունավորել են տարբեն միջոցներով Կարմիր մահիկ հիվանդանոցում, որից հետո կողոպտվել է նրանց գույքը, դրամը և թանկարժեք իրերը: Ողջ մարդկության կողմից անեծքով ու նողկանքով հիշվելու արժանի նման անամոթ արարքների ու հանցագործությունների հանդգնած և այժմ փախուստի մեջ գտնվող Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիի և կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Յենիբախչեյի Նայիլի, ինչպես նաև՝ դատարանում ներկա գտնվող Մեհմեդ Ալիի, Մուստաֆայի, Նիազիի, Նուրիի և մյուս հանցակիցների մասնակցությունն այդ վիթխարի կոտորածին հիմք են տալիս պատիժ սահմանելու համար: Նրանց հետաքննությունը, նախ և առաջ, բխում է օրենքի անհրաժեշտությունից: Եվ ի վերջո՝ ովքեր են Ազմին ու Նայիլը: Սրանք ոչ թե պետական կամ վարչական պաշտոնյաներ են, այլ՝ ինը տարի առաջ պետության ղեկը պատահաբար ձեռք գցած, առանձին կամ միասին կատարված բռնությունների, կոտորածների, անօրինականությունների, անհատում չարաշահումների արդյունքում սուլթանական կառավարությանն այսօրվա ողբալի վիճակին հասցրած կործանիչ ձեռքերից ու վայրենի ուղեղներից բաղկացած Միություն և առաջադիմություն կոչված ավազակախմբի հանցագործ ներկայացուցիչներն են Տրապիզոնում»³⁶⁷:

«...Բնականաբար, միայն Ջեմալ Ազմին ու Նայիլը չէին կարող այդ առեւի սպանդն իրականացնել: Վերոհիշյալ ավազակախմբի ոճրային մտահղացումները կյանքի կոչելու համար բազմաթիվ գործիքների կարիք էր զգացվում: Գաղափարը և կիրառվող մեթոդն էլ այն էր, որ որպես գործիք ընտրվեն պրիմիտիվ, սահմանափակ, արագ ազդեցության տակ ընկնող, սեփական ջանքերով առաջընթաց

գրանցելուն անկարող մարդիկ: Անկասկած է, որ քիչ թե շատ զարգացած մեկը չէր կարող ողջ մարդկությանը հուզած այդ ոճիրների մասնակիցը դառնալ...»³⁶⁸:

Այսպիսով՝ 1919-1921 թթ. Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյաններում հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով քննվեցին մոտ 63 տարբեր դատական գործեր: Թեև հայերի կոտորածների հետաքննությունը շրջան առ շրջան իրականացնելը գործնական տեսանկյունից ավելի նպատակահարմար էր, սակայն, ըստ էության, տեսականորեն այդ դատավարությունները կարող էին ամփոփվել նաև մեկ դատական գործի շրջանակներում և ավարտվել մեկ ընդհանուր դատավճռով, քանի որ խնդրո առարկան միևնույն ոճրագործությունն էր: Ուշագրավ է, որ մեկ ընդհանուր դատաքննություն իրականացնելու առաջարկներ հնչել են նաև ժամանակի մամուլում: Այսպես, օրինակ, «Ալեմդար» օրաթերթի խմբագիր Ռեֆի Ջևադ Ուլունայը 1919 թ. մարտի 28-ին վերոնշյալ պարբերականում հրատարակված «Տեղահանության և կոտորածների դատավարությունները» հոդվածում գրում էր. «Դատավարության՝ Յոզղատին վերաբերող հատվածն ավարտվելու է, ապա սկսվելու է Տրապիզոնի խնդիրը, այնուհետև՝ Դիարբեքիը և այլն, և այլն: Քանի որ տեղահանություն և կոտորածներ են կատարվել Օսմանյան Կայսրության բազմաթիվ վիլայեթներում, դե՞ պատկերացրեք՝ երբ կավարտվեն դրանք ամբողջությամբ: Այդ դեպքում անհրաժեշտ է որևէ բանական, օրինական և տրամաբանական ելք գտնել: Այդ ելքը կա: Ավելի ժիշտ՝ այն ընկալում ենք ոչ թե որպես ելք, այլ՝ միակ օրինական ճանապարհը, որին մինչև այժմ էլ պետք է հետևած լինեինք: Տեղահանություններն ու կոտորածները կրում են համընդհանուր բնույթ: (...) Այդ իսկ պատճառով առանձին-առանձին հետաքննություններն անհ-

³⁶⁷ Trabzon Taktik ve Tehciri. İddianamenin Kiraati, "Alemdar", 16 Nisan, 1919.

³⁶⁸ Անդ:

րաժեշտ չենք համարում: Պետք է կազմակերպել մի դատավարություն, որը կլինի հասարակական հայցի հիման վրա: Խնդիրը պետք է լուծվի ընդհանուր դատավճռով»³⁶⁹:

Մինչդեռ հայերի կոտորածների կազմակերպիչների դատաքննությունները շրջան առ շրջան իրականացնելը արտակարգ ռազմական ատյանին ժամանակ շահելու և դատավարությունները Դաշնակից պետությունների առաջ շահարկելու հնարավորություն էր տալիս, հանգամանք, որը չէր վրիպել նաև հակաիթթիհական մամուլի ուշադրությունից: Նույն Ռեֆի Զևադը «Ինչպիսին են եղել ուղեկառքի ձիերը» հոդվածում շեշտում էր, որ 1913 թ. Մահմուդ Եկքեթ փաշայի սպանության հեղինակներին դատապարտելու և վերջիններիս մեջ նաև թագավորական ընտանիքի անդամին կախաղան բարձրանելու համար ընդամենը մի քանի օր էր պահանջվել երիտթուրքական կառավարությունից, իսկ Յոզղատի դատավարության ժամանակ ռազմական ատյանը ձգձգում էր դատը՝ անիմաստ հարցեր ուղղելով մեղադրյալներին, որոնց հանցավորությունն ապացուցված էր բազմաթիվ փաստաթղթերով ու վկայություններով³⁷⁰:

Դատավարությունների ընթացքում երկրում փոխվեց նաև քաղաքական մթնոլորտը: Արդեն հիմնականում քեմալականներով ներկայացված վերջին օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորները 1920 թ. փետրվարի 20-ին հանդես եկան Դամադ Ֆերիդ փաշայի դեմ դատական գործ հարուցելու առաջարկով, քանի որ վերջինս բավականին հետևողական էր հայերի կոտորածների պատասխանատուներին բացահայտելու առումով³⁷¹: Քեմալականների ճնշումների պատճառով Դամադ Ֆերիդը 1920 թ. հոկտեմբերի 17-ին հարկադրված եղավ հրաժարական տալ: Նրան փոխարինեց քեմալականների հան-

դեպ բայրացական տրամադրված Թևֆիկ փաշան: Վերջինիս պաշտոնավարման ընթացքում՝ 1920 թ. նոյեմբերի 8-ին, ձերբակալվեցին Բաբերդի դատավճիռն արձակած դատավորները:

Հարկ է նշել, որ մինչ այդ էլ ռազմական արտակարգ ատյանի դատավորները, դատախազները և դատարանում որպես վկա հանդես եկած անձինք ահաբեկումների էին ենթարկվում երիտթուրքերի կողմից, որոնց մեծ մասը դեռ շարունակում էր պաշտոններ զբաղեցնել Ռազմական, Ներքին և Արդարադատության նախարարություններում, սակայն դատավորների ձերբակալման դեպքն աննախադեպ էր: Նրանց դեմ քրեական գործ հարուցվեց՝ Բեհրամզադե Նուսրեթին մահվան դատապարտելու կապակցությամբ: 1921 թ. փետրվարի 2-ին դատավոր Նեմրուֆ Մուստաֆա փաշան դատապարտվեց 7, դատարանի անդամներից Ռեջեփ փաշան և Ռեջեփ բեյը՝ 5-ական, իսկ Ֆեթթահ բեյը՝ 3 ամիս ազատազրկման: Ըստ Գրիկերի՝ դատավոր Մուստաֆա փաշան դատապարտվեց ռազմածովային նախարար Ավնի փաշային խստորեն հարցաքննելու համարձակություն ունենալու պատճառով³⁷²:

Իսկ հայերի բնաջնջման համար մահապատժի ենթարկված ընդամենը 3 ոճրագործներից 2-ը՝ Մեհմեդ Զեմալը և Բեհրամզադե Նուսրեթը, հերոսացվեցին քեմալականների կողմից: Այսպես, Բեհրամզադե Նուսրեթի մահապատժի օրը՝ 1920 թ. օգոստոսի 5-ին, Անկարայի մեջլիսը, ի նշան հարգանքի, 10 րոպեով դադարեցրեց իր աշխատանքը: Դարձյալ Անկարայի մեջլիսի 1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունած որոշման համաձայն՝ թոշակ տրամադրվեց Զեմալի ըն-

³⁷² Գրիկեր, Եոզղատի հայասպանության վաերագրական պատմությունը, էջ 307: Ըստ Ֆերուդուն Աթայի՝ Նեմրուֆ Մուստաֆա փաշան և դատարանի անդամները մեղադրվում էին Բեհրամզադե Նուսրեթի վերաբերյալ երկու միջանցից տարբեր դատական արձանագրություններ կազմած լինելու մեջ: Նեմրուֆ Մուստաֆան չէր ընդունել իրեն հասցեագրվող այդ մեղադրանքը և բողոքարկել էր այն, տե՛ս Ferudun Ata, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları*, ss. 284-285.

³⁶⁹ Refi Cevad, Tehcir ve Taktik Muhakemeleri, "Alemdar", 28 Mart 1919.

³⁷⁰ Refi Cevad, Arabanın Beygirleri Nasıl İmiş?, "Alemdar", 20 Şubat 1919.

³⁷¹ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, s. 585.

Դատապաշտպանները հայտարարեցին՝ քանի որ Լևոն Ռեմզի էֆենդին³⁷⁴ ունի քաղիայցվորի կարգավիճակ, նախ և առաջ պետք է ապացուցի իր ժառանգականությունը և ներկայացնի իր լիազորված լինելու մասին հավատարմագիրը: Լևոն Ռեմզի էֆենդին հանդես եկավ այդ հայտարարությունը ժխտելուն ուղղված մեկնաբանություններով, որից հետո հայտարարվեց, թե դատախազը հարմար է գտել, որ Լևոն էֆենդին հանդես գա ոչ թե որպես քաղիայցվոր, այլ՝ զանգատավոր: Դատարանի կազմն ընդունեց այդ առաջարկը:

Այնուհետև մեղադրյալները հայտարարեցին, թե այս դատարանն իրավասու չէ քննելու իրենց գործը, իսկ դատապաշտպանները հանդես եկան դա հաստատող հայտարարությամբ, բայց դատախազը ապացույցներով հիմնավորեց, որ տվյալ դատարանի կողմից մեղադրյալների դատաքննության իրականացումը համապատասխանում է օրենքին:

Նիստն ընդմիջվեց մինչև ետկեսօր՝ դատապաշտպանների պահանջով, ովքեր ցանկանում էին ծանոթանալ փաստաթղթերին:

Կեսօրից հետո՝ ժամը 13:40-ին, նիստը վերսկսվեց, և վերոնշյալ դատարանի կազմը պատրաստ վիճակում սկսեց դատավարությունը: Դատապաշտպանները նորից հայտարարեցին, թե իրենց պաշտպանյալները ստամբուլաբնակ չեն, և այդ դատարանը՝ իր յուրահատկությամբ, իրավասու չէ իրականացնելու նրանց դատաքննությունը, դատախազ Սամի բեյն էլ պնդեց, թե իրավասու է, որից հետո՝ ժամը 14:10-ին, դատարանի կազմը նորից հեռացավ խորհրդակցական սենյակ:

Ժամը 14:55-ին դատարանի կազմը վերսկսեց նիստը, որի ժամանակ ընթերցվեց դատարանի՝ մեղադրյալների գործը քննելու իրավասության մասին որոշումը:

³⁷⁴ Լևոն Ռեմզին դատարանում ներկայացնում էր իր 115 սպանված ազգականների շահերը:

Դատապաշտպաններն ասացին, թե պաշտպանյալներից Քեմալը տեղահանության և կոտորածների խնդրի կապակցությամբ նախկինում դատաքննվել և արդարացվել է Յոզղատի բողոքարկման դատարանի կողմից, և որ օրենքին հակասում է նրա՝ միևնույն հարցով վերստին դատվելը:

Դատախազը սույն հարցի առնչությամբ հանդես եկավ որոշ դատողություններով, որից հետո Քեմալ բեյից պահանջեցին, որպեսզի պատասխանի որոշ հարցերի: Նախագահն այդ հարցով դիմեց Քեմալ բեյին, որին ի պատասխան՝ վերջինս հայտնեց, թե ինքը նախկինում դատվել է տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով: Քեմալը բացասական պատասխան տվեց դատարանի նախագահի հետևյալ հարցին. «Ձեզ դատելու համար կալավորել են»: Քեմալի բացասական պատասխանը ծիծաղ հարուցեց ունկնդիրների շարքերում, ապա նախագահը հայտարարեց. «Քանի որ օրենքին հակասում է, որ սպանության գործով դատվող որևէ անձ ձերբակալված չլինի, ապա կարելի է ենթադրել, թե այդ դատաքննությունը որևէ կապ չի ունեցել սպանության հարցի հետ»:

Դատապաշտպանները վերոհիշյալ գործի մասին դարձյալ հանդես եկան հայտարարությամբ, իսկ դատախազը հիմնավորումներ բերեց՝ ի պաշտպանություն մեղադրյալի դատաքննության: Այնուհետև դատարանի կազմը նորից քննարկեց այդ հարցը և որոշեց այդ հանգամանքի մասին հեռագրով հարցում անել Յոզղատ և դատը հետաձգել մինչև փետրվարի 8-ը՝ ժամը 13:00:

6-ը փետրվարի, 1919, «Ալեմդար»

Ռազմական ատյանի ունկնդրությանը

Երեկ կեսօրից հետո՝ ժամը 14:15-ին, սկսվեց Բողազլըյանի կայմական Քեմալի, Յոզղատի ժանդարմերիայի հրամանատար Թևֆիկի և վաքըֆային վարչության պաշտոնյա Ֆեյյազի դատավարությունը, որոնց դատաքննությունը շարունակվում է՝ տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով:

Դատարանի կազմի և դատախազի պաշտոնները զբաղեցնում էին այն անձինք, որոնց անունները հիշատակել էինք անցած միստի մասին հողվածում, միայն դատապաշտպանների թիվը, արդեն չափազանցության հասնելով, ավելացել էր ևս մեկով. դատապաշտպաններին էր միացել նաև փաստաբան Հյուսնյու բեյը:

Քաղհայցվորի կարգավիճակով հանդես էին գալիս փաստաբան Հմայակ Խոսրովյանը, Հակոբ Բահրին և Սուրենյան էֆենդին: Նիստի սկզբում [մեղադրյալների] դատապաշտպաններից Հալիդ բեյը, երկու կողմերի կազմավորման մասին իր առարկությունն արտահայտելով, հայտարարեց, թե որպես քաղհայցվոր դատարանին դիմած Կարապետ Քյուրքչյանի որդին և Հայկ Խանջյանը, ըստ օրենքի, նախ և առաջ պետք է ներկայացնեն իրենց ժառանգականության մասին փաստաթղթերը: Դատախազը պահանջեց, որ նրանց դիմումներն ընդունվեն ոչ թե որպես ժառանգորդ, այլ՝ քաղհայցվոր: Դատարանը ներկայացրեց դրա մասին որոշումը, որից հետո որպես քաղհայցվոր հանդես եկող Հմայակ Խոսրովյանը հայտարարեց, թե անցած միստի ժամանակ Վանի իրադարձությունների մասին դատախազի արած մեկնաբանությունները³⁷⁵, որոնք նպատակ ունեին որպես մեղմացուցիչ հանգամանք ներկայացվել՝ ի նպաստ Յոզղատի

³⁷⁵ Դատախազ Սամի բեյը Յոզղատի դատավարության հենց առաջին միստում՝ 1919 թ. փետրվարի 5-ին, իր ճառում փորձել էր պնդել, թե հայերն ապստամբական շարժումների պատճառով առիթ էին տվել կոտորածների համար:

ողբերգությունների հեղինակ հանցագործների, այն ակնարկը, թե հայերը գործիք են եղել արտասահմանցիների համար, անհամատեղելի են արտակարգ ատյանի կազմվելու նպատակի հետ, քանի որ այս դատարանում քննվելու են բացառապես կոտորածներին ու տեղահանությանն առնչվող խնդիրներ, և հակառակ կողմի նկատմամբ գործադրվելու է արդարադատությունը: Ըստ Հմայակ Խոսրովյանի՝ դատախազը վերոհիշյալ մեկնաբանություններով խախտել է մեղադրող կողմի չեզոքությունը: Խոսրովյանը պահանջեց դատախազի պաշտոնից հեռացնել նրան և հայտարարեց, թե անընդունելի են հայերին ուղղված զրպարտությունները: Քաղհայցվորներից Սուրենյան էֆենդին, այդ կապակցությամբ իր առարկությունը ևս հայտնելով, լքեց դատարանի դահլիճը:

Դատախազ Սամի բեյը նշեց, թե Վանի դեպքերի մասին խոսելու անհրաժեշտությունը բխել է ի պաշտոնե տեղահանությանը և կոտորածներին առնչվող խնդիրների էությունը բացահայտելուն ուղղված համակողմանի հետաքննության արդյունքում ձեռք բերված տեղեկություններից, և որ ինքը, ելնելով իր պաշտոնից, հարկադրված է եղել մեկնաբանել այդ իրադարձությունները: Դատախազը հայտնեց նաև, թե հիմնական անդամի մերժումը չի կարող կիրառվել դատախազների առնչությամբ:

Քաղհայցվորների լիազորները հանդես եկան երկար-բարակ պարզաբանումներով: Այնուհետև ներկայացվեց Յոզղատում Քեմալի՝ զույքի հափշտակման մեղադրանքով քրեական դատարանում մեղադրյալի բացակայությամբ կայացված դատավճիռը, ըստ որի՝ Քեմալը դատապարտվել էր երեք ամսվա ազատազրկման: Քեմալի առարկություններից պարզվեց, որ վերոհիշյալ դատաքննությունն իրականացվել է իր ներկայությամբ, որի արդյունքում արդարացվել է:

Ապա դատարանի նախագահը հարցաքննեց Թևֆիկ, Քեմալ

ու Ֆեյյազ բեյերին:

Երբ ժամը հասավ 16:30-ը, նախագահը հաղորդեց, որ նիստն ավարտվում է, և կշարունակվի առաջիկա երկուշաբթի օրը՝ կեսօրվա ժամը 13:00-ին:

9-ը փետրվարի, 1919, «Ալեմդար»

Պատմական դատավարություն

Նիստ երրորդ

Երրորդ նիստի առաջին մասը. Երեկ՝ երկուշաբթի օրը, տեղի ունեցավ Բողազլըյանի տեղահանությանն ու կոտորածներին վերաբերող դատական գործի երրորդ նիստը: Նախագահը նիստի սկիզբն ազդարարելուց հետո մեղադրյալներին հայտնեց, որ վերջիններիս հարցաքննությունն ավարտված է, և այժմ ընթերցվելու են փաստաթղթերը:

Քաղիայցվորի ներկայացուցիչ Լևոն Ֆերիդ էֆենդին, նախագահից խոսքի իրավունք ստանալով, խնդրեց, որ նախքան մեղադրյալների փաստաթղթերի քննարկումը՝ ընթերցվեն երկու կողմերի դիմումները, որոնք հանձնվել են դատարանին: Ընթերցվեց Սիրքեջի³⁷⁶ բնակիչ, յոզղատցի Կարապետ էֆենդու միջնորդությունը, որն անդրադառնում էր Բողազլըյանի տեղահանության ու կոտորածների փուլերին:

Դատախազն ասաց, թե անհրաժեշտ է Կարապետ էֆենդուն ընդունել որպես քաղիայցվոր:

Որպես դատապաշտպան ներկա էր Հյուսեին Հյուսնու էֆենդին: Դատախազ Սամի բեյը, այդ միջնորդությանն անդրադառնալով,

նշեց, թե այստեղ այլ կասկածյալներ էլ են հանդիպում, և որ վերջիններիս նկատմամբ նույնպես հետաքննություն է կատարվելու: Դատարանի կազմը Կարապետ էֆենդուն որպես քաղիայցվոր ընդունելու մասին հարցը քննարկելու նպատակով հեռացավ խորհրդակցական սենյակ:

Երրորդ նիստի երկրորդ մասը. Երեք քառորդ ժամ տևած քննարկումից հետո դատարանի կազմը վերադարձավ դատական դահլիճ: Որոշման մեջ նշվում էր, թե մյուս մեղսակիցների դատավարությունն արագացնելու նպատակով որոշում է կայացվել Կարապետ էֆենդուն քաղիայցվորի կարգավիճակ տալու մասին ծանուցագիր ուղարկել նրան:

Քաղիայցվորի ներկայացուցիչ Լևոն Ֆերիդ էֆենդին խոսեց այն մասին, թե այն դեպքում, երբ կենտրոնից հրաման էր ստացվել, ըստ որի՝ հայ զինվորականների ընտանիքները ենթակա չեն տեղահանությանը, ու չնայած այդ կապակցությամբ ստացված բազմաթիվ հրամաններին՝ նման բազում ընտանիքներ են տարագրվել: Լևոն Ֆերիդ էֆենդին ասաց, որ թեև Մեհաբեթ Կարապետ էֆենդին հայտնելով, թե բանակում իր որդիներից մեկը՝ կրտսեր, մյուսն էլ՝ ավագ լեյտենանտ է, իսկ ամենափոքրն էլ Ստամբուլում պատկանում է զինվորական դասին, խնդրել է, որ իր ընտանիքը նույնպես օգտվի այդ կապակցությամբ բացառություն անելու մասին կենտրոնի հրամանից, սակայն Քեմալը պատասխանել է, թե հարկադրված է տեղահանության մասին օրենքը գործադրել նաև Կարապետ էֆենդու հանդեպ և չի կատարել վերջինիս խնդրանքը:

Այնուհետև Լևոն Ֆերիդ էֆենդին, անդրադառնալով Քեմալի՝ գաղթականների նկատմամբ ցուցաբերած անարդարություններին, ասաց, թե խոսքը վերաբերում է Կարապետ էֆենդու ընտանիքի անդամներին, որոնց մատները պոկել են, և որ դրա դրդապատճառն է

³⁷⁶ Թաղամաս Ստամբուլի Ֆաթիհ շրջանում:

եղել անձնական շահը:

Լևոն էֆենդին նշեց, որ Քեմալն այդ հանցագործությունը կատարել է կանխամտածված կերպով, քանի որ վերջինս հրամայել էր մատից դուրս չեկող մատանու համար կտրել մատը:

Այնուհետև մանրամասներ ներկայացվեցին Մեհաբեթ էֆենդու ընտանիքի՝ Քեմալի դաժանությունների հետևանքով կրած նյութական վնասի մասին, որը կազմեց 1800 հատ հարյուրանոց կանխիկ դրամ, որին գումարվում էին նաև վստահորդ Մարիայի վրա գտնվող թանկարժեք զարդերը և կանխիկ դրամը:

Մեղադրյալներից մութասարրիֆի տեղակալ Քեմալը հայոց ողբերգության թատերաբեմերից Գյուլլեր նահիեում (գավառակում) կատարված կոտորածի առնչությամբ ասել էր. «Գնում ենք թատրոն դիտելու»: Մեղադրյալը, Գյուլլերի մահմեդական բնակչության ֆանատիկ զգացմունքները գրգռող ելույթ ունենալով, ապահովել էր ողբերգություններին նաև տեղի բնակչության մասնակցությունը: Քեմալը, տառապող ժողովրդի հեծեձանքներին և տանջանքներին հետևելով, նարգիլ էր ծխել, իսկ ժանդարմերիայի հրամանատար Թևֆիկը, ելույթ ունենալով, խրախուսել էր բնակչության մասնակցությունը կոտորածին և իր հրացանով անձամբ սպանել երեք հոգու:

Լևոն Ֆերիդ էֆենդին նշեց, թե Ֆեյյազ Ալի բեյի՝ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության համախոհը լինելու մասին ենթադրությունը շատ հեշտ է ապացուցել՝ վերոնշյալ ընկերության թղթապանակների միջոցով, և որ թե՛ նրա ընտանիքի անդամներից ու թե՛ ընկերներից շատերը կհաստատեն, որ նա եղել է տվյալ կուսակցության անդամ: Հայտնեց նաև, որ Ֆեյյազ Ալին նույնիսկ շատ ակտիվ դերակատարություն է ունեցել [Յոզղատի] նախկին մութասարրիֆ Ջեմալ բեյի պաշտոնազրկման մեջ³⁷⁷, և որ մեղադրյալն իր ղեկավար

³⁷⁷ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության Անկարայի պատասխանատու քարտու-

րության տակ գտնվող Յոզղատի ակումբ էր գնացել նվազախմբով:

Լևոն Ֆերիդ էֆենդին իր եզրակացության մեջ նորից մանրամասնում էր, որ այդ երեք հանցակիցները՝ Ֆեյյազ, Թևֆիկ ու Քեմալ բեյերը, տեղահանության ժամանակ Կարապետի ընտանիքից կողոպտել են 1800 լիրա կանխիկ դրամ, 3620 լիրա արժողությամբ մի գորգ, 13 սենյակի բուլոր իրերը, 1000 լիրա արժողությամբ կանացի զարդեղենը, որոնց ընդհանուր արժեքը կազմում էր 8000 լիրա:

Դատախազը հարցրեց, թե մեղադրյալներին վերագրվող սպանությունները միայն այդ երեքն են եղել, թե ոչ, և խնդրեց հայտնել զոհերի անունները:

Լևոն էֆենդին նշեց, թե սպանված բազմաթիվ անձանցից ինքն առանձնացրել է երեք հոգու, որոնցից մեկի անունը եղել է Ալթինօղլու Միքե, իսկ մյուսների անունները չգիտի:

Մեղադրյալ Քեմալ բեյն ըմբոստանալով պատասխանեց, թե իր դեմ ուղղված տեղեկությունները և Լևոն էֆենդու մեկնաբանություններն ամբողջությամբ զրպարտություն են և հավելեց. «Ո՛չ Գյուլլեր եմ գնացել, ո՛չ եղել եմ այնտեղ, ո՛չ այդ մարդկանց եմ ճանաչում, ո՛չ էլ մատ կտրելով՝ մատանի եմ վերցրել: Նման որևէ պաշտոնյա չկա, որ այդ աստիճան անբարո կողոպուտ իրականացնի՝ հասարակ զգացմունքով ներշնչված»:

Ապա ժանդարմերիայի հրամանատար Թևֆիկ բեյն ըմբոստանալով ասաց, թե ինքը միայն երկու անգամ է մասնակցել տեղահանության գործողություններին. առաջինը եղել է Սվասում, երկրորդը՝ Կայսերի-Հալեպ ճանապարհի վրա, իսկ մեկ այլ անգամ լիազորված է եղել ճնշելու հայ ավազակներին:

Նախագահ- Երբ Դուք այնտեղի հրամանատարն էիք, այդ

դար (պատվիրակ) Նեջաֆին, 1915 թ. հուլիսի 20-ին գալով Յոզղատ, հաղորդել էր հայերին կոտորելու հրամանը, սակայն Յոզղատի մութասարրիֆ Ջեմալը հրաժարվել էր գործադրել այդ հրամանը, որի պատճառով էլ պաշտոնանկ էր արվել Նեջաֆիի կողմից:

երկու քարավանից բացի՝ այլ քարավան չի ուղարկվել:

Թևֆիկ բեյ- Գուցե և ուղարկվել է իմ իշխանության կողմից:
Նախագահը շեշտելով, թե քանի որ հրամանատարը եղել է Թևֆիկ բեյը, պետք է որ տեղյակ լիներ բոլոր փաստաթղթերի մասին, հարցրեց տեղահանությանը վերաբերող անդորրագրերի մասին: Թևֆիկ բեյը պատասխանեց, թե անդորրագրերն ուղարկվել են գերագույն իշխանություններին: Նախագահը տեղեկություններ պահանջեց դրանց մասին, Թևֆիկը նախագահից խնդրեց չորս ժամ ժամանակ, որպեսզի տեղեկանա իշխանություններից: Երբ ասաց, որ տեղյակ չէ, թե իր բացակայության ժամանակ ով է իրեն փոխարինել, ստացավ հետևյալ պատասխանը. «Պետք է որ իմանաք, թե ով է Ձեզ փոխարինել»:

Թևֆիկը հայտնեց, որ հիմնականում որպես փոխարինող է թողել գումարտակի քարտուղարին:

Այնուհետև դատախազը, խոսքի իրավունք ստանալով, խնդրեց հարցնել, թե եթե այդ տեղահանությունը կատարվել է կառավարությունից ստացված հրամանների և օրենքի հիման վրա, ապա մութասարիֆի տեղակալ Քեմալ բեյը պետք է, ինչպես հարկն է, հասկանար դրանք ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը, և արդյոք Քեմալ բեյը զգացել է, թե ոչ, թե ինչպիսի վնասներ կարող էին հասցվել [հայերին] տեղահանության ժամանակ: Քեմալը պատասխանեց, թե որևէ բան ուսումնասիրելու համար պետք է իրազեկվել դրա մասին, և հավաստիացրեց, թե նրանք [հայերը] անվտանգ կերպով տեղ են հասել:

Դատախազ- Այսինքն՝ լքված իրերը ոչ մի հարձակման չեն ենթարկվել:

Քեմալ բեյ- Ո՛չ:

Լևոն Ֆերիդ էֆենդի- Կոտորածի թատերաբեմ դարձած

Գյուլլեր գյուղում 6000 հոգու սպանությունը հայտնի է այն դիակների շնորհիվ, որոնցից յուրաքանչյուրի մարմնի անդամները կտրատված են որևէ կողմից: Դա հայտնաբերվել է բժշկական հանձնաժողովի կողմից կատարված բժշկական զննումների շնորհիվ:

Նախագահ- Նման մասշտաբի դեպք է պատահում, իսկ մութասարիֆը տեղյակ չէ:

Քեմալ- Տեղյակ չեմ, փաշա՛, տեղյակ չեմ:

Քեմալի այս խոսքերն աղմկոտ ծաղրանք հարուցեցին ունկնդիրների շարքերում:

Դատապաշտպան Հալիդ բեյ (Ուոքի է կանգնում և ունկնդիրներին մատնացույց անելով՝ ասում)- Հարգելի՛ փաշա, խախտվում է դատարանի վեհությունը: Նորին մեծություն փաղիշախի անունից արդարադատությունն իրականացնող դատարանի ուշադրությանն եմ հրավիրում:

Այս խոսքերի վրա ունկնդիրները լռեցին:

Քաղիայցվոր Հայկ էֆենդին, Քեմալ բեյի ժխտողական խոսքերից հետո խոսելու թույլտվություն ստանալով, հայտնեց, որ երբ իր մայրը Քեմալ բեյին ասել է, թե ինքը բողոքական է, և խնդրել տեղահանության չենթարկել իրեն, Քեմալը պատասխանել է, թե իր կարծիքով բոլորը մեկ են՝ բողոքական, թե կաթոլիկ. բոլորը հայ են և հեռանալու են:

Նախագահը հարցրեց դատախազի կարծիքը: Վերջինս ասաց հետևյալը.

-Նրանց ցուցմունքներում հակասություն չկա: Միաբերան մերժում են:

Նախագահի պատվերով ներկայացվեցին համապատասխանաբար Քեմալ, Թևֆիկ և Ֆեյյազ Ալի բեյերի նախկին ցուցմունքները:

Քեմալ բեյը, առարկություններ հայտնելով նախկինում արձա-

նագրված իր ցուցմունքում տեղ գտած այն խոսքերի առնչությամբ, որոնք վերաբերում էին Միություն և առաջադիմություն կուսակցությանը, մշեց, որ ինքը տեղյակ չէ, թե վերոհիշյալ կուսակցությունը ումից է բաղկացած եղել, և որ ինքը Յոզղատում չի եղել այն ժամանակ, երբ այդտեղ է այցելել վերոնշյալ կազմակերպության պատվիրակ Նեջաթի բեյը, որի ցուցմունքը հակասում է իր ցուցմունքին:

Թևֆիկ բեյի ցուցմունքների ընթերցումից հետո վերոհիշյալը նաև ասաց, թե ինքը տեղյակ չի եղել հին քարավանի տեղահանության մասին, որը կատարվել է իր պաշտոնավարության ժամանակ:

Դատարանի կազմը բննարկում արեց, որից հետո Զեմալ բեյին հիշեցրեց, որ ինքը նախկինում ասել էր, թե այրված փաստաթղթերը վերաբերել են տեղահանությանը: Զեմալը հայտնեց, որ այդ փաստաթղթերը գոյություն ունեն, և որ ինքը, թերևս, սխալմամբ է նման բան ասել:

Լևոն էֆենդին մշեց, թե ինքը տեղյակ է, որ այրված փաստաթղթերը վերաբերել են հայերի բնաջնջմանը և պարզաբանումներ պահանջեց՝ այդ հրամանների բովանդակության և հրապարակման վայրի առնչությամբ: Զեմալը համառորեն կրկնեց իր վերոնշյալ ցուցմունքը ասելով, թե տեղահանության մասին հրամանները չեն այրվել:

Այնուհետև անդրադարձ եղավ Թևֆիկ բեյի ցուցմունքին, որը վերաբերում էր հողատարածքի հարցին: Թևֆիկը հայտնեց, որ այդ ազարակը հայերին չի պատկանել. այն եղել է էմիրության հողատարածքը, և որ դա կարող է հաստատվել Յոզղատի գրանցամատյաններով: Այդ տան մասին Թևֆիկ բեյի տված տեղեկություններից հետո վերջինս մի փաստաթուղթ ներկայացրեց դատարանին ասելով. «Ես իմ այդ տունը վարձակալության եմ տվել՝ ըստ այս փաստաթղթերի, շարժական գույքը գրանցված է այս մատյանում, որի համաձայն՝ շարժական գույքը հանձնել եմ Լթյալ գույքի հանձնաժողովին»:

Թևֆիկն այնուհետև, Ռեյհանների խնդրին անդրադառնալով, պնդեց, թե դա զրպարտություն է:

Դատախազն ասաց, թե հարցերի ժամանակ հիշատակված տեսուչ Նեդիմ բեյն Իզմիթից ուղարկված հեռագրում հայտնել է, թե ինքը չի կարող գալ Ստամբուլ, և իր ցուցմունքները տալու է Իզմիթի դատարաններին, մինչդեռ տվյալ անձնավորության ցուցմունքներն անչափ կարևոր են, և դատարանի նախագահին խնդրեց միջոցներ ձեռնարկել այդ ցուցմունքները Ներքին գործերի նախարարությունից ստանալու համար: Դատախազը հավելեց նաև, որ եթե մեղադրյալները վկաներ ունենան՝ ի պաշտպանություն իրենց, ապա նրանց պետք է ժամ առաջ ծանուցագրեր ուղարկել և ապահովել դատավարության ընթացքն արագացնելու մասին գերագույն խորհրդի կարգադրության իրականացումը:

Նախագահը հայտարարեց, որ որոշվել է դատը շարունակել հաջորդ օրը՝ ժամը 13:00-ին:

10-ը փետրվարի, 1919, «Ալեմդար»

Պատմական դատավարությունը

Ռազմական արտակարգ առյանը երեկ իր հատուկ գրասենյակում նիստ գումարեց եվրոպական ժամով ժամը 13:00-ին: Քանի որ այս նիստում նախատեսված էր վկաների հարցաքննությունը, [դատարանի] նախագահ Հայրեթ փաշայի ձեռքի տակ գտնվող գրության համաձայն՝ համապատասխանաբար դատարան կանչվեցին տեսուչ Նեդիմ բեյը, Յոզղատի նախկին պատգամավոր Ծաքիր բեյը, Սարգիս էֆենդու դուստրը՝ Ալիսը, Յոզղատի նախկին մութասարիֆ Զեմալ բեյը, Ռիֆաթ էֆենդին և Օհաննես էֆենդու որդի Ստեփանը:

Ի վերջո՝ ցուցմունք տալու համար որպես վկա ամբիոն հրավիրվեց դատարանում ներկա գտնվող 17 տարեկան մի պատանի՝ Արթին անունով: Վերջինս հայտնեց, որ ճանաչում է վկաներին:

Արթին էֆենդին վկայեց նաև, որ զրկանքի ժամանակ Քուրբան բայրամ տոնի հինգշաբթի օրը ձերբակալվել է Յոզղատի ժանդարմերիայի զինվորների կողմից, հայերին ութ-ութ կապել են իրար և Յոզղատից դուրս տարել, խլել են հայերի մոտ գտնվող թանկարժեք իրերը, կանխիկ դրամը, կողոպտիչները կանանց հարբեցրել են Օսման փաշա դերվիշների մենաստանի մոտակայքում, Յոզղատի մութասարիֆի տեղակալ, Բողազլլանի կայմակամ Քեմալ բեյը 500 հեծյալ ավազակախմբով եկել է Գյուլլեր գյուղ, հայերին գերի են վերցրել գիշերվա ժամը 12-ից հետո, քանի որ նրանց ժամկետը լրացել էր, քահանային հիշեցրել են կրոնական արարողություն կատարելու անհրաժեշտության մասին, մահապատժի են ենթարկել նախ՝ քահանայի փոքրիկ երեխային, ապա՝ կնոջը և այնուհետև՝ քահանային, որից հետո Քեմալը, դուդուկ նվագելով, քաջալերել է մարդասպաններին՝ ասելով. «Դուք չգիտեք՝ ինչպես կոտորել»: Չեթեները (հրոսակախմբերը) Քեմալ բեյի այս խոսքերից հետո սկսել են ամենայն դաժանությամբ կոտորել ամեն պատահողի: Արթինը զգալով, որ մայրն էլ է սպանվելու, փախել-գնացել է Կայսերի:

Այս ցուցմունքները լսելուց հետո դատարանի նախագահը հրամայեց ընթերցել Հանցագործությունները հետաքննող լուծարված հանձնաժողովի կողմից նախկինում արձանագրված նույն վկայի ցուցմունքները: Վկան իր նախկին ցուցմունքում հայտնում էր, թե Գյուլլերի կոտորածի ժամանակ ինքն էլ էր ոտքից վիրավորվել: Այն դեպքում, երբ Հանցագործությունները հետաքննող հանձնաժողովին ներկայացրած ցուցմունքում ասել էր, թե ուշաթափվել էր՝ մեռածի պես, դատարանում տված վկայության ժամանակ նշում էր, թե կոտորածի

րածի ժամանակ փախուստի էր դիմել:

Դատախազ Սամի բեյ (դիմում է նախագահին)- Ես հակասություն եմ տեսնում այս ցուցմունքում: Մի անգամ ասած է եղել, թե ես՝ Արթինս, ավագանու որդու վրա կատարված հարձակումից անմիջապես հետո փախել եմ, իսկ հիմա ասում է, թե վիրավորվել է: Ինչպես կարող է այդպես լինել: Հետո, մեկ-երկու հոգու սպանությունը տեսնելով, անհետացել է, իբրև թե նորից եկել է Հատուկ կազմակերպության տեղը և իբրև թե այնտեղ զինվորների միջից գտել է կայմակամին ու զեկուցել վերջինիս, և իբրև թե կայմակամն էլ իրեն ճնշել է: Տասներկու տարեկան մեկն այդ ինչպես կարողացավ նման բանի խիզախել:

Վկան, դատախազի խոսքերին ի պատասխան, ասաց, թե դեպքերն ընթացել են հենց այնպես, ինչպես ինքն է պատմել. քանի որ այնտեղ դեպի Կեսարիա տանող ճանապարհին էր, ինքն էլ այդ ճանապարհով է գնացել:

Նախագահն այնուհետև մեղադրյալներին հարցրեց, թե վերջիններս ասելիք ունեն, թե ոչ: Քեմալ բեյը, ոտքի կանգնելով, ընդգծեց, որ պատանու ցուցմունքներում տեղ գտած հակասությունն ակնհայտ է, և որ քարավաններից մեկն ուղարկվել է Հալեպ, իսկ մյուսը՝ Սվաս, ինքը Քուրբան բայրամի ժամանակ գտնվել է Յոզղատում և Գյուլլեր չի գնացել ու հավելեց.

-Այդ ամենը զրպարտություն է, որը ամբողջությամբ հակասում է իրականությանը:

Ապա Քեմալ բեյը պահանջեց, որ եթե Արթին բեյն իբրև թե տեսել է իրեն կոտորածի վայր դարձած Գյուլլեր գյուղում, թող հայտնի, թե ինչ տեսք ու հագուստ է ինքն ունեցել այդ պահին:

Վկան նշեց, որ պահանջվող պարզաբանումները չի կարող

տալ, քանի որ շատ ժամանակ անցած լինելու պատճառով այդ հանգամանքները չի հիշում:

Քեմալ բեյը, դիմելով նախագահին, ասաց.

-Այդ դեպքում ինչպե՞ս է ինձ ճանաչում:

Նախագահ- Ամեն պահի գլխում չի մնա: Նույնիսկ ես որոշ ժամանակ հետո չեմ կարողանա Ձեզ հիշել:

Արված հրավերից հետո եկավ Յոզղատի նախկին պատգամավոր Շաքիր բեյը և երդվեց՝ ըստ ընդունված կարգի:

Շաքիր բեյը ենթադրեց, թե իր արձակուրդի ընթացքում, երբ վերադարձել է Յոզղատ, պետք է որ այնտեղ գտնվեր տեղահանության ժամանակ: Տեղահանվածների մեկ ուրիշ քարավան ուղարկվել էր նախկին մութասարրիֆի կողմից: Շաքիր բեյը հայտնեց նաև, որ հայ տղամարդիկ առաջին անգամ աքսորվել են կոմիտեջիության հետ կապ ունենալու պատճառով, որոշ քարավաններ ուղարկվել են ընտանյոք հանդերձ: Նա նշեց նաև, թե ինքն անձամբ չի տեսել մութասարրիֆի սկսած տեղահանությունը, ինչպես նաև՝ Քեմալ բեյի՝ ավարտին հասցրած ողբերգություններից որևէ պատահիկ: Վերոհիշյալը հավելեց նաև, որ երբ վերադարձել է Ստամբուլ, ըստ իր լսածի տեղեկացած իրադարձությունների վրա է հրավիրել համապատասխան մարմինների ուշադրությունը, սակայն իր այդ նախաձեռնությունը, դժբախտաբար, ոչ մի արդյունքի չի հանգեցրել: Շաքիր բեյը կրկնելով, թե ոչ մեկին չի կարող որպես հանցագործ մեղադրել, առաջ քաշեց այն միտքը, թե մեղադրյալը [Քեմալը] ի պաշտոնե կկարողանար արգելք լինել այդ ողբերգությանը:

Նախագահ Հայրեթ փաշա- Դուք այն ժամանակ պատգամավոր էիք. կայմակամին չնախագուշացրեցի՞ք՝ որպես պատգամավոր:

Վերոհիշյալն ի պատասխան ասաց, թե նախագուշացրել է, բայց՝ ապարդյուն: Նախագահ Հայրեթ փաշան հարցրեց, թե այդ հանգամանքների մասին հեռագրով նահանգապետարան և նախարարություն հաղորդել է, թե ոչ: Շաքիր բեյը պատասխանեց, որ դրան խոչընդոտ է եղել գրաքննությունը:

Նախագահի՝ «Ինչու՞ այդ խնդիրների մասին չխոսեցիք խորհրդարանում» հարցին ի պատասխան՝ Շաքիր բեյը նշեց, թե այս հարցը քննարկել է իր ընկերոջ՝ Քասըմ էֆենդու հետ, և քանի որ պատգամավորները պատասխանատու չեն որոշ օրենքների համար, ինքն այլևս չի զբաղվել այդ հարցով:

Երբ նախագահը պարզաբանումներ պահանջեց այդ կապակցությամբ, դատախազ Սամի բեյը, խոսելու իրավունք ստանալով, ասաց.

-Փաշա՛, վկայի պաշտոնն իրոք որ բարձր է: Վկայի գործողությունների համար իրեն քննադատելը տեղին չէ: Բնական է, որ որպես պատգամավոր՝ նա պատասխանատու չէ այս հարցում:

Ապա դատախազը խնդրեց նախագահին, որ վերջինս վկային հարցաքննի Ջեմալ բեյի պաշտոնագրկման և Քեմալ բեյի՝ այդ պաշտոնում նշանակման առնչությամբ: Շաքիր բեյը նշեց, որ բնակչությունը և երկիրը այդ մարդուց փրկելու համար իր գրասենյակում դիմել է նահանգապետին, իսկ Ջեմալ բեյը, ըստ խոսակցությունների, հեռացվել է թուլության պատճառով:

[Դատարանի] անդամներից Արթին էֆենդին նույնպես պահանջեց, որ Շաքիր բեյը հայտնի, թե որն էր Ջեմալ բեյին հասցեագրված թուլության բնույթը, պատմի Յոզղատի հարցերին պատասխանատու ներկայացուցչի մասնակցության մասին, նշի, թե ումից էր բաղկացած Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կազմը: Շաքիր բեյը պատասխանեց, թե տեղյակ չէ:

Այդ պահին քաղաքացուի ներկայացուցիչ Լևոն Ֆերիդ էֆենդին խնդրեց հարցնել, թե արդյոք Ծաքիր բեյը տեղեկություններ ունի Թալեաթ փաշայի՝ ոչ մահմեդական ընդհանուր բնակչության բնաջնջմանն ուղղված հրամանի մասին: Ծաքիր բեյը պատասխանեց, թե բացարձակապես տեղյակ չի եղել նման հրամանի մասին:

Այնուհետև դատարան հրավիրվեց երրորդ վկան, որի անունը ազգանունն էր Մկրտիչ Սերքիլյան: Նա ևս հայտնեց, թե ճանաչում է միայն Քեմալ բեյին, ապա պատմեց այն ամենը, ինչ տեսել էր այդ դեպքի ժամանակ: Նրա ցուցմունքը շատ տպավորիչ էր: Ասաց, որ վերջին դեպքերին ականատես էր եղել անձամբ:

Դատախազի ուշադրությունը ևս գրավեց այն, որ վերոհիշյալ վկայի ցուցմունքը շատ կազմակերպված էր և շղթայական: Դատախազը, դիմելով նախագահին, ասաց.

-Նա մեր վկան է: Միգուցե կասեն, թե իր ցուցմունքները հորինված են: Ես չէի ասի, թե սուտ է խոսում, միայն թե կխնդրեի այդ դեպքի առնչությամբ կատարել հարցաքննություն:

Վկան ասաց.

-Հորինված չէ. ասում եմ այն, ինչին ականատես եմ եղել: Ըստ էության՝ ես միջնակարգ դպրոց եմ ավարտել:

Ապա դատապաշտպան Հալիդ բեյն ասաց, թե փաստաբանները, իրենց մասնագիտության անհրաժեշտությունից ելնելով, լեզվական հմտություններին տիրապետելու դեպքում անգամ չեն կարողացել այդչափ անթերի ցուցմունքներ տալ և հողված հրապարակել, որում գրանցված են տեղի ունեցած դեպքերի անգամ օրն ու ժամը:

Թեև դատարանում գտնվող վկաների շարքում ներկա էին նաև կանայք, սակայն ժամանակի սղության պատճառով որոշվեց դատը շարունակել չորեքշաբթի օրը՝ ժամը 13:00-ին, իսկ Նեդիմ բեյին Իզմիրից դատարան կանչելու համար ծանուցագիր ուղարկել

նրան: Նիստն ավարտվեց ժամը 16:00-ին: **12-ը փետրվարի, 1919, «Ալեմդար»**

Կոտորածների և տեղահանության հանցագործությունները

Դատն սկսվեց ժամը 13:30-ին՝ Հայրեթ փաշայի նախագահությամբ: Նախորդ արձանագրության ընթերցումից հետո, անցած նիստում ընդունված որոշման համաձայն, դատարանի ունկնդրությանն արժանացավ յոզղատցի օրիորդ Օժեն Ղազարոսը, որն ասելով, թե մեղադրյալներին ճանաչում է, հայտնեց.

-Ռամազանի տոնին զենքեր որոտացին: Դրանից երեք-չորս ամիս անց՝ մի առավոտ, ով որ իր խանութը բացելու համար դուրս էր գալիս, անմիջապես ձերբակալվում էր: Զեռիս ինքն էր հանձնվել: Մեկ ամիս հետո մուսնեթիկը դիտվով դուրս եկավ փողոց և կանանց դիմելով՝ հայտարարեց. «Դուք էլ եք տղամարդկանց հետևից հերթով ուղարկվելու. ուրբաթ օրը տեղահանվելու եք», մինչդեռ այն օրը գաղթի մասին իրենք էին շտապ որոշում ընդունել, սայլ էին նստեցնում վերմակից ու անկողնուց բացի այլ բան չվերցրած մեր մարդկանց, մեր փեշերի տակ կար 70 լիրայի չափով գումար: Այդպես բերվեցինք Օսման փաշա դերվիշների մենաստան, այնտեղ էր գտնվում նաև յոզղատցի ոստիկան Նուման էֆենդին³⁷⁸, և ահա այստեղ գտնվող Ֆեյյազ բեյն ու Նուման էֆենդին վերցրեցին մեզ մոտ գտնվող դրամները և հրամայեցին մեզ ուղարկել Ֆեներ, գիշերն ինձ և ևս մեկ-երկու աղջկա ասացին. «Ձեզ մուսուլման ենք դարձնելու. մնացե՛ք այստեղ», և պահեցին: Մյուսներին մոտ 50-60 սայլերով տարան: Այդ օրն այնտեղ էր նաև մեղադրյալ Քեմալ բեյը: Ձեռքին թուր՝ եկավ մեզ

³⁷⁸ Ոստիկանապետ, որի վրա էր դրվել Սորգուն գյուղի հայերին կոտորելու պարտականությունը:

մոտ և իր մարդկանց հետևյալն ասաց. «Եթե դուք սրանց բոլորին էլ, ինչպես որ հարկն է, չսպանեք, ե՛ս ձեզ կսպանեմ: Միթե մեր մայրերն այսօրվա համար չեն մեզ ծնել: Դե՛հ, ի՞նչ եք կանգնել, գնացե՛ք, կոտորե՛ք: Վեց տարեկանից մինչև յոթանասուն տարեկան՝ բոլորի՛ն կոտորեք»:

Այնտեղ հենց իմ աչքի առաջ կոտորեցին բոլոր մարդկանց՝ ցորեն հնձելու պես, ինձ էլ մորս գրկից խլեցին՝ սպանելու համար, խփեցին գլխիս: Սպանվածների գրպանները դատարկեցին, երեկոյին մոտ մեզ ուղիղ տարան կայմակամություն: Այդ կայմակամ Քեմալ բեյն այնտեղ մեկ անգամ ևս ձեռեց ինձ և սեփական ձեռքերով խլեց զգեստիս տակ գտնվող մեկ լիրայի չափ գումարը, ապա ուղեկցորդին հրամայեց սպանել ինձ, սակայն ուղեկցորդներն ինձ փախցրեցին ու տարան Փուլ գյուղ³⁷⁹, որտեղ Աղըգյուզել անվամբ մի ժանդարմ, ինձ իր հետ վերցնելով, տարավ Ինջիրլի գյուղ³⁸⁰, որտեղ տասնապետ Ահմեդն ինձ 6 ամիս պահեց իր տանը, ապա ես փախա այն ախոռից, որտեղ ինձ փակել էին:

Այն հարցին, թե արդյոք Քեմալ բեյն անձամբ մարդ սպանել է, թե ոչ, Օժենը պատասխանեց, թե չի տեսել Քեմալի՝ մարդ կոտորելը, բայց նկատել է, թե ինչպես է, թուրը ձեռքին այս ու այն կողմ գնալով, դրամ բաժանում:

Քեմալը հայտարարեց, թե իրեն ուղղված մեղադրանքները սուտ են: Օժենը հավելեց նաև, որ Թևֆիկ էֆենդուն առնչվող որևէ բան չի տեսել, սակայն ակնատես է եղել, որ Քեմալն այդ հրամանը տվել է հենց կառավարության շենքի առաջ:

Դատախազի այն հարցմանը, թե Օժենն ինչպես է փրկվել կոտորածից, վերջինս պատասխանեց, թե իսլամ է ընդունել և այդպիսով ազատվել մահից:

³⁷⁹ Փուլ գյուղը ներկայում գտնվում է Էլազիզ նահանգի Աղըն գավառում:
³⁸⁰ Ինջիրլի գյուղը ներկայում գտնվում է Բուրսա նահանգի Յենիշեհիր գավառում:

Նախագահը հարցրեց, թե ո՞վ է եղել այդ ավազակախմբի պետը: Օժենը հայտնեց, որ նրանց մեջ եղել են Թուփալ Շյուքրյուն, Մահմուդ, Բոզթեփեղի, Մեհմեդ ու Համդի էֆենդիները, իսկ նրանց գլխավորել է Ֆեյյազ բեյը:

Դատապաշտպաններից մեկը քննարկման առարկա դարձրեց այն հարցը, ըստ որի՝ օրիորդ Օժենը եղել է տասնութ տարեկան, և քանի որ տվյալ ավազակախումբը բացահայտ չի գործել, ապա անհրաժեշտ է այդ խնդիրը հաստատել: Խնդիրը կարևորվում է վկայության տեսանկյունից: Դատախազը նույնպես նմանատիպ կարծիք արտահայտեց: Այդ հանգամանքը քննարկվեց. որոշվեց համապատասխան վայրից պարզել, թե աղջիկը երբ է ծնվել, և ստանալ բժշկի գննումը:

Այնուհետև վկաներից ունկնդրության արժանացավ Ազնիվը³⁸¹: Նա ասաց, թե ուրբաթ օրը՝ առավոտյան, բոլոր հայերը՝ ձեռքերը կապած, հանվել են տներից, այն օրը, երբ ինքը գնացել է իր ձերբակալված ազգականներին տեսնելու, Ֆեյյազ բեյն այնտեղ է եղել, Ֆեյյազն իր մատից խլել է իր մատանին: Իր գլխին սպառնալիքներ են տեղացել, որպեսզի հայտնի, թե որտեղ է թաքնվել իր հայրը, որի պատճառով էլ վախից նրանց ասել է հոր թաքստոցի մասին: Հորը ծեծելով տարել են: Մոտ 860 տուն ոչ մահմեդական բնակչություն է բռնագաղթեցվել, ինքն էլ է եղել նրանց մեջ, մի մասն ուղարկվել է Թաշփընար³⁸², նրանք այստեղ կոտորվել են, իսկ ներկա գտնվող Քեմալ բեյին կոչել են «մսագործ կայմակամ»:

Դատախազը հարցեր ուղղեց վկային՝ որոշ կետերի առնչությամբ, որոնց ի պատասխան՝ Ազնիվը հայտնեց, թե գեղեցիկներին և երիտասարդներին առանձնացնում էին, իսկ տղամարդկանց բոլորին՝ կոտորում:

³⁸¹ Ազնիվ Իբրահիմյանը ցեղասպանությունից վերապրած վկա էր:
³⁸² Գյուղաքաղաք, որը ներկայում գտնվում է Աքսարայ նահանգի հարավային հատվածում:

Ֆեյյազ բեյը նշեց, թե վերոհիշյալ մատանին ինքը գնել է 26 լիրայով երկուս ու կես տարի հետո՝ Լուծարման հանձնաժողովից:

Այնուհետև հարցաքննվեց գինվորական բժիշկ Հայկ էֆենդին: Վերոհիշյալն ասելով, թե ճանաչում է բոլոր երեք մեղադրյալներին էլ, հայտնեց, որ Քեմալը սպանել է տվել 93 հոգու: Վկան ահագին պարզաբանումներ արեց Քեմալ բեյի ավազակախմբի կազմավորման ու տեղահանության գործողությունների վերաբերյալ:

Վկաներից չէին ներկայացել Հալիլ Ռեջայի բեյը, Մարտիրոսը, Վերոնիկան, Ռըֆաթը, Ստեփանը, Թերզին և Արիսը:

Յոզղատում գտնվող վկաների առնչությամբ, քաղհայցվոր Լևոն Ռեմզիի և դատապաշտպան Սադեդդին բեյի տված ցուցմունքների հիման վրա, որոշվեց վկաների մի մասին ծանուցագիր ուղարկել և նրանց ծախսերը հոգալ մեղադրյալների գրպանից, իսկ դատը հետաձգել մինչև փետրվարի 15-ը:

13-ը փետրվարի, 1919 թ., «Ալեմդար»

Պատմական դատավարություն

Հայերի տեղահանության և կոտորածների կապակցությամբ Ռազմական արտակարգ ատյանում ընթացող Քեմալ, Թևֆիկ և Ֆեյյազ բեյերի դատաքննությունները շարունակվեցին երեկ՝ ժամը 13:00-ին, ինչպես որ նախապես որոշվել էր:

Իրենց համար նախատեսված տեղերում էին գտնվում դատարանի կազմը, դատախազը, դատապաշտպանները, քաղհայցվորների ներկայացուցիչներ Լևոն Ռեմզի և Հայկ էֆենդիները: Նիստի բացումից հետո, երբ պարզվեց, որ վկաներից Ալիսը չի եկել, ինչպես պահանջում էր օրենքը՝ ստուգվեց հաջորդ վկայի՝ Ստեփանի որդի

Օհաննեսի ինքնությունը³⁸³, որից հետո վկան երդվեց և հարցաքննվեց կոտորածի առնչությամբ:

Օհաննեսը մանրամասն պատմեց իր իմացածն ու տեսածը³⁸⁴: Նա անվճռական պատասխաններ տվեց մեղադրյալների և դատախազի հարցերին: Ի վերջո՝ Սադեդդին Ֆերիդ բեյն սկսեց նախագահի միջոցով հարցեր ուղղել վկային՝ որոշ հանգամանքներ պարզելու նպատակով: Վկան կակազեց: Սադեդդին բեյը պնդեց, որ պատասխանի: Դատախազը պահանջեց, թե քանի որ վկայի նախնին գրավոր ցուցմունքի և դատարանում արած հայտարարության միջև ընդգծված հակասություն է նկատվում, ապա թող վկան իր այդ ցուցմունքները համապատասխանեցնի իրար:

Այնուհետև վկային սկսեց հարցեր տալ Թևֆիկ բեյի դատապաշտպան Համի բեյը: Վկան շփոթվեց, իրեն կորցրեց ու չկարողացավ պարզաբանումներ անել:

Դատախազն ասաց, թե թող վկան կշռադատելով պարզաբանի իր ցուցմունքը՝ գիտակցելով իր տված վկայության լրջությունը: Վկան դարձյալ հանդես եկավ անվճռական ցուցմունքներով³⁸⁵: Նրա վկայությունը բավարար համարվեց դատարանի կողմից, և Ստեփանը լքեց դահլիճը:

Այնուհետև վկաներից դատարան կանչվեցին Արշալույսի³⁸⁶

³⁸³ Վկայի ճիշտ անունն իրականում Օհաննեսի որդի Ստեփան է: Թեև «Ալեմդար» օրաթերթը 1919 թ. փետրվարի 11-ին կայացած Յոզղատի դատավարության չորրորդ նիստի մասին հրատարակման մեջ ճիշտ է նշում սույն վկայի անունը, սակայն այս նիստում լրագրողը սխալ է հայտնում այն:

³⁸⁴ Ըստ «Մեմլեքեթ» օրաթերթի 1919 թ. փետրվարի 16-ի համարի՝ Ստեփանը ցուցմունքներ էր տվել առ այն, որ նախ՝ Գյուլլեր, ապա՝ Էլեքչիլեր արքայական հայերը կացիններով, քլումբներով և գերանդիններով սպանվել էին տեղի գյուղացիների կողմից: Վկան հայտնել էր, որ ջարդին ներկա էին եղել նաև ամբաստանյալները, և որ կոտորվել էր իրենց ողջ գյուղը:

³⁸⁵ Դատարանում որպես վկա հանդես եկած անձինք ահաբեկումների էին ենթարկվում երիտթուրքերի կողմից: Ակնհայտ է, որ այս վկայի վրա էլ է ճշնում գործադրվել: Այդ պատճառով էլ նրա ցուցմունքների միջև որոշ հակասություններ կան:

³⁸⁶ Թաշլույան Արշալույսը ցեղասպանությունից վերապրած էր:

որդին՝ Մարտիրոսը³⁸⁷, և գնդապետ Հալիլ Ռեջայի բեյը³⁸⁸։ պարզվեց, որ վերջիններս չեն եկել, որից հետո դատարան հրավիրվեց Վերոնիկա անվամբ մի կին, որը երդվելուց հետո հարցաքննվեց։ Սակայն նրա ծայրը չէր լսվում։ դատական կատարածուն պատվիրեց բարձր խոսել։ Վկան հայտնեց, որ չգիտի, թե Քեմալ, Թևֆիկ և Ֆեյյազ բեյերը կոտորածին մասնակցել են, թե ոչ։ Դատախազը նշեց, որ համապատասխանություն չկա նաև այս վկայի՝ նախկինում արձանագրված ցուցմունքի և այժմյան խոսքերի միջև։ Քեմալը նույնպես հանդես եկավ վկային ուղղված որոշ հարցերով։ Այդ կերպ լիովին բացահայտվեց վկայի ցուցմունքներում տեղ գտած հակասությունը, և այս վկան էլ հեռացավ։ Ապա առանց դատարանի հրավերի ներս մտավ Բեատրիս անվամբ մի աղջիկ³⁸⁹, որի անունը նշված չէր դատախազության կողմից հանձնված գրության մեջ։ Մեկ ուրիշ աղջիկ էլ օգնություն և աջակցություն խնդրեց դրսից։ Այդ պահին դատապաշտպանները առարկեցին, թե խախտվում է օրենքը։ Դատարանը, չնայած դատապաշտպանների օրինական առարկություններին, հարցաքննեց նաև այդ աղջկան։ Քաղհայցվորներից Հայկը, ոտքի կանգնելով, ասաց, թե այդ վկաները դատարան են հրավիրվել՝ իր կողմից նախապես ներկայացված ցուցակում նշված անունների համաձայն, և քանի որ ինքը վերջերս հայտարարությամբ է հանդես եկել իր ժառանգների անունից, հիմա էլ իրավիճակի մասին կհաղորդի հենց իր անունից։

Դատարանի կազմը հեռացավ խորհրդակցական սենյակ՝ անհրաժեշտ համարելով քննարկել այդ խնդիրը։ Երեք քառորդ ժամ տևած քննարկումից հետո բացվեց երկրորդ նիստը։ Ընթերցվեց այն որոշումը, ըստ որի, զինվորական քրեական օրենքի համաձայն՝ մե-

ղադրող կողմի բոլոր վկաների հարցաքննությունից հետո կհարցաքննվեն նաև պաշտպանող կողմի վկաները, իսկ առայժմ ծանուցագրեր կուղարկվեն Ստամբուլում գտնվող վկաներին։

Դատն ավարտվեց ժամը 16:30-ին³⁹⁰։ Հայտարարվեց, որ այն կշարունակվի երեքշաբթի օրը՝ ժամը 13:00-ին։

16-ը փետրվարի, 1919, «Ալեմդար»

Պատմական դատավարություն

Տեղահանության և կոտորածների խնդիրները դատաքննելու լիազորված ռազմական ատյանը, երեկ Արդարադատության նախարարությունում գտնվող քրեական դատարանի սրահում նիստ գումարելով, շարունակեց դատավարությունը։ Դատն սկսվեց 13-ն անց 13-ին։ Դատարանի կազմը չէր փոխվել, և դատախազ Սամի բեյը, դատապաշտպաններ Սադեդդին Ֆերիդ, Հայրի, Հյուսնյու Սալահադդինն ու Համիդ բեյերը, ինչպես նաև՝ քաղհայցվոր պատանիներ Արթին Բյուրքչյանը և Հայկն ու լիազոր ներկայացուցիչ Լևոն Ռեմզի էֆենդին գտնվում էին իրենց հատկացված տեղերում։ Որպես մեղադրող կողմի վկա դատարան ներկայացած Անկարայի հինգերորդ զորաբանակի հրամանատար, գնդապետ Հալիլ Ռեջայի բեյը երդվելուց հետո հանդես եկավ տեղեկություններով։ Վկան հայտնեց, որ կայմական Ծահաբ բեյից ստացված ծածկագիր-հեռագրից հետո Բողազլույանում բնաջնջվել են 2-ից 3 հարյուր հայեր։ Գնդապետ Հալիլ Ռեջայի բեյը տեղեկություններ տվեց տեղահանության և կոտորածների մա-

³⁸⁷ Մարտիրոս Թաշչյան։

³⁸⁸ Մանասթըրցի գնդապետ Հալիլ Ռեջային եղել էր Անկարայի հինգերորդ զորաբանակի հրամանատարը։

³⁸⁹ Բեատրիս Վառվառյանը ցեղասպանության ականատեսներից էր։

³⁹⁰ 1919 թ. փետրվարի 15-ին կայացած նիստում հայերի կոտորածների փաստը հաստատող վկայություններ է տվել նաև տիկին Աննիկը, որը նշել է, թե առաջին և երկրորդ քարավաններից առանձնացվել են տղամարդիկ, իսկ երրորդից՝ գեղեցիկ կանայք, իսկ մնացած հայերը՝ կոտորվել, տե՛ս Katil ve Tehcir Da'vâsi, "Memleket", 16 Şubat 1919.

սին: Դատախազ Սամի բեյը հարցեր ուղղեց վկային, իսկ դատապաշտպաններից Սադեդդին բեյն առարկեց վկայի ասածներին: Վկան պատասխանեց նրանց, որից հետո նրա վկայությունները բավարար համարվեցին, և նա դուրս եկավ դատարանի դահլիճից: Այնուհետև վկաներից դատարան հրավիրվեց դերձակ Ալիսը. պարզվեց, որ չի եկել: Ապա դատարանի դահլիճ կանչվեց երկաթուղային ծառայող Հրիստաքի Փանդալիդի էֆենդին³⁹¹, որը երդվելուց հետո ցուցմունքներ ու տեղեկություններ տվեց³⁹²: Այս անձնավորությունը, իր ցուցմունքները սկսելով ժամը 13:15-ին, դրանք ավարտեց ժամը 15-ին քառորդ պակաս: Մեղադրյալներ Քեմալը, Թեֆիկը և Ֆեյյազը նրա դեմ հանդես եկան բավականին մանրամասն հայտարարությամբ: Վերջապես դատապաշտպաններից Հայրի բեյը նախագահին խնդրեց Հրիստաքի էֆենդուց հարցնել, թե երբևէ որևէ ռազմական ատյանի կողմից հրավիրված եղել է, թե ոչ, և եթե եղել է, ապա որ խնդրի առնչությամբ: Նախագահը տվեց դատապաշտպանի առաջարկած հարցը: Հրիստաքի էֆենդին տվեց ոչ հստակ պատասխան: Պարզվեց, որ ինքը իսլամին և կառավարությանն ուղղված վիրավորանքներով հանդես եկած լինելու պատճառով Քեմալ բեյի կողմից ուղարկվել է Կայսերիի ռազմական ատյան:

Այնուհետև վկաներից հարցաքննվեց Սիմոն էֆենդին³⁹³, որի

³⁹¹ Ըստ «Մենլեքեթ» օրաթերթի՝ սույն վկայի անունն էր Հրիստաքի Անդրեյադիս:

³⁹² Ազգությամբ հույն վկա Հրիստաքին դատարանին հայտնել է, որ Սիուբուն և առաջադիմություն կուսակցության պատվիրակ Նեջաթին բանավոր հրամաններ էր տվել հայերին բնաջնջելու վերաբերյալ: Հայերին զույգ-զույգ տարել էին Բաղլըջայի և Բեզլիհանի կողմերը, լցրել մի փարախ մեջ, որտեղից երեք-երեք կամ հինգ-հինգ հանելով՝ սպանել: Փախած-թաքնվածներին էլ բացահայտելու նպատակով ասել էին, թե իսլամ ընդունածները փրկվելու են, սակայն երբ փախածները դուրս էին եկել իրենց թաքստոցներից, նրանց էլ էին կոտորել, տե՛ս Katil ve Tehcir Da'vâsi, "Memleket", 19 Şubat 1919.

³⁹³ Վկաներից խարբերոցի Սիմոն Թաղեոսն իրավաբանություն էր ուսանել Ստամբուլում, որտեղից 29 տարեկան հասակում աքսորվել էր Յոզղատ: Նա ռազմական ատյանին վկայել է. «Յոզղատում տեղահանություն և կոտորած բառերն ընկալվել են որպես հոմանիշներ», տե՛ս Գրիկեր, Եոզղատի Հայաստանութեան Վաւերագրական Պատմութիւնը, Նիւ Եորք, 1980, էջ 265:

խոսքը բավականին հակիրճ եղավ: Վկան նշեց, որ ինքը միայն այդքան տեղեկություններ ունի: Լևոն Ռեմզի էֆենդու պնդումից հետո ցանկացավ խոսել դեպքերի մասին, բայց չկարողացավ:

Վկաներից եկել էին նաև Սարգիսը³⁹⁴ և մեկ ուրիշ անձ ևս: Վկա Գեղամը, տեղահանության մասին խոսելով, առանձնապես չանդրադարձավ կոտորածներին³⁹⁵: Վերջինս մեղադրող կողմի և անդամներից Մուստաֆա փաշայի հարցերին պատասխանելուց հետո հեռացավ:

Ապա ընթերցվեցին Յոզղատի մյուսների Արդուլահ էֆենդու այն ցուցմունքները, որոնք նա հայտնել էր դատարանին: Այդ ցուցմունքները Քեմալի դեմ էին ուղղված: Վերջինս բազմաթիվ կետերի առնչությամբ հայտնեց իր առարկությունը և համոզիչ կերպով ապացուցեց հակառակը:

Այնուհետև դատարանի կազմն ունկնդրեց մեղադրող կողմի այն հայտարարությունը, որը վերաբերում էր դատարանի հրավերին չարձագանքած վկաներին, որից հետո դատարանի կազմը հեռացավ քննարկումների: Կես ժամ տևած քննարկումներից հետո հաղորդվեց, որ հրավիրված վկաները պետք է ժամանեն Իզմիրից և այլ վայրերից ու արդեն ճամփա են ընկել, իսկ մյուս վկաներին դարձյալ ծանուցագիր, մի քանիսին էլ՝ հրավեր կուղարկվի: Դատարանի կազմը հայտնեց նաև, որ որոշվել է, որպես վկա, ծանուցագիր ուղարկել նաև կայմակամ Ծահաբ բեյին: Հայտարարվեց, որ նիստն ավարտվեց, և կշարունակվի հինգշաբթի օրը՝ ժամը 13:00-ին:

19-ը փետրվարի, 1919, «Ալեմդար»

³⁹⁴ Սարգիս Վառվառյան:

³⁹⁵ Ըստ «Մենլեքեթ» օրաթերթի՝ Գեղամը դատարանին հայտնել էր, որ հայերին բնաջնջել էին Յոզղատի ժանդարմները, տե՛ս Katil ve Tehcir Da'vâsi, "Memleket", 19 Şubat 1919.

Ռազմական ատյանի ունկնդրությամբ

Տեղահանությանը և կոտորածներին վերաբերող խնդիրները դատաքննելու լիազորված ռազմական արտակարգ ատյանը երեկ՝ ցերեկվա ժամը 13 անց 24-ին, քրեական դատարանի դահլիճում շարունակեց Քեմալ, Թևֆիկ և Ֆեյյազ բեյերի դատը: Քանի որ վկաներից Ռեֆաթ էֆենդին և դերձակ Ալիսը, որոնց անցյալ նիստում որոշել էին կանչել ու հարցաքննել, չէին եկել, դատարան հրավիրվեց գնդապետ Ծահաբ բեյը, որը հանդես եկավ տեղեկություններով: Ծահաբ բեյը հայտնելով, որ Բողազլըյանի հայերի տեղահանության մասին ոչ մի պաշտոնական տեղեկություն չի ստացվել, ասաց նաև, թե Յոզղատի հետախուզությունը բարեխիղճ չի աշխատել, իսկ այն հեռագրերը, որոնց առնչությամբ ասվել էր, թե կորպուս էին հղվել, հավանաբար կարող էին, առանց խորանալու, նույնությամբ հաղորդված լինել. դրանք ստացվել էին կրտսեր հրամանատարից:

Դատախազ Սամի բեյը համառոտ կերպով ներկայացրեց առկա հեռագրերի բովանդակությունը:

Ծահաբ բեյն ասաց. «Դա ես չեմ գրել: Նա գրել է այն, ինչ ես ստացել եմ իմ ենթակայից: Բացի այդ՝ այն օրերից մոտ չորս ու կես-հինգ տարի է անցել: Լավ չեմ կարողանում մտաբերել»:

Դատախազ Սամի բեյը, դարձյալ բազմաթիվ հարցեր ուղղելով, տեղեկություններ պահանջեց Ծահաբ բեյից, սակայն վերջինս համառորեն կրկնեց իր նախկին խոսքերը և նշեց. «Ես չեմ կարող տալ այնպիսի տեղեկություններ, որոնք հիմնված են զգացմունքների ու խոսակցությունների վրա»:

Դատարանի կազմի անդամներից Նադիր և Մուստաֆա փաշաները նույնպես որոշ հարցեր տվեցին, բայց Ծահաբ բեյը հայտնեց, թե ինքն այլ տեղեկությունների չի տիրապետում, որից հետո դատա-

խազ Սամի բեյն ասաց.

«Քանի որ Ծահաբ բեյը Հետաքննիչ հանձնաժողովում ցուցմունքներ տալու ընթացքում ևս նույն կերպ համառել է, ոստիկանական վարչությունը առգրավել է նրա մոտ գտնվող ճանապարհորդական փաստաթղթերը և թույլ չի տվել վերադառնալ Իզմիր: Թեև անվիճելի փաստ է, որ Ծահաբ բեյն արդարամիտ ու պատվավոր անձնավորություն է, սակայն վերոնշյալ հանգամանքը մի քիչ կասկածի տեղիք է տալիս:

Ծահաբ բեյը պատասխանեց.

«Կառավարությունը կարող է անհրաժեշտ համարել թույլ չտալ ինձ ճանապարհորդել ու Ստամբուլից դուրս գալ, սակայն տարօրինակ է, որ մեղադրող կողմը որևէ կապ է տեսնում այդ հանգամանքի և իմ վկայության միջև:

Այնուհետև անդամներից Արթին Մոսթիջյան էֆենդին սկսեց հարցերի տարափ տեղալ և Ծահաբ բեյից ստացած պատասխաններից հետո ասաց. «Կարծում եմ, որ եթե հեռագրերն ընթերցվեն, մի փոքր նեղվելու եք»:

Ծահաբ բեյը նշեց. «Եթե իմանայի, որ Ձեր հարցերի տեղատարափի տակ եմ ընկնելու, հետս մի ծոցատետր կվերցնեի»:

Երբ դատարանի կազմը տեսավ, որ Ծահաբ բեյը քիչ էր մնում՝ ուշաթափվեր կա՛մ մեղադրող կողմի արած վերջին հայտարարությունից, կա՛մ էլ Արթին էֆենդու՝ այդ ոգով ասած խոսքերից հուզվելով, վկային անմիջապես աթոռին նստեցրին: Նա մի քանի րոպե նստած հանգստացավ, ապա թույլ տվեցին, որ վկան դուրս գա դատական դահլիճից՝ մի քիչ մաքուր օդ շնչելու:

Ապա դատական դահլիճ բերվեց վկա ժամկոչի որդի Արթինը, որին որոշել էին կալանաբերմամբ կանչել: Դատարանի կազմի անդամները նրա անձը տեսնելուն պես ասացին, թե նա ներկայացել

է նաև նախկին նիստերից մեկին և հանդես է եկել վկայությամբ: Քաղհայցվորի լիազոր Լևոն Ռեմզի էֆենդին խնդրեց նորից հարցաքննել այդ վկային, սակայն նրա խնդրանքը մերժվեց:

Վկաներից Փանդելիդիսը չէր ներկայացել: Քանի որ պարզվեց, թե Արշալույսը գնացել է Յոզղատ, դատախազության պահանջով ընթերցվեց այդ կապակցությամբ վերոհիշյալի՝ Հետաքննիչ հանձնաժողովի կողմից արձանագրված ցուցմունքը, որն ուղղված էր Քեմալ, Թևֆիկ և Ֆեյյազ բեյերի դեմ:

Դատապաշտպան Հայրի բեյը, անմիջապես ոտքի կանգնելով, ասաց. «Հետաքննիչ հանձնաժողովը նման իրավասություն չունի. այդ մարդը կա՛մ պետք է անձամբ ներկայանա, կա՛մ էլ ենթարկվի դատական հարցաքննության»:

21-ը փետրվարի, 1919, «Ալեմդար»

Տեղահանության դատավարությունը սկսվեց

Երեկ՝ ժամը մեկն անց հիսունհինգից սկսած, շարունակվեց Յոզղատի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը: Դատարանի կազմը բաղկացած էր ներքոհիշյալ անձանցից. նախագահ՝ Մուստաֆա Նազըմ փաշա, անդամներ՝ Ջեքի Մուստաֆա փաշա, Ալի Նազըմ փաշա և գնդապետ Ռեջեբ Ֆերդի բեյ: Դատախազի պաշտոնում հանդես էին գալիս Հարալամբո էֆենդին և նրա տեղակալը: Դատարանի կազմի՝ դատական դահլիճ մտնելուց հետո նախագահի հրամանով Թևֆիկ և Ֆեյյազ բեյերը դահլիճից դուրս եկան: Ներս բերվեց Քեմալ բեյը, և հարցաքննությունն սկսվեց:

Նախագահ- Ինչ ձևով եք տեղահանության վերաբերյալ հրաման ստացել՝ բանավոր, թե՛ գրավոր, անուղղակի՞ կերպով, թե՛ ուղղակի:

Քեմալ բեյ- Տեղահանության ընթացքում եղել եմ Բողազլըանի կայմակամը: Հայերին տեղահանելու հրաման եմ ստացել, որն էլ հաղորդել եմ ժանդարմերիայի հրամանատարին: Կազայի (զավառի) կենտրոնում տեղահանությունը կատարվում էր ժանդարմերիայի հրամանատարի միջոցով, իսկ կազայից դուրս բնակվողները ուղարկվում էին նահիեի կառավարչի կողմից:

Նախագահ- Ո՞ւմ էր վերաբերում տեղահանությունը: Արդյո՞ք բացառություններ արվում էին:

Քեմալ բեյ- Տեղահանությունը վերաբերում էր հայերին: Բացառություններ կատարելու վերաբերյալ շատ հրամաններ եմ ստացել: Դրանց տարաբնույթ լինելու պատճառով չեմ կարողանում մտաբերել: Բացառիկ դեպք էին համարվում բողոքականները և զինվորական տարիքում գտնվողները: Տեղահանության հրամանը հասել է հուլիսի 21-ին, սակայն չեմ հիշում, թե երբևիցե է սկսել գործադրվել: Օգոստոսի 6-ին Յոզղատ էի գնացել: Կարծեմ՝ վերադարձիս արդեն ավարտվել էր:

Նախագահ- Քանի ընտանիքից և առավելագույնը՝ քանի բնակչից էին բաղկացած լինում տեղահանվածների քարավանները:

Քեմալ բեյ- Չգիտեմ, թե քարավանները քանի հոգուց են բաղկացած եղել: Ցուցակները կազմվում էին ժանդարմի կողմից:

Նախագահ- Պետք է որ իմանաք, թե քանի ընտանիք է ուղարկվել:

Քեմալ բեյ- Ժանդարմն էր կազմում: Ձեր խոնարհ ծառան տեղյակ չէ:

Նախագահ- Ո՞ր ճանապարհներով էիք ուղարկում: Այսինքն՝ ոստիկանին հրահանգում էիք՝ «Սրանց տվյալ ճանապարհով տվյալ վայրը հասցրեք»:

Քեմալ բեյ- Այդ հարցը կարգավորվում էր կառավարության

կողմից, իսկ ժանդարմի կողմից՝ հսկվում:

Նախագահ- Ձեզ էր վստահված ամբողջ բնակչության հողատարածքը, տունը և պատիվը՝ առանց սեռի և հավատքի խտրականության: Տեղահանության ընթացքում այդ ուղղությամբ ի՞նչ նախագուշական միջոցներ ձեռնարկեցիք:

Քեմալ բեյ- Նրանց, ամենայն հավանականությամբ, անվտանգ կերպով են տեղափոխել, էֆենդի՝:

Նախագահ- Տեղահանության գործին յոզղատցի որոշ անձանց մասնակից դարձրել եք: Եվ եթե դարձրել եք՝ առանձին-առանձին, թե՛ միասին:

Քեմալ բեյ- Այո՛, փաշա՛, մի անգամ 3 հոգու ընդգրկել եմ: Պատճառն էլ բռնություններից զերծ պահելն էր:

Դատախազ- Արդուլլահ անունը կրող մեկին ճանաչում եք:

Քեմալ բեյ- Ձերբակալվածներից է, չէ՞, ճանաչում եմ:

Դատախազ- Քարավանը հսկողներից է եղել:

Քեմալ բեյ- Այո՛:

Նախագահ- Առանձին-առանձին, թե՛ միասին են հսկել:

Քեմալ բեյ- Միասին են ուղարկվել, էֆենդի՝:

Դատախազ- Նրան ինչու՞ են այդ գործի մեջ ներգրավել, եթե կառավարությունը կարգուկանոնն ապահովել էր:

Քեմալ բեյ- Անտեղի երևույթներից խուսափելու համար:

Դատախազ- Պետական պաշտոնյաների առկայության պայմաններում նրանց ևս ուղարկելը հատուկ նպատակ էր հետապնդում:

Քեմալ բեյ- Ոչ մի հատուկ նպատակ չկա:

Նախագահ- Դե լավ, ասել էիք, թե [քարավանների] պաշտպանությունը կատարվում էր ժանդարմերիայի հրամանատարի միջոցով:

Քեմալ բեյ- Բավականաչափ ժամանակ է անցել. չեմ կարո-

ղանում մտաբերել, թե ի՞նչ անհրաժեշտության հիման վրա էր:

Դատախազ- Երբ Քեմալ բեյը Յոզղատում էր գտնվում, 331թ. (1915) օգոստոսի 16-ի ամսաթվով մի նամակ է կնքում և ծրարի վրա նշում. «Հույժ կարևոր է: Տվյալ նամակը պետք է արձանագրվի, ժամն ու թոպեն նշվի Բաթթալ գյուղում՝ Բաքըրջը Մահմուդի և Նրա ընկերների կողմից, ապա՝ պետք է բացվի և համատեղ ընթերցվի: Անհրաժեշտ է գործել՝ [նամակում] նշված հայրենասիրական մղումներից համապատասխան»: Նամակում հրահանգվում է հայերի գույքը պահել Օսման փաշա դերվիշների մենաստանում և դուռը կնքել:

Քեմալ բեյ- Ձեր խոնարհ ծառայի գրությունը չէ: Բնականաբար, չէի էլ գրի նման բան:

Նախագահ- Իսկ վրայի կնիքը:

Քեմալ բեյ- Իմը չէ: Չկարողացա նույնիսկ հասկանալ, թե որ գրասենյակի կնիքն է:

Նախագահ- Այս կապակցությամբ ի պաշտպանություն Ձեզ ի՞նչ կարող եք ասել:

Քեմալ բեյ- Իմ գրած փաստաթղթում, ընդհակառակը, դրանք պահպանելու հրահանգ էի տվել:

Նախագահ- Ժանդարմերիայի սերժանտ Ծյուբրուին Ձեր ստորագրությամբ մի գրություն է ուղարկվել, որում գրել եք, որ նեցուկ լինեն պատասխանատու քարտուղարներին: Նման իրավասություն ունեիք:

Քեմալ բեյ- Ձեմ կարողանում հիշել, թե ի՞նչ անհրաժեշտության հիման վրա է եղել:

Նախագահ- Այդ մարդիկ որևէ առնչություն ունեցել են Լքված գույքի հանձնաժողովի հետ:

Քեմալ բեյ- Հավանաբար:

Նախագահ- Ծանոթացել եք այդ անձանց բնութագրին:

Քեմալ բեյ- Ո՛չ:

Նախագահ - Ինչպե՞ս եք պաշտոնում նշանակել այն անձանց, որոնց բնութագրերին ծանոթ չեք եղել:

Քեմալ բեյ- Հավանաբար նրանց համար երաշխավորել էին:

Նախագահ - Հետաքննիչ հանձնաժողովին Ձեր տված ցուցմունքների համաձայն՝ տեղահանությանը վերաբերող փաստաթղթերի մի մասը կարդալուց հետո այրելու հրաման է եղել, իսկ մնացածը որտեղ է:

Քեմալ բեյ- Բոլորն էլ պահպանվել են, էֆենդի՛: Ճիշտն ասած՝ այդ օրը շատ հոգնած էի, [ճանապարհին] ութսուն հոգով մի վազոնում էի: Եվ քանի որ քունս տանում էր, չգիտեմ՝ ինչպես եմ ցուցմունքներ տվել:

Դատախազ- Ես, Հետաքննիչ հանձնաժողովի անդամ լինելով, հայտնում եմ, որ ասվածը չի համապատասխանում իրականությանը. 3-4 ժամ մտածել է, հետո՝ գրել:

Քեմալ բեյ- Դուք այնտեղ չէիք, էֆենդի՛: Իմիջիայլոց, կառավարությունը տեղահանության հրամանը նույն կերպ էր հայտնել Օսմանյան կայսրության բոլոր քասաբաներին (գյուղաքաղաքներին) և վիլայեթներին (նահանգներին): Եթե նման հրահանգ ստացված լիներ, մյուս շրջաններում ևս կարելի էր այդ ուղղությամբ հետաքննություն կատարել, սակայն նման հրահանգ ո՛չ եղել է, ո՛չ էլ ստացել եմ:

Նախագահ - Յոզղատի մյուֆթին Ձեզ խրատել է, իսկ դուք նրան ասել եք. «Դու կառավարությունից բարեզու՞թ ես»:

Քեմալ բեյ- Դա եղել է ոչ թե Յոզղատի, այլ՝ Բողազլույանի մյուֆթին: Մենք միասին էինք զինկոմիսարիատում: Նման բան չի եղել, այնտեղ, մեզնից բացի, այլ անձինք էլ էին ներկա:

Նախագահ - Ինչ եք արել տեղահանության համար:

Քեմալ բեյ- Ոչինչ էլ չեմ արել:

Նախագահ (դատական կատարածուին)- Քեմալ բեյին տարե՞ք, թող գա Թևֆիկ բեյը:

Նախագահ (Թևֆիկ բեյին)- Տեղահանությանը ենթակա անձանց տարագրելու հանգամանքների վերաբերյալ որևէ հրաման ստացել ես և եթե ստացել ես, ապա այն բանավոր է եղել, թե՛ գրավոր:

Թևֆիկ բեյ- Տեղահանության մասին հրամանը տվել է կառավարությունը, ինձ գրանցամատյաններ են տվել: Ուղարկել եմ երկու քարավան. մեկը՝ Սվաս, մյուսը՝ Հալեպ: Հրամանները ստացել եմ գրավոր:

Նախագահ - Տեղահանվածներին առանձին քարավաններով էիք ուղարկում, թե՛ միասին: Անվտանգության համար քարավաններին քանի՞ ժանդարմ էիք կցում: Դուք նրանց հետ եք եղել: Ինչ եք ձեռնարկել սննդի ուղղությամբ: Ինչ քանակությամբ իրեր էիք թույլ տալիս, որ իրենց հետ վերցնեն:

Թևֆիկ բեյ- Ուղարկել եմ քարավան առ քարավան, նրանց անվտանգության համար ժանդարմ եմ նշանակել՝ ըստ տարագրվածների քանակի: Ուղեկցել եմ Սվաս գնացող քարավանը: Կենտրոնից 4 ժամ հեռանալուց հետո մութասարրիֆ Քեմալ բեյից վերադարձի և քարավանը Ջևադ բեյին հանձնելու հրահանգ եմ ստացել, որի հիման վրա կես ճանապարհից վերադարձել եմ: Ապահովել եմ նրանց հանգիստը՝ բոլոր առումներով:

Նախագահ - Քեմալ բեյն ասում է, թե տեղահանության ուղղությամբ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելու խնդրով զբաղվում էր

Ժանդարմերիայի հրամանատարը: Ինչ կասեք:

Թևֆիկ բեյ- Ինչպես: Եթե կառավարությունը միջոցներ չէր տրամադրում, ես ինչ կարող էի ձեռնարկել, իմ գրպանից միջոցներ հատկացնել: Դրա մասին պետք է կառավարությունը հոգար:

Նախագահ- Դուք պետական պաշտոնյա չեք:

Թևֆիկ բեյ- Իհարկե պետական պաշտոնյա եմ:

Նախագահ- Տեղյակ չե՞իք, որ բնակչության շարքերում չունևորներ կային:

Թևֆիկ բեյ- Ինչ իմանամ, էֆենդի': Մարդկային պարտքս կատարելով՝ ստիպված էի նրանց կերակրել, այդպես էլ վարվեցի:

Նախագահ- Եթե մարդկային պարտքը կատարելու փոխարեն Ձեր պաշտոնական պարտականությունները կատարեիք, ավելի լավ չէր լինի:

Թևֆիկ բեյ- Մտքովս չանցավ դրամ պահանջել:

Նախագահ- Ճանապարհին քարավանը լեյտենանտին հանձնելիս վկայագիր վերցրել եք:

Թևֆիկ բեյ- Չեմ մտաբերում, թերևս վերցրել եմ:

Նախագահ- Ձեր կողմից մինչև Թաշփրնար ուղարկված քարավանում որևէ դեպք արձանագրվել է:

Թևֆիկ բեյ- Ո՛չ, էֆենդի', չի արձանագրվել:

Այս ցուցմունքները տալուց հտո Թևֆիկ բեյը դուրս տարվեց. բերվեց Ֆեյյազ բեյը:

Նախագահ (Ֆեյյազ բեյին)- Յոզղատում, վաքըֆների վարիչից բացի, այլ պաշտոն ունեցել ես:

Ֆեյյազ բեյ- Ո՛չ:

Նախագահ- Ձեզ նշանակել եմ տեղահանությանն առնչվող գործերով զբաղվելու:

Ֆեյյազ բեյ- Ո՛չ:

Նախագահ- Ասում եմ, թե նախագահել ես Յոզղատին վերաբերող գործերը. ինչ բնույթի էին դրանք:

Ֆեյյազ բեյ- Ձեր խոնարհ ծառան այդ կազմակերպության հետ առնչություն չի ունեցել:

Նախագահ- Կարո՞ղ ես ներկայացնել դա հաստատող վկաներ:

Ֆեյյազ բեյ- Այո', էֆենդի': (Մի քանի անձանց անուններ է տալիս):

Նախագահ- Ասում եմ նաև, թե այն մատանին, որն այժմ կրում ես, ձեռք ես բերել տեղահանության ժամանակ:

Ֆեյյազ բեյ- Այն գնել եմ աճուրդում 2600 դուրուշով: Դա հաստատող վկաներ էլ կարող եմ բերել:

Նախագահ- Ընդգրկված եղել ես Լքված գույքի հանձնաժողովի կազմում:

Ֆեյյազ բեյ- Այո', այնտեղ վճարովի աշխատել եմ:

Այդ պահին բերվեցին նաև Թևֆիկ և Քեմալ բեյերը:

Նախագահ (Քեմալ բեյին)- Տեղահանության խնդիրը վերաբերում էր ժանդարմերիայի հրամանատարությանը: Թևֆիկ բեյը հայտնեց, թե վկայագիր է վերցրել:

Քեմալ բեյ- Ո՛չ, ես տալիս էի ստացված հրամանը, իսկ

Նրանք՝ կատարում: (Ընթերցվեցին հարցաքննության ընթացքում Քեմալ բեյին տրված այն հարցերը, որոնց նա պատասխանել էր առանձին):

Դատախազը, երկու կողմերի ձևավորմանը վերաբերող քննարկումները ներկայացնելով, հայտնեց, որ զինվորական-քրեական օրենսգրքի 7-րդ հոդվածի համաձայն՝ քաղհայցվորները չեն կարող դատարանում ներկա գտնվել: Քաղհայցվորը, խնդիրը երկար քննարկելուց հետո, փորձեց հիմնավորել բոլոր դեպքերում իր ներկայության անհրաժեշտությունը և կոչ արեց չխախտել նախկին ռազմական ատյանի որոշումը:

Այնժամ դատարանի կազմը հեռացավ խորհրդակցական սենյակ՝ խնդիրը քննարկելու նպատակով: 1 ժամ, 10 րոպե տևողությամբ քննարկումից հետո դատարանի կազմը վերադարձավ դահլիճ: Ընդունված վճռի կարծ բովանդակությունը կայանում էր հետևյալում. ձայների մեծամասնությամբ կայացված որոշման համաձայն՝ հասարակական հայցվորը չպետք է ներկա գտնվի դատաքննությանը:

Քաղհայցվոր Լևոն Ռեմզի էֆենդին լքեց դահլիճը:

Այնուհետև կրկին դատարան կանչվեց Օժենի անունը կրող վկան, որին նախագահը խնդրեց կրկնել նախկին ռազմական ատյանին տված իր ցուցմունքները: Օժենին իր վկայությունները կրկնելիս հայտարարեց. «Այս անգամ ավելի մանրամասն եմ ներկայացնելու, քանի որ նախկին դատարանում արդարադատություն չէի տեսնում»: Վկան ցուցմունքներ տվեց առ այն, որ առավոտյան, երբ ոստիկանը վկայություն տալու համար իրեն դատարանի ծանուցագիր էր բերել, չափազանց գեղեցիկ է համարել իր խոսվածքը և հանդես է եկել իրեն մի մահմեդականի տալու առաջարկով:

Դատախազը նրան հարցրեց վերոհիշյալ ոստիկանի համա-

րը: Պարզվեց, որ 2021 համարվն է եղել:

Ֆեյյազ բեյը, Օժենիի ցուցմունքը բացարձակ զրպարտություն համարելով, հանդես եկավ նրա նախկին ցուցմունքն ընթերցելու պահանջով: Այն ընթերցվեց:

Լախագահ (Թևֆիկ բեյին)- Տեղահանվածների ձեռքերը կապում էիք:

Թևֆիկ բեյ- Այո՛, Ջեմալ բեյի պաշտոնավարման ժամանակ ապահովության համար մինչև քասաբայից (գյուղաքաղաքից) դուրս գալը կապած էինք տանում:

Դատախազ- Հարկադրված եմ հերքել Ջեմալ բեյի պես պատվարժան մի պետական պաշտոնյայի վերագրվող հանցանքը:

Այնուհետև ընթերցվեց Մարի անունը կրող մի կնոջ՝ Կայսերիի դատախազության կողմից կատարված հետաքննության ընթացքում տված ցուցմունքը, որն ուղղված էր մեղադրյալների դեմ: Նիստի ավարտին Քեմալ, Թևֆիկ և Ֆեյյազ բեյերը հերքեցին վկայությունը՝ նամակի բովանդակությունը ամբողջությամբ զրպարտություն համարելով:

Քանի որ արդեն ժամը 17-ն անց էր 30 րոպե, որոշվեց դատը շարունակել առաջիկա չորեքշաբթի օրը՝ ժամը 10-ին: Դատարանի կազմը լքեց դահլիճը:

25-ը մարտի, 1919, «Ալեմդար»

Տեղահանության դատավարությունները. Յոզղատ

Երեկ ժամը 13:50-ին ռազմական արտակարգ ատյանում սկսվեց Յոզղատի տեղահանության և կոտորածներին վերաբերող

դատական նիստը: Դատարանի կազմում ընդգրկված էին հայտնի անձինք: Մեղադրյալներ Թևֆիկ և Ֆեյյազ բեյերը կրկին դուրս բերվեցին, և դահլիճում մնաց Քեմալ բեյը: Սկսվեց հետևյալ հարցաքննությունը.

Նախագահ- Բողազլըյանի կազայի (զավառի) տեղահանությունը Դու՞ք եք կատարել, թե՞ կատարել եք տվել:

Քեմալ բեյ- Տեղահանությունը ես չեմ կատարել, այն ղեկավարվում էր ժանդարմերիայի հրամանատարության կողմից:

Նախագահ- Ո՞վ էր ժանդարմերիայի հրամանատարը:

Քեմալ բեյ- Լեյտենանտ Հուլուսի բեյը:

Նախագահ- Մինչդեռ Դուք ամբողջ կազայի ղեկավարն էիք: Ինչու՞ է նահիբի տեղահանության գործը հանձնարարվել նահիբի ղեկավարությանը:

Քեմալ բեյ- Ես հրամանը ստանում էի կենտրոնից և նույնությամբ հաղորդում ենթականերիս:

Նախագահ- Նահիբի տեղահանության համար ուղարկել էիք անգրագետ մի սերժանտի: Ինչպե՞ս կարող էր այդքան կարևոր առաջադրանքը վստահվել նման մեկին:

Քեմալ բեյ- Հավանաբար նահիբի կառավարչի հետ միասին եմ կատարել, էֆենդի՛:

Նախագահ- Ի՞նչ միջոցներ եք ձեռնարկել տեղահանվածներին խաղաղ կերպով տեղափոխելու ուղղությամբ:

Քեմալ բեյ- Այդ կապակցությամբ ձեռնարկված որևէ միջոցառում չի եղել:

Նախագահ- Ինչու՞ էին տեղահանվածների ձեռքերը կապ-

ված. նրանց չե՞ք տեսել:

Քեմալ բեյ- Կապված լինել-չլինելու մասին տեղյակ չեմ եղել և չեմ տեսել:

Նախագահ- Լքված գույքի վերաբերյալ ընդունված օրենքում լքված իրերը խուզարկելու մասին որևէ հոդված եղել է:

Քեմալ բեյ- Չեմ հիշում: Ես գործել եմ կառավարության կողմից տրված հրամանին համապատասխան:

Դատախազ- Բաթթալ գյուղում լքված իրերը խուզարկելու հրաման տրվել է:

Քեմալ բեյ- Ո՛չ, էֆենդի՛, Ձեր խոնարհ ծառան նման հրաման չի արձակել:

Նախագահ- Ի՞նչ ձեռնարկեցիք տեղահանության ընթացքում կատարված որոշ անօրինականությունների դեմ:

Քեմալ բեյ- Հանցագործներին իսկույն հանձնեցի ռազմական ատյանին:

Նախագահ- Քարավանները մաս-մաս ուղարկելով՝ ինչու՞ ոչինչ չձեռնարկեցիք, որպեսզի նրանք թշվառության չենթարկվեն և անվտանգ կերպով տեղ հասնեն:

Քեմալ բեյ- Արվել է հնարավոր ամեն ինչ, սակայն բոլոր քարավաններին փոխադրամիջոցներ տրամադրելն անիրական էր:

(Այնուհետև Քեմալ բեյը դահլիճից դուրս եկավ. ներս բերվեց Թևֆիկ բեյը):

Նախագահ (Թևֆիկ բեյին)- Գաղթականների ձեռքերը կապված էին, թե՞ ոչ: Այդ ուղղությամբ հետաքննություն չե՞ք կատարել:

Թևֆիկ բեյ- Քանի որ մութասարրիֆն այնտեղ էր, հետաքննությունն անհրաժեշտ չհամարեցի:

Նախագահ- Չեք նկատել, որ բռնագաղթեցվածների քարավանները ճանապարհին վտանգների ենթարկվեն:

Թևֆիկ բեյ- Փոխադրման ընթացքում չարաշահումներ կատարած զինվորներին պատժել եմ՝ յուրաքանչյուրին գավազանի 40 հարվածով և հանձնել ռազմական ատյանին:

Նախագահ- Այդ ընթացքում պատվիրակ Նեջաթի բեյը բնակվում էր Յոզղատու՞մ, թե՛ չէր այցելում կենտրոնին ենթակա գավառները: Կամ տեղահանության ընթացքում այնտեղ գտնվել է: Դուք Նեջաթի բեյի հետ հաղորդակցության մեջ եղել եք:

Թևֆիկ բեյ- Նեջաթի բեյն Անկարայի լիազոր ներկայացուցիչն էր: Այստեղ մեկ անգամ է եկել, վալիի հետ: Նրան «Բարի գալուստ» մաղթեցի:

Նախագահ- Սուլեյմանիում³⁹⁶ ագարակ եք գնել: Ինչպե՞ս ունեցաք նման հնարավորություն: Գուցե ժառանգությամբ ստացված հարստություն ունեիք:

Թևֆիկ բեյ- Ծննդավայրս Բոայաբաթն³⁹⁷ է: Այդ կողմերում հորիցս մնացած մեծաքանակ անշարժ գույք ունեմ: Հետևաբար՝ դրա կարիքը չունեի:

(Թևֆիկ բեյը դուրս է տարվում, բերվում է Ֆեյյազ բեյը):

Նախագահ (Ֆեյյազ բեյին)- Չնայած պետական պաշտոնյաների կողմից լքված գույքը չյուրացնելուն վերաբերող Ներքին գործերի նախարարության կողմից տարածած շրջաբերականին՝ Դուք հա-

³⁹⁶ Սուլեյմանիե գյուղը գտնվում է ներկայիս Բուրսա նահանգի Յենիշեհիր գավառում:

³⁹⁷ Գավառ Սինոպ նահանգում:

կառակ կերպ գործեցիք: Ինչու՞:

Ֆեյյազ բեյ- Նման շրջաբերականի մասին տեղյակ չէի:

Նախագահ- Պատվիրակ Նեջաթի բեյին ճանաչու՞մ եք, նրա հետ առնչություն ունե՞ք:

Ֆեյյազ բեյ- Նրան գիտեմ, սակայն չեմ առնչվում:

Նախագահ- Տեսել եք, որ գաղթականների ձեռքերը կապված լինեն:

Ֆեյյազ բեյ- Ո՛չ, չեմ տեսել:

(Թևֆիկ և Քեմալ բեյերը կրկին դահլիճ բերվեցին): Նախագահի՝ դատական կատարածուին տված հրամանով վկաներից դահլիճ բերվեց Հալիլ Ռեջայի բեյը: Նախագահը նրանից պահանջեց կրկնել նախկին ցուցմունքը: Վերոհիշյալի վկայություններից հետո դատարանի դահլիճ հրավիրվեց մադմուազել Օժենիի զարմուհին՝ մադմուազել Բեստրիսը: Նախագահը վերջինիս դիմեց հետևյալ խոսքերով.

-Ձեզ այստեղ ենք կանչել՝ ճշմարտությունը բացահայտելու նպատակով: Մեզ նորից պատմեք այն ամենը, ինչ ասել եք օրիորդ Օժենիին:

Բեստրիսը հանդես եկավ Ֆեյյազ բեյին ուղղված որոշ ցուցմունքներով: Ֆեյյազ բեյը փորձեց հերքել այդ վկայությունները: Այնուհետև նախագահը դատական կատարածուին հանձնարարեց առերեսում կատարել Օժենիի և 2021 համարով ոստիկանի միջև:

Դատն ավարտվեց ժամը 12:30-ին: Ծարունակվելու է հաջորդ օրը ժամը 14:00-ին:

27-ը մարտի, 1919, «Ալեմդար»

Տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը

Երեկ կեսօրից հետո՝ ժամը 14:25-ից սկսած, Նազըմ փաշայի նախագահությամբ շարունակվեց Յոզղատի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը: Դատախազի պաշտոնում էր տեղակալներից Զուրերթուլլահ բեյը: Դատարանի կազմի՝ դահլիճ մտնելուց հետո Ֆեյյազ և Թևֆիկ բեյերը նախկինի պես դուրս տարվեցին. սկսվեց Քեմալ բեյի առանձին հարցաքննությունը:

Նախագահ- Ո՛վ էր Յոզղատի բաժանմունքի ղեկավարը:

Քեմալ բեյ- Ձեր խոնարհ ծառայի օրոք Մուստաֆա և Սելամի բեյերն էին:

Նախագահ- Ճի՛շտն ասա՝ հայերին բնաջնջելու մտադրությունները անձնակա՞ն, թե՞ մեկ այլ դրդապատճառ ունեին:

Քեմալ բեյ- Քա՛վ լիցի, փաշա՛, հայերին բնաջնջելու հրահանգ երբեք չեմ տվել:

Նախագահ- Մի՞թե Յոզղատը գործողությունների թատերաբեմից դուրս էր:

Քեմալ բեյ- Ո՛չ, էֆենդի՛:

Նախագահ- Ինչու՞ մի խումբ աքսորյալներ բռնագաղթեցվեցին առանց փոխադրամիջոցների, ծայրաստիճան չքավորության պայմաններում:

Քեմալ բեյ- Միջոցներ չկային, էֆենդի՛, ես կատարել եմ կառավարության կողմից ստացված հրամանը: Մահմեդական փախստականներն անգամ միևնույն պայմաններում էին:

Նախագահ- Ըստ Ձեզ՝ ոչ մի չարագործություն չի՞ եղել:

Քեմալ բեյ-Ո՛չ, ըստ իս՝ բացարձակապես չի եղել:

Նախագահ-Այդքան վկաների ցուցմունքները, նույնիսկ մութասարիֆ Ջեմալ բեյի՝ Ձեզ վերաբերող վկայությունը խաբեություն՞ է:

Քեմալ բեյ- Էֆենդի՛, վկաների բոլոր ցուցմունքներն էլ սուտ են: Մութասարիֆ Ջեմալ բեյն էլ, կարծեմ, ասում էր, որ լսել է և ոչ թե տեսել:

Նախագահ- Ջեմալ բեյը Ձեզնից նեղսրտելու առիթ երբևէ ունեցե՞լ է:

Քեմալ բեյ- Այո՛, էֆենդի՛: Մի արձանագրության կապակցությամբ մեր միջև մի փոքր գժտություն եղավ: Նա մի բան էր առաջարկել, որը ես համարեցի Պետական խորհրդի որոշմանը հակասող և արձանագրությունը չստորագրեցի:

Քեմալ բեյը դուրս եկավ, ներս բերվեց Թևֆիկ բեյը: Կրկին ընթերցվեց լուծարված ռազմական ատյանին նրա ներկայացրած զեկուցագիրը, որում նկարագրվում էին հայ ավազակների կողմից կատարված մի շարք չարագործություններ:

Նախագահ- Ձեզ հայերին արմատախիլ անելու հրաման է տրվել: Ձեր զեկուցագրում նման բան էր գրված:

Թևֆիկ բեյ- Ո՛չ, էֆենդի՛, դա ոչ թե հայերին արմատախիլ անելու համար էր, այլ՝ չարագործություններ կատարած ավազակներին պատժելու:

Նախագահ- Քանի՞ հոգի էին այդ ավազակները, ումից էին բաղկացած ավազակախմբերը, և որք՞ան էր ձեր թիվը:

Թևֆիկ բեյ- Այդ ավազակները տարբեր թվով էին, մոտավոր

րապես 300-800 հոգի: Կազմված էին նահանգներում ապրող հայերից: Այդ ավազակները շարունակում են գոյություն ունենալ 330 թվականից (1914) առ այսօր: Մեր ուժերը բավականին մեծաթիվ էին, քանի որ մեզ զորք էր տրամադրվել մյուս կազաներից (զավառներից):

Նախագահ- Ձեր զեկուցագրում նշել էիք, թե չարագործությունների հեղինակ ավազակները նույնիսկ թնդանոթ են ունեցել: Դուք տեսել եք, թե ինչ չափսի էր այն:

Թևֆիկ բեյ- Էֆենդի՝ զեկուցագրում նշված «թնդանոթը» թերևս վրիպակ է: Պետք է գրվեր «զնդացիր»: Թնդանոթին առնչվող խնդիրը տեղի է ունեցել տեղահանությունից առաջ Թերզիլիում:

Թևֆիկ բեյը մի քանի հարցերի էլ պատասխանեց, որից հետո դահլիճ բերվեցին նաև Քեմալ և Ֆեյյազ բեյերը: Ճշմարտությունը բացահայտելու նպատակով դատարան կանչվեց անգլոհպատակ գնդապետ Մեհմեդ բեյը՝ վկայություն տալու համար: Անձնական տվյալները ներկայացնելուց հետո նրան դիմեցին Յոզղատի տեղահանությունը և կոտորածներին վերաբերող հարցերով: Վերոհիշյալի կողմից տրված ցուցմունքների շնորհիվ պարզվեց, որ ինքն անձամբ տեսել է, թե ինչպես են կացիններով և դաշույններով հայերին կոտորում, սակայն այդ պահին, ըստ նրա վկայության, մեղադրյալները ներկա չեն եղել³⁹⁸: Այդ ժամանակ Քեմալ բեյը որոշ առարկություններ հայտնեց Մեհմեդ բեյի վկայությունների առնչությամբ: Մասնավորապես նշեց, թե բացարձակապես սխալ է տեղահանության՝ փետրվարին իրականացված լինելու մասին ցուցմունքը: Այնուհետև, առաջին անգամ ի նպաստ մեղադրյալների ցուցմունք տալու նպատակով, դատարան կանչվեց Սկյուտարի մութասարրիֆ Մեհմեդ Ալի բեյը, որը երդվելուց

³⁹⁸ Ըստ «Մենլեքեթ» օրաթերթի՝ գնդապետ Մեհմեդը վկայել է, թե հայերին կոտորել են Քարաբուշ լեռնահովտում, տե՛ս Katil ve Tehcir Da'vâsi, "Memleket", 28 Mart 1919.

հետո հանդես եկավ մի շարք տեղեկություններով: Վերոհիշյալը հայտնեց, որ թեև ինքը տեղահանությունից մեկ ու կես տարի հետո է մեծարգո նախագահության հետ Յոզղատ գնացել, սակայն երբեք չի լսել, թե Ֆեյյազ բեյը որևէ առնչություն ունեցած լինի տեղահանությանը: Նա, ըստ վկայի ցուցմունքի, բարեխիղճ մի մարդ էր և չէր կարող նման բան անել, Ֆեյյազ բեյը երբեք հարբեցող չի եղել և չի հանդիսացել Միություն և առաջադիմություն կուսակցության համախոհներից: Այս ցուցմունքներից հետո նախագահը նրան հարցեր տվեց Քեմալ բեյի, ինչպես նաև՝ տեղահանության իրականացման հանգամանքների վերաբերյալ: Մեհմեդ Ալի բեյը հայտնեց, թե իրականում Գյուլլեր կոչվող վայրում գաղթականներից շատ քչերն են ոչնչացվել, սակայն դրան պաշտոնյաները և տեղի բնակչությունը չէին կարող մասնակցած լինել, ծայրահեղ դեպքում դա կարող էր պատահել կառավարության զաղտնի հրամանի հիման վրա: Այս ցուցմունքները տալուց հետո Մեհմեդ Ալի բեյը դուրս եկավ: Դահլիճ մտավ Անդրանիկը, որը հանդես եկավ մեղադրյալների դեմ ուղղված որոշ ցուցմունքներով, որից հետո Քեմալ, բեյը ոտքի կանգնելով, ասաց. «Մեծարգո՛ փաշա, Ձեր խոնարհ ծառան բացատրություն պահանջելու միջոցով կապացուցի, որ մինչ այժմ վկայություն տալու նպատակով եկած հայերի խոսքերը ամբողջովին զրպարտություններ են և հորինված են»: Այս խոսքերից հետո Քեմալ բեյը մի քանի հարց տվեց Անդրանիկին, վերջինս տվեց հակընդդեմ պատասխաններ: Այնուհետև դատապաշտպան Սալահեդդին բեյը որոշ հարցեր տվեց սպանությունների մասին, որից հետո դատարան կանչվեց վկաներից Ազնիվը: Նրա վկայությունները ևս ամբողջովին ուղղված էին մեղադրյալների դեմ և առավել սուր բնույթ էին կրում: Վկաների ցուցմունքներից հետո մեղադրյալներն աշխատեցին հերքել վկաների խոսքերը՝ նախկինում արդեն իսկ արված որոշ հայտարարություններով և վկաների դեմ բա-

ցարկ հայտնեցին: Այնուհետև վկայության համար ներկայացավ Յոզ-
ղատի հաշվապահ Վեհի բեյը: Վերջինիս հարցեր տվեցին նրա
պաշտոնական պարտականությունների վերաբերյալ՝ ի նկատի ունե-
նալով ժամանակին նրա՝ Լքված գույքի հանձնաժողովի անդամ լի-
նելու հանգամանքը: Հաքի բեյը պատասխանեց՝ ներկայացնելով ո-
րոշ փաստաթղթեր: Դատապաշտպան Հյուսեին Համի բեյի պահան-
ջի հիման վրա առերեսում կատարվեց նախապես հեռացված վկա
Ազնիվի և Վեհի բեյի միջև: Ժամանակի սղության պատճառով
նիստն ավարտվեց: Ծարունակվելու է շարաթ օրը:

28-ը մարտի, 1919, «Ալեմդար»

Յոզղատի դատավարության երեկվա նիստը

Երեկ Յոզղատի տեղահանությանը և կոտորածներին վերաբե-
րող դատական նիստն սկսվեց ժամը 14:00-ին: Դատարանի կազմի՝
դահլիճ մտնելուց անմիջապես հետո դատարան կանչվեց վկաներից
Յոզղատի նախկին հաշվապահ Վեհի բեյը, որի ցուցմունքները
հինգշաբթի օրն անավարտ էին մնացել՝ ժամանակի սղության պատ-
ճառով: Դատապաշտպաններից Հայրի բեյը բացատրություններ պա-
հանջեց՝ աճուրդի միջոցով Ֆեյյազ բեյի՝ Լքված գույքին պատկա-
նած մատանին զնած լինելու հարցի առնչությամբ: Վեհի բեյը հայտ-
նեց, որ մատանու արժեքը եղել է 25 լիրա, իսկ գաղթականներից
վերցված դրամը՝ մետաղյա: Այնուհետև վկայի կարգավիճակով դա-
տարան կանչվեց Եյուբրյու Չաուշը: Ի պատասխան նախագահի այն
հարցին, թե ինքը մեղադրյալների հետ որևէ համագործակցության
մեջ եղել է, թե ոչ, Եյուբրյու Չաուշը բացասական պատասխան
տվեց: Այնժամ նախագահն ասաց. «Այդ դեպքում քեզ չենք կարող

մյուս ընկերներիդ հետ դատել»: Եյուբրյու Չաուշին դուրս տարան:

Այնուհետև Քեմալ բեյը, ոտքի կանգնելով, մանրամասն կեր-
պով ընթերցեց մի խնդրագիր՝ իրեն պաշտպանելու նպատակով
հանդես եկող բոլոր վկաների՝ կանոնավոր կերպով խոսք ասելու վե-
րաբերյալ, և այդ խնդրագիրը հանձնեց նախագահին: Իսկ Քեմալ բե-
յի դատապաշտպան Սալահեդդին բեյը միջնորդեց հետաձգել այդ
խնդրագրի քննարկումը՝ մինչև պաշտպանող կողմի՝ այդ կապակ-
ցությամբ հանդես գալը, և արդարադատ դատարանից խնդրեց սրա
հետ միասին ուշադրության արժանացնել նաև Քեմալ բեյի՝ նախկին
ռազմական ատյանին ներկայացրած խնդրագիրը: Հյուսեին Համի
բեյն էլ նշեց, որ թեև դատախազի ներկայացրած վկաներից մի քա-
նիսը շարժվում են վրեժխնդրության, թշնամության և ազգայնամուլու-
յան զգացմունքներով, բայց և այնպես Քեմալ բեյը որևէ ասելիք չի
կարող ունենալ Յոզղատի մյուսֆթիի և նախկին մութասարրիֆ Ջեմալ
բեյի տված ցուցմունքների դեմ, և որ ինքն էլ Քեմալ բեյին լավ է ճա-
նաչում, տեղյակ է, որ նա լավ կրթություն և դաստիարակություն է
ստացել, վշտանում է, երբ տեսնում է, որ վերջինս, դժբախտաբար,
այստեղ է գտնվում մեղադրյալի կարգավիճակով, և սակայն հանցա-
վոր եղող մեկի օգտին եթե հազարավոր վկաներ էլ ունկնդրության
արժանացվեն, միևնույն է՝ դրանից ոչ մի օգուտ չի լինի, այդ պատ-
ճառով էլ պահանջեց, որ այդ վկաներին չհարցաքննեն: Քեմալի դա-
տապաշտպանները երկար-բարակ պաշտպանական խոսք ասելուց
հետո հանդես եկան պաշտպան վկաներին հարցաքննելու պահան-
ջով: Այդ ընթացքում Քեմալ բեյն աշխատեց հերքել դատախազի տե-
ղակալի կողմից ներկայացված՝ Յոզղատի նախկին մութասարրիֆ
Ջեմալ բեյի վերաբերյալ ցուցմունքը: Դատախազի տեղակալը ոտքի
ելավ և, մանրամասն հայտարարություններով հանդես գալով, կրկին
պահանջեց չհարցաքննել պաշտպանող կողմի ներկայացրած վկա-

ներին: Դատապաշտպան Հյուսեին բեյը, դարձյալ որոշ ազդեցիկ բաներ ասելով, խնդրեց վերոհիշյալ վկաների հարցաքննությունը: Ժամը 15:00-ին դատարանի կազմը հեռացավ խորհրդակցական սենյակ՝ սույն հարցը քննարկելու նպատակով: Մի քանի ժամ տևած քննարկումներից հետո դատարանի կազմը վերադարձավ դատական դահլիճ: Դատական նիստի քարտուղարն ընթերցեց միաձայն ընդունված որոշումը, ըստ որի՝ չնայած նախկին՝ լուծարված ռազմական ատյանի այդ կապակցությամբ ընդունված որոշմանը՝ մեղադրյալները դեռևս չեն հոգացել վկաների ճանապարհային ծախսերը, որի պատճառով դատարանը վճռում է հրաժարվել Ստամբուլում չբնակվող վկաներին դատակոչելուց, և որ վկայության համար դատարան են հրավիրվելու միայն Ստամբուլի բնակիչները:

Նիստը հետաձգվեց մինչ Երկուշաբթի՝ ժամը 10:00-ը:

30-ը մարտի, 1919, «Ալեմդար»

Տեղահանությանը և կոտորածներին վերաբերող խնդիրները. Յոզղատի դատավարության երեկվա նիստը

Երեկ՝ ժամը 11:15-ին, Նազըմ փաշայի նախագահությամբ վերսկսվեց Յոզղատի տեղահանությանը և կոտորածներին վերաբերող դատավարությունը: Դատարանի կազմի՝ դահլիճ մտնելուց անմիջապես հետո նախագահի հրամանով Ֆեյյազ և Քեմալ բեյերը դուրս եկան, մնաց միայն Թևֆիկ բեյը:

Նախագահ- Տեղահանության ժամանակ քանի ժանդարմ կար Յոզղատի ռազմական բրիգադի մեջ:

Թևֆիկ բեյ- Գումարտակի անունով կար 191 հոգի:

Նախագահ- Երբ է սկսվել տեղահանությունը:

Թևֆիկ բեյ - 331 (1915) թվականին:

Նախագահ- Տեղահանությունն իրականացնելու նպատակով ժանդարմ ավելացրել եք:

Թևֆիկ բեյ- Ո՛չ, էֆենդի՛:

Այդ պահին դահլիճ բերվեցին նաև Քեմալ և Ֆեյյազ բեյերը:

Նախագահ (Քեմալ բեյին)- Երբ իշխանության եկաք, որքան էր ժանդարմների թիվը ռազմական բրիգադում:

Քեմալ բեյ- Չգիտեմ:

Նախագահ- Միլիս անունով գումարտակ եղել է:

Քեմալ բեյ- Հավանաբար եղել է, չգիտեմ:

Այնուհետև դատարան կանչվեցին պաշտպանող կողմի ներկայացրած վկաները: Ոչ մի վկա չէր ներկայացել՝ Թևֆիկ բեյին պաշտպանելու նպատակով եկած Բահրի բեյ անվամբ մի առևտրականից բացի: Բահրի բեյը երդվելուց հետո հանդես եկավ հետևյալ ցուցմունքներով. իրեն հայտնել են, թե տեղահանության ընթացքում սպանության դեպքեր էլ են գրանցվել, ըստ խոսակցությունների՝ տեղահանությունն իրականացվում էր մե՛րթ ոստիկանության, մե՛րթ - ժանդարմներիայի կողմից:

Նախագահը վկային հարցրեց, թե արդյո՞ք նա որևէ տեղեկություն ունի Ֆեյյազ բեյի մասին: Վկան հայտնեց իր վստահությունը՝ Ֆեյյազ բեյի պատվարժան անձնավորություն լինելու հանդեպ: Ըստ վկայի՝ Ֆեյյազ բեյը չէր կարող մասնակից լինել նմանատիպ գործերի: Քեմալ բեյը, ոտքի ելնելով, նախագահին դիմեց հետևյալ խոսքերով.

-Մեծարգո՝ փաշա, թեև Բահրի բեյը իմ վկան չէ, այնուամենայնիվ կխնդրեի նրան հարցնել, թե իրեն որևէ խոսակցություն հասել է առ այն, թե ես Գյուլբերում եմ եղել:

Վկան հայտնեց, թե իրեն նման լուրեր չեն հասել:

Դատապաշտպան Սաադեդդին Ֆերիդ բեյ- էֆենդի՛, իմ պաշտպանյալ Ֆեյյազ բեյը եղել է արդյոք Միություն և առաջադիմություն կուսակցության համախոհներից:

Վկա- 328 թ. (1912) անդամագրվել է, սակայն հետագայում՝ նախքան տեղահանությունը, վերոհիշյալը խզել է իր կապերը:

Նախագահ- Ինչու՞ եք վկայից հարցնում Միություն և առաջադիմություն կուսակցությանն անդամագրվելու մասին:

Սաադեդդին Ֆերիդ բեյ- Այստեղ հրավիրված բոլոր վկաները հայտնել էին, թե իմ պաշտպանյալը եղել է Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամներից, և որ ակտիվորեն մասնակցել է բոլոր գործերին: Այդ պատճառով անհրաժեշտ համարեցիք նման հարց ուղղել:

Այդ պահին նախագահը հայտնեց, թե ռազմական ատյանի հարցաքննությունն ավարտվել է: Պաշտպան փաստաբանը հիշեցրեց ցուցակն ուսումնասիրելու խնդրանքի մասին:

Նախագահ- Մենք դրանք արդեն ուսումնասիրել և կարծիք ենք կազմել: Դատավճռում կնշենք դրանց մասին:

Այդ պահին դահլիճից դուրս զենքի պայթյուն լսվեց, որը համընդհանուր իրարանցման պատճառ եղավ, թեև ունկնդիրների մեծ մասն արդեն պատրաստվում էր դուրս գալ: Երբ պարզվեց, որ պայթյունը միտումնավոր չէր և առաջացել էր մաուզերի ձգանը բաց թողնված լինելու հետևանքով, [դահլիճի] խաղաղությունը վերականգնվեց,

և նիստը շարունակվեց: Քանի որ դատապաշտպանների կողմից որոշ առարկություններ եղան, դատարանի կազմը հեռացավ խորհրդակցական սենյակ: Կես ժամ տևած քննարկումներից հետո դատարանի կազմը վերադարձավ դահլիճ:

Դատական նիստի քարտուղարն ընթերցեց հետևյալ որոշումը. «Ուսումնասիրված փաստաթղթերը դատապաշտպաններին ևս - հաղորդվել են՝ զուտ նրանց կողմից ի նկատի առնվելու նպատակով, իսկ Ֆեյյազ բեյի գործը պիտի քննվի Յոզղատի տեղահանությանը և կոտորածներին մասնակից մյուս հանցակիցների հետ միասին»:

Որոշման ընթերցումից հետո Ֆեյյազ բեյը և դատապաշտպանները դուրս եկան դահլիճից. ներս բերվեցին Թնֆիկ և Քեմալ բեյերը: Դատախազի տեղակալը, ոտքի կանգնելով, ասաց. «Պահանջում եմ մեղադրյալներին դատել 56-րդ հոդվածի համաձայն»:

Քաղաքացիական-քրեական օրենսգրքի 56-րդ հոդվածը ձևակերպված էր հետևյալ կերպ. «Եթե Օսմանյան Կայսրության բնակիչներից որևէ մեկը զինված հարձակում է կատարում մեկ ուրիշի դեմ, կամ հրահրում, կամ էլ համարձակվում է որևէ շրջանում գրավման, կողոպուտի, ոչնչացման կամ սպանության գործողություններ կատարել, ինչպես նաև՝ եթե անկարգություններ է հրահրում կամ նման օրինակ է ցույց տալիս մյուսներին, ենթարկվում է մահապատժի»:

Հոդվածի ընթերցումից հետո դատապաշտպանները անհրաժեշտ ժամանակ խնդրեցին՝ պաշտպանական խոսքը նախապատրաստելու համար, որին ի պատասխան՝ նախագահն ասաց. «Դատարանի կազմը համակողմանիորեն ուսումնասիրել է այս խնդիրները: Այնուամենայնիվ, որպեսզի չպատճառաբանեք, թե մենք որոշումներ ենք կայացնում՝ առանց ձեր պաշտպանական խոսքն ունկնդրելու, դատաքննությունը հետաձգում ենք մինչև չորեքշաբթի օրը՝ ժամը

10:00-ը: Կարծում եմ՝ այս ժամանակամիջոցը բավարար կհամարեք»:

Նիստն ավարտվեց ժամը 12:30-ին:

1-ր ապրիլի, 1919, «Ալեմդար»

Յոզղատի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը

Յոզղատի նախկին մութասարրիֆ Քեմալ բեյի տկարության պատճառով մի քանի օր հետաձգված դատը երեկ վերսկսվեց՝ իր իսկ պահանջով և բժիշկների թույլտվությամբ, որոնք նրա առողջության մեջ նախորդ օրերի համեմատ բարելավում էին արձանագրել:

Թևֆիկ և Քեմալ բեյերի՝ դահլիճ մտնելուց հետո՝ ժամը 15:00-ին, դատարան մտավ Նազրմ փաշայի նախագահության տակ գտնվող ռազմական արտակարգ ատյանի կազմը՝ դատապաշտպանների պաշտպանական խոսքն ունկնդրելու համար: Դատախազի պաշտոնում հանդես էր գալիս Ռեշադ բեյը: Նախ պաշտպանական խոսք ասաց Քեմալի դատապաշտպան Սալահեդդին բեյը: Հայերի և թուրքերի միջև եղած հարաբերությունների մասին երկար նախաբանից հետո, խոսելով Սահմանադրության հռչակման, այն ժամանակվա հարաբերությունների, պատերազմին Օսմանյան Կայսրության ունեցած մասնակցության, պատերազմից բխած անհրաժեշտության հիման վրա կատարված տեղահանության, Օսմանյան Կայսրության՝ պատերազմից պարտված դուրս գալու, նախ և առաջ ժողովրդի ցանկությամբ խորը հետաքննություն կատարելու, այս խնդրի հետ առնչություն ունեցած անձանցից հարյուրից ընդամենը մեկի ձերբակալ-

ման, ի վերջո՝ ռազմական արտակարգ ատյանի դատավորների՝ անաչառ դատավճիռ ընդունելու հանդեպ իր վստահության, ինչպես նաև՝ բոլոր դատարաններում դատապաշտպաններին խոսքի հնարավորություն տալու մասին (որից ինքը ևս օգտվում է), անցավ հիմնական պաշտպանական խոսքին: Դատապաշտպանը հայտնեց, թե մեղադրող կողմից առավել մանրամասն և մանրազնին խոսքի էր սպասում, այդ պատճառով խորությամբ չէր ուսումնասիրել հետաքննության շնորհիվ ձեռք բերված նյութերը: 56-րդ հողվածի մասին տեղեկանալով՝ խիստ զարմացել էր: Դատապաշտպանի համոզմունքով՝ անհրաժեշտ էր փոփոխություն կատարել, չէ՞ որ (56-րդ հողվածն առնչվում էր) հաշտարար դատարանների՝ նման մեղադրյալների վերաբերյալ որոշում ընդունելուն կամ մեղադրանք հարուցելուն, իսկ տվյալ հանցագործությունները նման բնույթ չեն կրում: 56-րդ հողվածի ընթերցումից հետո պարզվեց, որ ամբաստանյալները մեղադրվում են քաղաքական հանցագործություն կատարելու մեջ, մինչդեռ, ըստ դատապաշտպանի, նրանց արարքը քաղաքական հանցագործություն չի եղել, այն կապված է եղել տեղահանության ժամանակ դրամի նկատմամբ ունեցած ագահությունից բխած անփութության հետ: Դատապաշտպանը 56-րդ հողվածն ընթերցելուց հետո մանրամասն կերպով պարզաբանեց այն: Դատապաշտպանն ընդգծեց, որ թե՛ Քեմալ և թե՛ Թևֆիկ բեյերը կոտորածներին երբեք անձամբ չեն մասնակցել, հետևաբար՝ այդ հողվածով, ըստ դատապաշտպանի, չեն կարող դատվել, դատապաշտպանի համոզմունքով՝ պետք էր սահմանափակվել 55-րդ, 57-րդ և 58-րդ հողվածներով, որոնց համաձայն՝ կատարման մեջ մասնակիորեն են մեղավոր: Դատապաշտպանի կարծիքով՝ 56-րդ հողվածի կիրառումն անթույլատրելի է, քանի որ մեղադրյալներն, ըստ էության, մասնակի կերպով են մասնակցություն ունեցել: Դատապաշտպանի խոսքերով՝ այդ հողվածը չի կարելի կ-

րառել նույնիսկ մահմեդական բնակչությանը կոտորած հայերի հանդեպ, որովհետև դեպքերը կատարվել են համանման պայմաններում: Դատապաշտպանը նշեց նաև այն, որ թեև սկզբում վճռված էր մեղադրյալներին հանձնել ոչ թե ռազմական, այլ՝ ուրիշ դատական ատյանների, սակայն դատաքննության արագ իրականացումն ապահովելու նպատակով գործի ուսումնասիրումը հանձնարարվեց ռազմական ատյաններին:

Այնուհետև դատապաշտպանն ընդգծեց մեղադրյալների՝ հանցագործությունն անձամբ կատարած չլինելու հանգամանքը: Ըստ նրա՝ իրականությանը չեն համապատասխանում իր պաշտպանյալ Քեմալ բեյի՝ հանցագործությունն անձամբ կատարած լինելու մասին վկայությունները: Ապա սկսեց վերլուծել վկաների ցուցմունքները: Նշեց, թե այդ վկայությունները չեն կարող արժանահավատ լինել: Թեև փաստ է, որ Յոզղատի շրջակայքում հայեր են կոտորվել, ամենայն հավանականությամբ այդ կողմերում նման բաներ եղել են, սակայն մեղադրյալներին որպես հանցագործ ներկայացնելն անօգուտ է: Ինչպես կարելի է եզրակացնել ոչ միայն թուրքերի, այլ նույնիսկ արտասահմանցիների ներկայացրած զեկուցագրերից, հայերը կոտորել են մահմեդականների և գործողություններ են կատարել՝ թուրքական բանակի նահանջի գիծը փակելու ուղղությամբ: Ի հետևանք այս գործողությունների՝ կառավարությունն անհրաժեշտություն է համարել տեղահանությունը, հետևաբար՝ Քեմալ բեյին պատժելը օրենքից չի բխում և անօրինական է: Այնուհետև դատապաշտպանն անդրադարձավ իրավագիտության ֆակուլտետի դասախոս և հայցվորի կարգավիճակ ունեցող մի հայի ցուցմունքներին, նշեց, որ թեև կառավարության կամքով բռնագաղթեցված հայերը ենթարկվել են գործողությունների, սակայն չպետք է համանման վերաբերմունք դրսևորելին (մահմեդականների հանդեպ), հետևաբար՝ արդարության աջը

պետք է տարածվի նաև հայերի վրա:

Տեղահանությանը և կոտորածներին առնչվող իրադարձություններին անդրադառնալով՝ դատապաշտպանն ընդգծեց, թե հանցագործությունը կազմակերպելը այլ բան է, այն իրականացնելը՝ մեկ այլ, իսկ այդ իրադարձությունների մասին տեղեկանալուց հետո անհրաժեշտ միջոցներ չձեռնարկելը՝ բոլորովին ուրիշ:

Այնուհետև դատապաշտպանն սկսեց ներկայացնել իր պաշտպանյալ Քեմալ բեյի անձին վերաբերող տվյալները: Նշեց, որ Քեմալը ծնվել է 300 թ. (1884) Բեյրութում, որտեղ և ստացել է տարրական կրթությունը, միջնակարգն ավարտել է Իզմիրում, որից հետո Բեյրութում ընդունվել է Վարչական պաշտոնյաների բարձրագույն դպրոց, որն ավարտել է փայլուն կերպով: Ապա զբաղեցրել է տարբեր պաշտոններ: Երբեք իր պաշտոնը չի չարաշահել, հարստություն չի դիզել: Դատապաշտպանը նշեց, որ իր կողմից նշված հանգամանքների ընդգծումը պայմանավորված է քրեական օրենսգրքով նախատեսված նորմերով. իր պաշտոնը չչարաշահած, հարստություն չդիզած պաշտոնյան հայերի կոտորածներում ոչ մի շահագրգռվածություն չէր կարող ունենալ: Դատապաշտպանն ավելացրեց նաև, որ իր պաշտպանյալի՝ դեպքերին մասնակից լինելու ենթադրության դեպքում անգամ նրա հանդեպ պետք է գործադրվեն 45-րդ և 170-րդ հոդվածները: Դատապաշտպանն իր խոսքն ավարտեց «Դա եմ խնդրում և դատարանի արդարադատության հանդեպ իմ վստահությունն արտահայտելուց բացի այլ բան չեմ կարող ավելացնել» նախադասությամբ:

Սալահեդդին բեյն իր խոսքն ավարտեց ժամը 16:30-ին: Այնուհետև ընթերցվեց Թևֆիկ բեյի դատապաշտպան Համի բեյի պաշտպանական խոսքը, որն իր հիմնական բովանդակությամբ հար և նման էր մյուսին: Պաշտպանական խոսքի ընթերցումից հետո նա-

րառել նույնիսկ մահմեդական բնակչությանը կոտորած հայերի հանդեպ, որովհետև դեպքերը կատարվել են համանման պայմաններում: Դատապաշտպանը նշեց նաև այն, որ թեև սկզբում վճռված էր մեղադրյալներին հանձնել ոչ թե ռազմական, այլ՝ ուրիշ դատական ատյանների, սակայն դատաքննության արագ իրականացումն ապահովելու նպատակով գործի ուսումնասիրումը հանձնարարվեց ռազմական ատյաններին:

Այնուհետև դատապաշտպանն ընդգծեց մեղադրյալների՝ հանցագործությունն անձամբ կատարած չլինելու հանգամանքը: Ըստ նրա՝ իրականությանը չեն համապատասխանում իր պաշտպանյալ Քեմալ բեյի՝ հանցագործությունն անձամբ կատարած լինելու մասին վկայությունները: Ապա սկսեց վերլուծել վկաների ցուցմունքները: Նշեց, թե այդ վկայությունները չեն կարող արժանահավատ լինել: Թեև փաստ է, որ Յոզղատի շրջակայքում հայեր են կոտորվել, ամենայն հավանականությամբ այդ կողմերում նման բաներ եղել են, սակայն մեղադրյալներին որպես հանցագործ ներկայացնելն անօգուտ է: Ինչպես կարելի է եզրակացնել ոչ միայն թուրքերի, այլ նույնիսկ արտասահմանցիների ներկայացրած զեկուցագրերից, հայերը կոտորել են մահմեդականների և գործողություններ են կատարել՝ թուրքական բանակի նահանջի գիծը փակելու ուղղությամբ: Ի հետևանք այս գործողությունների՝ կառավարությունն անհրաժեշտություն է համարել տեղահանությունը, հետևաբար՝ Քեմալ բեյին պատժելը օրենքից չի բխում և անօրինական է: Այնուհետև դատապաշտպանն անդրադարձավ իրավագիտության ֆակուլտետի դասախոս և հայցվորի կարգավիճակ ունեցող մի հայի ցուցմունքներին, նշեց, որ թեև կառավարության կամքով բռնագաղթեցված հայերը ենթարկվել են գործողությունների, սակայն չպետք է համանման վերաբերմունք դրսևորեն (մահմեդականների հանդեպ), հետևաբար՝ արդարության աջը

պետք է տարածվի նաև հայերի վրա:

Տեղահանությանը և կոտորածներին առնչվող իրադարձություններին անդրադառնալով՝ դատապաշտպանն ընդգծեց, թե հանցագործությունը կազմակերպելը այլ բան է, այն իրականացնելը՝ մեկ այլ, իսկ այդ իրադարձությունների մասին տեղեկանալուց հետո անհրաժեշտ միջոցներ չձեռնարկելը՝ բոլորովին ուրիշ:

Այնուհետև դատապաշտպանն սկսեց ներկայացնել իր պաշտպանյալ Քեմալ բեյի անձին վերաբերող տվյալները: Նշեց, որ Քեմալը ծնվել է 300 թ. (1884) Բեյրութում, որտեղ և ստացել է տարրական կրթությունը, միջնակարգն ավարտել է Իզմիրում, որից հետո Բեյրութում ընդունվել է Վարչական պաշտոնյաների բարձրագույն դպրոց, որն ավարտել է փայլուն կերպով: Ապա զբաղեցրել է տարբեր պաշտոններ: Երբեք իր պաշտոնը չի չարաշահել. հարստություն չի դիպել: Դատապաշտպանը նշեց, որ իր կողմից նշված հանգամանքների ընդգծումը պայմանավորված է քրեական օրենսգրքով նախատեսված նորմերով. իր պաշտոնը չչարաշահած, հարստություն չդիպած պաշտոնյան հայերի կոտորածներում ոչ մի շահագրգռվածություն չէր կարող ունենալ: Դատապաշտպանն ավելացրեց նաև, որ իր պաշտպանյալի՝ դեպքերին մասնակից լինելու ենթադրության դեպքում անգամ նրա հանդեպ պետք է գործադրվեն 45-րդ և 170-րդ հոդվածները: Դատապաշտպանն իր խոսքն ավարտեց «Դա եմ խնդրում և դատարանի արդարադատության հանդեպ իմ վստահությունն արտահայտելուց բացի այլ բան չեմ կարող ավելացնել» նախադասությամբ:

Սալահեդդին բեյն իր խոսքն ավարտեց ժամը 16:30-ին: Այնուհետև ընթերցվեց Թևֆիկ բեյի դատապաշտպան Համի բեյի պաշտպանական խոսքը, որն իր հիմնական բովանդակությամբ հար և նման էր մյուսին: Պաշտպանական խոսքի ընթերցումից հետո նա-

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ

ԴԱՏԱԿԱՆ ՆԻՍՏԵՐԸ

Տրապիզոնի տեղահանությունը

Երեկ՝ ժամը 14:30-ին, սկսվեց Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը: Մեղադրյալի աթոռին էին 7 հոգի՝ Մուստաֆա Նուրին, Մեհմեդ Ալին, Յուսուֆ Ռեզան, կայմական Թալեաթը, Ալի Սայիբ, Նիազի և Նուրի բեյերը: Զանի որ մեղադրյալներից Տրապիզոնի նախկին նահանգապետ Ջեմալ Ազմի բեյը փախուստի մեջ էր գտնվում, դատարանը նրան հեռակա կարգով դատելու որոշում էր կայացրել: Դատապաշտպանների կարգավիճակով հանդես էին գալիս վճռաբեկ դատարանի նախկին նախագահ Օսմանը, ինչպես նաև՝ Շեֆքեթ, Զյուդուսի, Սալահեդդին և Իբրահիմ բեյերը:

Նախ՝ ներկայացվեցին գործակալ Մուստաֆա Նուրի էֆենդու անձնական տվյալները: Նշվեց, որ վերոհիշյալը ծագումով տրապիզոնցի է, միջին եկամուտների տեր և ամուսնացած: Ապա միևնույն հարցերն ուղղվեցին նաև մյուս մեղադրյալներին, որոնք հերթով պատասխանեցին դրանց: Պարզվեց, որ նրանցից ոչ մեկը նախկինում դատված չի եղել: Այնուհետև ընթերցվեցին նրանց՝ որպես մեղադրյալ ներգրավելու մասին որոշումները, որից հետո դատախազը, իթթիհադականների կողմից բռնագաղթեցվածների նկատմամբ կատարված արկածախնդիր և ամոթալի արարքների մասին երկար ու ազդեցիկ ծառով հանդես գալուց հետո, պահանջեց ամբաստանյալներին մեղավոր ճանաչել նրանց մեղսագրվող արարքներում և դատապարտել: Դատախազի խոսքից հետո մեղադրյալներին դուրս

տարան. դահլիճում մնաց միայն գործակալ Մուստաֆա Նուրի բեյը: Նրան հարցեր տվեցին տեղահանության վերաբերյալ: Վերոհիշյալը որոշ հայտարարություններ անելուց հետո նշեց, թե ինքը հայերին ոչ թե ոչնչացրել է, այլ՝ պաշտպանել, նրանցից շատերին անգամ իր տանը թաքցրել: Նախագահը տարբեր հարցեր տվեց տեղահանության վերաբերյալ, որոնց պատասխանելուց հետո մեղադրյալը հայտնեց, թե ինքն այս «փորձանքի» մեջ ընկավ «Թուրքիյանիք» թերթում տպված և իր դեմ ուղղված որոշ հրապարակումներից հետո: Նշված հրապարակումների կապակցությամբ ինքը դիմել է քրեական գործերով դատարան:

Այս ցուցմունքները տալուց հետո Մուստաֆա Նուրի բեյը դուրս տարվեց. դահլիճ բերվեց մաքսային վարչության պետ Մեհմեդ Ալի բեյը: Վերջինիս հարցրեցին, թե ինչ տեղեկություններ ունի տեղահանության վերաբերյալ: Մեղադրյալը համառորեն պնդում էր, թե ոչ մի բան ո'չ լսել է, ո'չ տեսել, ո'չ էլ իմացել: Այնժամ ընթերցվեց նրա նախկին ցուցմունքը, և պարզվեց, որ նրա նախկին և ներկայիս ցուցմունքների միջև տարբերություններ են նկատվում: Մեհմեդ Ալի բեյը փորձեց արդարանալ, թե ինքն այդ պահին խիստ հուզված վիճակում է եղել, և իր արագ խոսելու պատճառով թերևս իրեն սխալ են հասկացել:

Նախագահ- Մենք տեղեկություններ ունենք առ այն, որ Դուք ևս մասնակից եք եղել կոտորածներին, տեղահանությանը և կողոպուտին: Ինչ կասեք այդ կապակցությամբ:

Մեհմեդ Ալի- Բոլորովի'ն: Ես, ըստ էության, մաքսային պաշտոնյա եմ: Ինչպե՞ս կարող էի նման գործերի խառնվել:

Նախագահ- Հետաքննության ընթացքում ազգությամբ հայ մի քանի հոգի վկայել են, որ Դուք առնչություն եք ունեցել տեղահա-

նությանը:

Մեհմեդ Ալի- երբեք նման գործերով չեմ զբաղվել: Այդ հայերից մեկի հետ ծանոթ եմ, մյուսներն ինձ չեն ճանաչում, ես էլ՝ նրանց:

Մեհմեդ Ալին որոշ տեղեկություններ էլ տվեց Տրապիզոնի Կարմիր մահիկ հիվանդանոցի մասին և դուրս տարվեց:

Հարցաքննության համար դատական դահլիճ հրավիրվեց ալյուրի վաճառական Նիազի էֆենդին: Նախագահը նրան տարբեր հարցեր տվեց տեղահանության, կոտորածների և կողոպուտի վերաբերյալ: Նիազի էֆենդին հայտնեց, թե ինքը տեղեկություններ չունի, այդ ընթացքում գտնվել է Ստամբուլում և միայն ժամանակ առ ժամանակ է Տրապիզոն գնացել:

Անհամապատասխանություն բացահայտվեց նրա կողմից տրված նախկին և ներկայիս ցուցմունքներում նշված ամսաթվերի միջև, և ընթերցվեցին նրա նախկին ցուցմունքները:

Նախագահն ընդգծեց, թե քանի որ Նիազի էֆենդին այդ ընթացքում Տրապիզոնում հյուրանոցատեր է եղել, ապա պետք է որ տեղյակ լիներ տեղահանությանն առնչված երևույթներին: Այնժամ Նիազի էֆենդին հայտնեց, թե ինքը ոչ թե հյուրանոցատեր է եղել, այլ այդ տունը վարձակալության է տվել՝ Տրապիզոնում առևտուրն ընդարձակելու նպատակով: Ապա Նիազի էֆենդին հայտարարեց. «Եթե իմ դեմ եղած բոլոր զրպարտանքներից գեթ մեկը հաստատվի, ես ինքս էլ կպահանջեմ պատիժս ծանրացնել՝ իմ կրելիք պատժաչափերի հանրագումարով: Հետաքննության շնորհիվ պարզվել է, թե բռնագողթը կատարվել է ժանդարմների միջոցով: Քանի որ ժողովրդի ահն ու մահը հակառակ էր թե՛ խղճիս և թե՛ բնույթիս, նրանց վնդդեցի իմ տնից: Գյուղաքաղաքում կոտորած ընդհանրապես չի եղել: Ձեզ

ավելի հարմար է բոլոր գավառներում մեկական հետաքննիչ հանձնաժողով կազմել և մեզ պես անմեղների դատել, այն դեպքում, երբ հազարավոր մարդասպաններ ամենուր ազատ թրև են գալիս»:

Դատախազ- Ճիշտ կաներ, եթե մեզ հայտներ ազատ թրև եկող այդ մարդասպանների անունները:

Դատախազի հարցին ի պատասխան՝ Նիազի էֆենդին հայտնեց, թե ինքն անձամբ ճանաչում է [այդ մարդասպանների] մեծ մասին, սակայն՝ ոչ անուններով: Այնուամենայնիվ մեղադրյալը նշեց մեկ-երկու անուն: Մի քանի այլ հարցերի ևս պատասխանելուց հետո Նիազի էֆենդին դուրս եկավ դատական դահլիճից:

Ներս բերվեց ժանդարմերիայի տեսուչ Թալեաթ բեյը: Իր մյուս ընկերների նման տեղահանության իրականացման հանգամանքների վերաբերյալ որոշ տեղեկություններով հանդես գալուց հետո ընդգծեց, թե ինքը բացարձակապես ոչ մի կապ չի ունեցել տեղահանության հետ: Նախագահության կողմից տրված հարցերին անհրաժեշտ պատասխանները տալուց հետո նշեց, թե ինքը ոչ մի շփում չի ունեցել ժանդարմերիայի հետ, այլ եղել է Ռազմական հարկերի հանձնաժողովի անդամ և մշտապես այնտեղ է գտնվել:

Այս ցուցմունքները տալուց հետո Թալեաթ բեյը դուրս տարվեց. դատական դահլիճ բերվեց առողջապահության տեսուչ Ալի Սալիբ բեյը, որին դիմեցին տեղահանությանը և կոտորածներին վերաբերող հարցերով: Մեղադրյալը հայտնեց, թե ինքը իթթիհադականների հետ ոչ մի կապ չի ունեցել, Սահմանադրության հռչակումից հետո, երբ վերադարձել է աքսորից, «Հուլուս-ու ումումի» թերթին արած իր խոստովանությունները թիրախ են դարձրել, որի հետևանքով իրեն ձերբակալել են: Ապա մեղադրյալն սկսեց պատմել իր հետ պատահած մի քանի արկածի մասին:

Նիստն ավարտվեց: Ծարունակվելու է շաբաթ օրը՝ ժամը 14:00-ին:

27-ը մարտի, 1919, «Ալեմդար»

Տրապիզոն - Երկրորդ դատավարություն

Երեկ՝ ժամը 11:00-ին, հայտնի անձանցից բաղկացած ռազմական արտակարգ ատյանը Նազըմ փաշայի նախագահությամբ շարունակեց Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը:

Վկաներից թեև հրավիրվել էին Նեմլիզադե Աքըֆ Զափթանը, Էրզրումի նախկին նահանգապետ Թահսին բեյը, ռուսահպատակ Սամսոն Վալիդ Թեոդորովիչը և Տրապիզոնի զինկոմիսարիատի նախկին նախագահ, մայրո Նեջմեդդին բեյը, սակայն չէին ներկայացել:

Դատական նիստի քարտուղարն ընթերցեց երրորդ բանակի նախկին հրամանատար Վեհիբ փաշայի գրավոր ցուցմունքը, որի համառոտ բովանդակությունը հետևյալն էր. «Արևելյան վիլայեթների մահմեդականները մի շարք վայրենությունների և բռնությունների են ենթարկվել, այդ թվում՝ բազմաթիվ մահմեդականներ են սպանվել հայ ավազակախմբերի կողմից, չսպանվածներն էլ թշվել են մինչև Ռուսաստանի խորքերը, ոտնակոխ են արվել երիտասարդ աղջիկների պատիվն ու անարատությունը, բանականության և տրամաբանության կողմից անընդունելի դեռ շատ բռնություններ և ստորություններ էլ են կատարվել. սպանվել են հազարավոր, հատկապես՝ երիտասարդ մահմեդականներ, որոնց ոսկորները ջրհորներն են նետել»: Քաղաքակիրթ պատմության վրա ստվեր նետած և բոլորի հանդեպ

կատարված այդ դեպքերը վշտացած կերպով պատմելով՝ Վեհիբ փաշան պահանջում էր դատական պատասխանատվության ենթարկել բանակի գործողություններին արգելք հանդիսացած, ռազմական գործողությունների դեմ բազմաթիվ բռնությունների, ողբերգությունների և ստորությունների միջոցով խաղաղ բնակչության հանգիստը խաթարած Դաշնակցություն կոմիտեի անդամներին, ինչպես նաև՝ որոշ կարեկցության արժանի իրադարձությունների տեղիք տված Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ղեկավար դիրքերում գտնվող անձանց և հատկապես՝ Բեհաեդդին Ծաքիր բեյին:

Նախագահը բոլոր մեղադրյալներին դիմեց հետևյալ հարցով. «Այս մեղադրանքներին ի պատասխան որևէ ասելիք ունե՞ք»:

Թեև մեղադրյալները հայտնեցին, թե ասելիք չունեն, սակայն նրանցից կենտրոնական կոմիտեի անդամ Ռըզա բեյը ոտքի կանգնեց և փորձեց պաշտպանվել հետևյալ կերպ. «Ես կարող եմ ապացույցներով հերքել մեծարգո Վեհիբ փաշայի մեղադրանքները՝ ուղղված Բեհաեդդին Ծաքիր բեյին: Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը չէր կարող նման մեծաթիվ հանցագործություններ կատարել: Լուր էր ստացվել, ըստ որի՝ մեր ընկերներից մի քանիսը կուսակցության անունով յուրացրել են գերագույն կառավարության կողմից անհրաժեշտ համարված վայրեր տեղափոխված հայերի կողմից լքված գույքի մի մասը: Ակներև է, որ մինչ այժմ բարձր ու հոգևոր նպատակներ հետապնդող Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը չէր զարդարվի սրա-նրա իրերով: Այսօր պատմական իրադարձություններ ենք ապրում: Մենք թեև համոզված էինք, որ մեր կենտրոնական կոմիտեն նմանատիպ գործողությունների չի մասնակցել, բայց և այնպես տեղին համարեցինք լքված գույքից մեկ անգամ իրեր վերցրած անձանց նախազգուշացնել և 331 թ. (1915) սեպտեմբերի 14-ին մի հեռագիր ուղարկեցինք Բուրսայի կենտրոնական

կոմիտեին: Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը զուցե և սխալներ թույլ տվել է իր համոզմունքների մեջ, սակայն միշտ էլ գործել է արժանապատվորեն»:

Այնժամ դատարանի կազմի անդամներից Մուստաֆա փաշան հանդես եկավ հետևյալ հարցով. «Այսինքն՝ կուսակցության որոշ կենտրոններ լքված գույքից իրեր յուրացնելու փորձ են կատարել, իսկ ձր մահանգների»:

Ռըզա բեյը պատասխանեց. «Այո՛, Բուրսայում, Սվասում, Մամուրեթ-ու Ազիզում (Նարբերդ) նման դեպքեր գրանցվել են»:

Նախագահ- Արդյո՞ք Բուրսայի պատասխանատու քարտուղար Իբրահիմ բեյը, պահանջելով լքված գույքն օրինականորեն և հրապարակայնորեն աճուրդի հանել, փորձել է այդ գործը կոծկել:

Ռըզա բեյ- Այդ ուղղությամբ հանգամանալից հետաքննություն չեմ կատարել: Ինձ այնտեղ էին ուղարկել որպես կազմակերպության պաշտոնյա: Հետաքննություն կատարեցի՝ պաշտոնիցս բխած ողջ պատասխանատվությամբ, և փորձեցի այդ գույքը վերադարձնել:

Ջեքի փաշա (դատարանի կազմի անդամներից)-Կարծում եք՝ Բեհաեդդին Շաքիրը կենտրոնական կոմիտեի կողմից պաշտոնապես չի ուղարկվել Բուրսա, սակայն այնտեղ հանդես է եկել ինքնազուխ գործողություններով:

Ռըզա բեյ- Ընկերներիս ճանաչում եմ որպես պատվարժան անձնավորությունների: Համագործակցել եմ նրանց հետ: Բեհաեդդին Շաքիր բեյը մի շարք վիլայեթներ է գնացել՝ անձնական և պաշտոնական դրդապատճառներից ելնելով: Իմ վերջնական կարծիքն այն է, որ կենտրոնական կոմիտեն իր պաշտոնյային չէր ուղարկի նման ամոթալի արարքի համար:

Նախագահ- Կենտրոնական կոմիտեին բավարարե՞ց Բուրսայում Ձեր կատարած հետաքննությունը:

Ռըզա բեյ- Բավարար համարվեց, էֆենդի՛:

Նախագահ- Ինչ կերպով կատարվեց այդ անշարժ գույքերի վերադարձը:

Ռըզա բեյ- Այդ մասին որևէ տեղեկություն չունեմ:

Նիստն ավարտվեց ժամը 12:15-ին:

30-ը մարտի, 1919, «Ալեմդար»

Տրապիզոնի տեղահանության դատավարությունը ռազմական արտակարգ ատյանում

Նիստ առաջին

Նազըմ փաշայի նախագահության տակ գտնվող ռազմական արտակարգ ատյանը երեկ ժամը 10:15-ին սկսեց Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածների դատաքննության երրորդ նիստը: Դատախազի աթոռին էր տեղակալներից Ռեշադ բեյը: Դատարանի կազմի՝ դահլիճ մտնելուն պես Էրզրումի նախկին նահանգապետ Թահսին բեյը հրավիրվեց վկայություն տալու: Վկան երդվելուց հետո հանդես եկավ տեղահանության մասին տեղեկություններով: Վերոհիշյալն իր իմացածն ասելուց հետո դուրս եկավ, որից հետո ընթերցվեց տիկին Արաբյանի տված ցուցմունքը, որն ուղղված էր մեղադրյալների դեմ:

Այնուհետև դատարան հրավիրվեց ռուսահպատակ Սամսոն Թեոդորովիչը, որը երդվեց ըստ օրենքի: Նախագահը նրան հրամայեց պատմել այն անօրինականությունների մասին, որոնք կատարվել

էին Տրապիզոնի տեղահանության ընթացքում:

Մեղադրյալներից գործակալ Մուստաֆա և Յուսուֆ Ռեզա բեյերը, ինչպես նաև՝ դատապաշտպանները մի շարք հարցեր ուղղեցին Սամսոնին, որից հետո վկայություն տալու համար դատարան բերվեց Նեմլիզադե Աքիֆ Քափթանը: Աքիֆ բեյը նշեց, թե Տրապիզոնում ոչ մի հայ չի սպանվել, և քաղաքում որևէ բռնություն չի կատարվել:

Ապա վկաներից կանչվեց Նևարեթը: Դատապաշտպաններից Օսման բեյի պահանջով Նևարեթը ցուցմունքներ տվեց առանց երդվելու, քանի որ նաև քաղիայցվոր էր: Վկան պատմեց, որ իրենք բավականաչափ դրամ էին վերցրել իրենց հետ, և որ 50 ժանդարմներ ուղեկցորդ էին նշանակվել՝ իրենց պահպանելու նպատակով, սակայն ժանդարմները կոտորել էին անդամալուծներին և ճանապարհին սովից ուժն ու կարողությունը կորցրած և այլևս քայլել չկարողացող հազարավոր մարդկանց: Ըստ վկայի՝ երեխաներին լցրել էին պարկերը և գետը նետել: Ինքը չորս ամիս, հազարավոր դժվարություններ հաղթահարելով, դիակների միջով գնացել է գյուղից գյուղ և, ի վերջո, կարողացել է հասնել Հալեպ:

Այս վկայից հետո ներս մտավ վկա Տիգրան Նարդինյանը, որը նույնպես ցուցմունքներով հանդես եկավ՝ առանց երդվելու, քանի որ քաղիայցվոր էր. դա պահանջեց դատապաշտպան Քուրդուսի բեյը: Նարդինյանը որոշ բաներ ասաց Ալի Սայիբ բեյի դեմ: Ապա մեղադրյալները, դատապաշտպանները և դատախազի տեղակալը բազմաթիվ հարցեր ուղղեցին վկային և հերքեցին վերջինիս ասածները:

Հետո եկավ վկա Սիրանուշ Մինաքյանը: Նա ևս տեղեկություններ տվեց տեղահանության մասին և որոշ բաներ ասաց մեղադրյալների դեմ, որից հետո դատն ընդմիջվեց մինչև երկրորդ նիստ:

Նիստ երկրորդ

Ժամը 14:00-ին վերսկսվեց Տրապիզոնի տեղահանության դատաքննությունը: Վկաներից դատարան հրավիրվեց Սաթենիկը: Նա նույնպես քաղիայցվոր լինելու պատճառով տեղահանության մասին տեղեկություններ տվեց՝ առանց երդվելու: Սաթենիկի ցուցմունքներն ուղղված էին մեղադրյալների դեմ:

Ապա եկավ Արասյան ազգանվամբ վկան, որի ցուցմունքները ևս մեղադրյալների դեմ էին: Բերվեց վկա Ֆլումենը: Նա ևս հանդես եկավ մեղադրյալների դեմ ուղղված վկայություններով:

Այնուհետև նախագահի հրամանով մյուս մեղադրյալները դուրս տարվեցին. մնաց միայն Սայիբ բեյը:

Նախագահ- Դուք պաշտոն ունեցել եք Տեղահանության հանձնաժողովում:

Ալի Սայիբ բեյ- Ո՛չ, էֆենդի՛: Դա պետք է որ սխալ լինի:

Նախագահ- Ինչու՞ հեռացվեցիք Քոնիայի բժշկական տնօրենի պաշտոնից, որում նշանակվել էիք Տրապիզոնից հետո և ինչ գործ արեցիք, ո՞ր գնացիք վերոհիշյալ պաշտոնից ազատվելուց հետո:

Ալի Սայիբ բեյ- Ասացիմ, որ վարչականորեն եմ ազատում: Ձեր խոնարհ ծառան էլ դեռևս չի կարողացել իմանալ բուն պատճառը: Աշխատանքից ազատվելուց հետո գնացի Իզմիր և մտքիս դրեցի այլևս երբեք կառավարական պաշտոնյա չլինել: Մինչև ձերբակալվելս Իզմիրում զբաղվել եմ առևտրով և նման այլ գործերով:

Նախագահ- Կարմիր մահիկ հիվանդանոցում Ձեր զբաղեցրած պաշտոնը պետական էր:

Ալի Սայիբ բեյ- Ո՛չ, ես այնտեղ պետական պաշտոն չեմ ունեցել: Միայն վերստուգում էի: Ո՛չ կառավարմանն էի միջամտում, ո՛չ էլ պրակտիկ բժշկությամբ զբաղվում այնտեղ:

Նախագահ- Հիվանդանոց բերված հայերից ոչ ոք չի մահա-

ցել:

Ալի Սայիբ բեյ- Ո՛չ, չգիտեմ: Ձեր խոնարհ ծառան վեց ամիսը մեկ վիճակագրական տեղեկագիր էր վերցնում:

Նախագահի հրամանով արձանագրող քարտուղարն ընթերցեց այդ խնդրի մասին զեկուցումը:

Ձեկույցի համառոտ բովանդակությունը հետևյալն էր. Ալի Սայիբ բեյը թույն ներարկելու միջոցով հայերի է սպանել հիվանդանոցում և եղել այլ ողբերգությունների հեղինակ:

Ձեկուցման ընթերցումից հետո Ալի Սայիբ բեյը նախագահին ներկայացրեց հայերեն և ֆրանսերեն թերթերից թարգմանված որոշ փաստաթղթերի բնագրեր և պատմեց, թե թերթերում ինչեր են գրվել իր դեմ, և թե ինչպես է ինքը այդ պատճառով ձերբակալվել:

Սայիբ բեյը նախագահին հայտնեց, որ եթե չամաչի խոսքը երկարացնելուց, ապա պաշտոնական փաստաթղթերով կապացուցի, որ հայերեն ու ֆրանսերեն թերթերում հրատարակված և բերնբերան տարածվող բոլոր խոսակցությունները զրպարտություն են: Մեղադրյալը երկար-բարակ իրեն պաշտպանելով՝ ասաց, թե մի շարք վկաներ է ներկայացնելու, որպեսզի ապացուցի թե՛ այդ փաստաթղթերով հաստատվող հանգամանքների իսկությունը և թե՛ Տրապիզոնի տեղահանությանն իր առնչված չլինելը, ու գրել տվեց որոշ վկաների անուններ, որոնց մեծ մասը հայկական էր: Իր ցուցմունքի վերջում ասաց, որ Տրապիզոնի Թեջեղյուղ⁴⁰⁰ կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Սադրեդդին բեյի՝ այնտեղից հեռանալուց հետո ամեն ինչ իր դեմ ուղղվեց: Այս ցուցմունքից հետո Սայիբ բեյը դուրս բերվեց. կանչվեց գործակալ Մուստաֆա Նուրի էֆենդին:

Նախագահ- Չինվոր եղած ժամանակ դեռևս Տրապիզոնում

⁴⁰⁰ Թեջեղյուղ (Վերածնունդ) կուսակցությունը հիմնվել էր 1918 թ. նոյեմբերի 1-ին կայացած երիտթուրքական կուսակցության համագումարում, որում որոշվել էր լուծարել Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը և վերջինիս ողջ ունեցվածքը հանձնել Թեջեղյուղին:

գործակալ էիր:

Մուստաֆա էֆենդի- Այո՛, պարո՛ն: Չէի ազատվել: Չինվորական ծառայությունս էլ էի այնտեղ կատարում: Առանց այդ էլ այն ժամանակ փոստ չկար:

Նախագահ- Ծովով աքսորվողներն էլ էին առանց իրերի գնում, ինչպես ցամաքով գաղթեցվողները:

Մուստաֆա էֆենդի- Այո՛, առանց իրերի էին գնում:

Մուստաֆա էֆենդին որոշ հարցերի ևս պատասխանելուց հետո դուրս տարվեց, և ներս բերվեց մաքսատան վարիչ Մեհմեդ Ալի բեյը:

Նախագահ- Տրապիզոնի ոմբակոծության ժամանակ մաքսատան գործերը, բնականաբար, թեթևացան: Այնժամ ինչ պարտավորություններ դրվեցին Ձեզ վրա:

Մեհմեդ Ալի բեյ- Ռազմական հարկերի հանձնաժողովում, ինչպես նաև՝ Կարմիր մահիկ հիվանդանոցում և Ռազմական արդյունաբերության մասնաժյուղի շինարարության հանձնաժողովում զբաղեցրի նախագահի պաշտոնը:

Նախագահ- Հատուկ կազմակերպությունում (Թեջեղյաթ-ը մահսուսա), ինչպես նաև՝ Տեղահանության հանձնաժողովում որևէ պաշտոն ունեցել եք:

Մեհմեդ Ալի բեյ- Ո՛չ, էֆենդի՛: Իրականում ես չեմ էլ լսել ու ոչինչ չգիտեմ Տեղահանության հանձնաժողով անվան տակ գործող որևէ հանձնաժողովի մասին:

Նախագահ- Ինչ էր լինում աքսորվողների գույքը: Հանձնվում էր հանձնաժողովին:

Մեհմեդ Ալի բեյ- Հանձնաժողովին էր հանձնվում:

Նախագահ- Երբեմն գնում էիք Կարմիր մահիկ հիվանդանոց:

Մեհմեդ Ալի բեյ- Այո', գնում էի: Ես վարչական պաշտոնյա էի այնտեղ:

Ժամանակը լրանալու պատճառով դատը հետաձգվեց մինչև հինգշաբթի օրը՝ ժամը 10:00-ը: Նիստն ավարտեց ժամը 16-ին:

2-ը ապրիլի, 1919, «Ալեմդար»

Ռազմական արտակարգ ատյանում Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը

Նիստ առաջին

Երեկ՝ ժամը 13:30-ից, ռազմական արտակարգ ատյանում Նազրմ փաշայի նախագահությամբ շարունակվեց Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը: Դատարանի կազմի՝ դահլիճ մտնելուց հետո ընթերցվեց քաղաքացիականներից մեկի ընկերուհու՝ տիկին Սիրանուշի գրավոր ցուցմունքը: Հայցվորը, հայերի հանդեպ կատարված բռնությունների մասին խոսելով, տեղեկացնում էր, թե բռնագաղթից փրկվելու նպատակով որոշ ժամանակով իսլամ է ընդունել, Միություն և առաջադիմություն կուսակցության որոշ անդամներ, որոնց անունները չէր կարողանում մտաբերել, տղամարդկանց բռնագաղթեցնելուց հետո բռնությունների էին ենթարկել նրանց, կանանց տղամարդկանցից առանձնացրել էին, այդ օրվանից ինքը չէր տեսել ո՛չ ամուսնուն, ո՛չ էլ ազգականին: Հայցվորը նաև հայտնում էր, որ վերցրել էին իր մոտ գտնվող մետաղադրամները, և որ կատարված վայրենությունը կրկին վերականգնվում էր իր աչքի առաջ:

Մեղադրյալներից կայմական Թալեաթ բեյը, ոտքի ելնելով,

հայտարարեց.

-Այդ կինը, որի վկայությունները քիչ առաջ ընթերցվեցին, հայտնում է, թե Տրապիզոնում այսպիսի բան է կատարվել, այնտեղ գտնվող կուսակցությունը այնպիսի որոշում է ընդունել և այլն: Մինչդեռ պետք է նշել, որ այդ գործը խիստ գաղտնի բնույթ էր կրում: Ինչպես կարող էր այդ կինը տեղյակ լինել նման կարևոր որոշումների մասին:

Թալեաթ բեյի վերոհիշյալ խոսքերից հետո նրան մի քանի հարց տվեցին: Մասնավորապես դատարանի կազմի անդամներից Մուսատաֆա փաշան նրան դիմեց հետևյալ կերպ. «Երկրում տեղահանությունն իրականացնելիս անհրաժեշտ էր, որ կատարեիք թե՛ Ձեր պաշտոնից և թե՛ մարդկային խղճից բխող պարտավորությունները»: Թալեաթ բեյը տվեց հետևյալ պատասխանը. «Ըստ էության՝ ես ժանդարմերիայի տեսուչ եմ: Քանի որ իմ պաշտոնական պարտականությունները բազմաբնույթ են եղել, նման գործերով զբաղվելու ժամանակ չեմ կարողացել գտնել և, բացի այդ, դրանում ես պատասխանատու չեմ ու չեմ էլ կարող լինել»:

Այնուհետև ընթերցվեցին մի հայցվոր կնոջ՝ Հետաքննիչ հանձնաժողովին ներկայացված ցուցմունքները, համաձայն որոնց՝ Ջեմալ Ազմի բեյը, տղամարդկանց հավաքելով, նրանց նավակներով Քումբալե⁴⁰¹ ուղարկելու հրահանգ էր տվել: Տեղափոխության ընթացքում բոլորին ոչնչացրել էին՝ մի մասին գնդակահարելով, մյուսներին՝ ջրախեղդ անելով: Կինը նշել էր նաև, որ Վարդան⁴⁰² անունով

⁴⁰¹ Քումբալե շրջանը գտնվում է Չանաքքալե նահանգում:

⁴⁰² Ռուսահպատակ Վարդանին Տրապիզոնում ջուրն էին զցել 40 հայ կուսակցական գործիչների և մտավորականների հետ միասին, սակայն Վարդանը, լինելով շատ ճարպիկ լողորդ, կարողացել էր կապված ձեռքերով լողալով անի հասնել: Դա այնքան էր զարմացրել հայերի ոչնչացումը հսկող ոստիկաններին, որ վերջիններս որոշել էին շապանել նրան, այլ տանել Կարմիր մահիկ հիվանդանոց: Սակայն այստեղ Վարդանին բռնակալորել ու սպանել

մեկն իրեն պարզաբանումներ էր արել, հետագայում այս Վարդանիս վիրավոր վիճակում հիվանդանոց էին տարել, որտեղ և նրան թունավորել էին: Գաղթականների երեխաների մի մասին ուղարկել էին Դեյիրմենդերեի⁴⁰³ ուղղությամբ, իսկ մյուս մասին, Նիազի էֆենդու ղեկավարությամբ նավակներով հեռացնելուց հետո, ծովն էին նետել: Ինքը կարողացել էր մահվանից խուսափել նախ՝ թուրքերի տանը, ապա՝ գերմանական բանկում թաքստոց գտնելու շնորհիվ:

Նախագահ (դիմում է մեղադրյալներին)- Որևէ ասելիք ունեք:

Մուստաֆա բեյ- էֆենդի՛, ինձ դիմած գաղթականների մեծ մասին փրկել եմ և անթերի կերպով հանձնել ինձ վստահված իրերը:

Նախագահ- Որոշ նահանգներում գործն ուսումնասիրվել է, իսկ ինչու՞ Տրապիզոնում չեն խորացել գործի էության մեջ:

Մուստաֆա բեյ- Ես տեղյակ չեմ՝ մյուս նահանգներում գործն ուսումնասիրվել է, թե ոչ: Ըստ էության՝ դրա համար կարելի է կառավարությանը քննադատել:

Դատախազ- Մենք տեղեկություններ ունենք առ այն, որ Հատուկ կազմակերպության մեջ պահեստային պաշտոնյայի տիպի ծառայություն է եղել:

Մուստաֆա բեյը, իր պաշտոնավարության վերաբերյալ երկար-բարակ տեղեկություններ տալուց հետո, խոսեց «Թուրքիանիք» թերթում իր դեմ եղած հրապարակումների մասին:

Դատախազ- Մթերքի և այլ նման բաների համար նահանգապետի նախագահության տակ որևէ հանձնաժողով եղել է:

Մուստաֆա բեյ- Ո՛չ, էֆենդի՛, նման հանձնաժողով գոյություն չի ունեցել:

Այնժամ դատախազը հայտնեց, որ տրապիզոնցի հարյուրա-

պետ Մեհմեդ Ալի բեյի կողմից մի տեղեկագիր է ստացվել, և այն ներկայացրեց նախագահին:

Նախագահ- Ընթերցված ցուցմունքների դեմ որևէ առարկություն ունեք:

Նիազի բեյ- Հետևյալ կերպ կարող եմ հերքել երեխաներին ջրաղացը նետելու կամ էլ Դեյիրմենդերե ուղարկելուց հետո ոչնչացնելու՝ ինձ ուղղված զրպարտությունները. այդ դեպքերի ընթացքում ես գտնվել եմ Ստամբուլում: Այդ ուղղությամբ հետաքննություն կատարելու դեպքում ճշմարտությունը կբացահայտվի:

Այնուհետև ընթերցվեց Ռազմածովային նախարարությանը ներկայացված տեղեկագրին ի պատասխան բերված տեղեկանքը, ըստ որի՝ Նիազի էֆենդին 330 թ. (1914) մայիսի 25-ին տորպեդայով հասել է Ստամբուլ: Ապա Նիազի բեյը հանդես եկավ մի շարք մամուլամասնություններով, որից հետո նախագահին դիմեց հետևյալ խոսքերով. «Մեծարգո՛ նախագահ, այդ բոլոր մեղադրանքները բացարձակապես չեն համապատասխանում ճշմարտությանը: Խնդրում եմ, որ այդ ուղղությամբ հետաքննություն կատարեք: Եթե այդ մեղադրանքներից գեթ մեկը հաստատվի, բոլորը ճշմարիտ կհամարեմ և ինքս կխնդրեմ իմ պատիժը»:

Այնուհետև ընթերցվեցին Նիազի էֆենդու՝ Հետաքննիչ հանձնաժողովին տված ցուցմունքները: Նիազի բեյը մեկ անգամ ևս համառորեն ընդգծեց տեղահանության ժամանակ իր՝ Ստամբուլում գտնված լինելու հանգամանքը:

Վկաներից դատարան հրավիրվեց Ավնի բեյը: Երդվելուց հետո նրան դիմեցին բազմազան հարցերով: Վերջինս հանդես եկավ հետևյալ ցուցմունքներով. տեղահանությունը սկսվել է մի հայտարարության հիման վրա, այն ղեկավարվել է դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիր բեյի կողմից, տեղահանության ընթացքում վալիի նախագահության

էր բժիշկ Ալի Սայիբը:
⁴⁰³ Գետ Տրապիզոնում:

տակ ոչ մի հանձնաժողով չի եղել, բոլոր գործողություններին իր ակտիվ մասնակցությունն է ցուցաբերել վալին, գաղթականները ուղարկվել են հավաքական կերպով, որոշ խոսակցություններ են եղել նրանց՝ վտանգների ենթարկված լինելու մասին, այդ բոլորի ատյանը եղել է ոչ թե ոստիկանությունը, այլ՝ նահանգապետարանը, ինքը որևէ պաշտոն չի զբաղեցրել Կարմիր մահիկ հիվանդանոցում, այստեղի թունավորման դեպքերի մասին ոչինչ չի լսել, հիվանդանոցում Ալի Սայիբ բեյը վարել է առողջապահության տեսչի պաշտոնը, իսկ հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի բեյն ընդգրկված է եղել Կարմիր մահիկ հիվանդանոցի հանձնաժողովի կազմում և իր պաշտոնական պարտականությունները կատարել է արժանապատվորեն:

Նախագահ- Նշեցիք, որ տեղահանության ժամանակ որոշ չարագործություններ են գրանցվել: Ինչու՞ չմիջամտեցիք՝ կատարելով Ձեր մարդկային պարտքը:

Վկա- Չկարողացա միջամտել, էֆենդի՛:

Նախագահ- Գործակալ Մուստաֆա բեյն ընկերական կապեր ունեցել է նահանգապետի հետ:

Վկա- Ընդհանրապես նահանգապետն ամենուր լինում էր և բոլորի հետ հանդիպում:

Առողջապահության տեսուչ Սայիբ բեյ- Ինձ լուրեր են հասել, թե վկան այստեղ տեղափոխվելիս որոշ փաստաթղթեր է բերել, դա համապատասխանում է իրականությանը: Եվ արդյոք տեղափոխվել էր, որ այդ փաստաթղթերում եղել է առողջապահության տեսչի ստորագրությունը:

Վկա- Փաստաթղթերի բովանդակությանը չեմ ծանոթացել:

Ժամանակի սղության պատճառով առաջին նիստն ավարտվեց ժամը 12:30-ին: Որոշվեց երկրորդ նիստն սկսել ժամը 14:00-ին:

Նիստ երկրորդ

Երկրորդ նիստն սկսվեց ժամը 14:50-ին: Վկաներից նախ դատարանի դահլիճ հրավիրվեց Աբդուլ Քադիր էֆենդին, որի երդումից հետո սկսվեց հարցաքննությունը: Աբդուլ Քադիր էֆենդին վկայեց, որ տեղահանության ժամանակ ինքը ծառայության մեջ է եղել Կարմիր մահիկ հիվանդանոցում, այդ ընթացքում ուղարկվել է հայերից բաղկացած երեք քարավան, վիրավորներին հիվանդանոցից դուրս են գրել՝ [հայ] գաղթականներին տեղ տալու նպատակով, դեղագործը հայ էր: Վկան նաև նշեց, թե ինքը տեղեկություններ չունի հիվանդանոցում կատարված թունավորման դեպքերի մասին:

Այնուհետև նախագահը հիվանդանոցին վերաբերող մի քանի հարց տվեց Մեհմեդ Ալի բեյին, քանի որ անհամապատասխանություն նկատեց նրա նախկին և ներկայիս ցուցմունքների միջև:

Մեհմեդ Ալի բեյը հայտնեց, որ հիվանդանոցն ազատելու համաճարմանը պայմանավորված էր Գիրեսունում 1-2 հիվանդանոց բացելու և նրանց այնտեղ տեղափոխելու պահանջով:

Այս վկայություններից հետո առողջապահության տեսուչ Ալի Սայիբ բեյը քննարկման առարկա դարձրեց որոշ խնդիրներ: Ապա վկային տրվեցին այլ հարցեր: Մասնավորապես՝ դատապաշտպաններից Նևբաթի բեյը վկային հարցրեց, թե նա ճանաչո՞ւմ է արդյոք իր պաշտպանյալները հանդիսացող Ռըզա և Մուստաֆա բեյերին և վկայի կարծիքով, նրանք տեղահանությանն առնչվել են, թե ոչ: Աբդուլ Քադիր էֆենդին նշեց, թե ինքը մեղադրյալներին ճանաչում է սակայն նրանք, իր կարծիքով, տեղահանության հետ ոչ մի կապ չեն ունեցել:

Այնուհետև ընթերցվեց հանրային գործերի նախարար Ավնի փաշայի գրավոր ցուցմունքը, ըստ որի՝ Սայիբ բեյն իր պաշտոնական պարտականություններից դուրս որևէ այլ գործով չի զբաղվել:

Ապա վկայություն տալու համար դատարան հրավիրվեց երկրորդ դիվիզիոնի նախկին հրամանատար Վասըֆ բեյը: Վկան հայտնեց, թե ինքը տեղահանության ժամանակ եղել է Տրապիզոնի գլխավոր շտաբի պետը, իրենց դիվիզիոնը մասնակցություն չի ունեցել տեղահանության գործողություններին, իսկ տարագրության դեպքերին ինքը ականատես է եղել ճանապարհին՝ հանդիպելով հայերի 2 քարավանի: Վասըֆ բեյի վկայության համաձայն՝ գաղթականները նեղվել են միայն սովից, կոտորածների մասին բազմաթիվ լուրեր էին շրջում, բայց ինքը անձամբ ականատես չի եղել, ճանապարհին ռուսների դեմ պատերազմի ժամանակ զոհված մահմեդականներից բացի՝ ուրիշ ոչ մի մահացածի չի հանդիպել, թեև այդ ժամանակ այնտեղ ռազմական դրություն էր հայտարարված, բայց և այնպես՝ բոլոր պաշտոնները նախկինի պես պատկանում էին նահանգապետարանին, հրամանատարությանը վերաբերող պարտականություններն անգամ իրականացվում էին նահանգապետի կողմից, այդ պատճառով թեև թե՛ ինքը, թե՛ հրամանատարը մի քանի անգամ հրաժարական են տվել, այն չի ընդունվել, իրենց պաշտոնին չզավաճանելու համար ստիպված էին նման բաների դիմանալ: Վկան նշեց, թե ինքը տեղյակ չի եղել տեղահանությանը վերաբերող հրահանգների մասին, տեղահանության գործողություններն իրականացվել են ոչ թե վալիի ստեղծած մի հանձնաժողովի, այլ՝ ընդամենը մի քանի հոգու կողմից: Ապա, Ալի Սայիբ բեյի՝ հիվանդանոցում մի քանի հոգու թունավորման մասին եղած խոսակցություններին անդրադառնալով, Վասըֆ բեյը հայտնեց, թե նման գործողություններ կատարելու համար Ալի Սայիբ բեյը պետք է որ անպատճառ մտերիմ լիներ նահանգապետի հետ,

մինչդեռ իրերի դրությունն այդպիսին չէր, քանի որ Ալի Սայիբ բեյը մտերիմ հարաբերությունների մեջ էր նախկին հրամանատար Ավնի փաշայի հետ, հանգամանք, որը հաճո չէր վալիին: Չնայած եղած հակասական լուրերին՝ վկայի համոզմունքով թունավորման խնդրին իրականում իրազեկ էր միայն ռազմական ատյանը:

Այնուհետև վկաներից դատարան հրավիրվեց հարկային տեսուչ Հաքքը բեյը, որի երդումից հետո սկսվեց տեղահանությանը վերաբերող հարցաքննությունը: Վերոհիշյալը հայտնեց, թե տեղահանության ընթացքում այնտեղ չի եղել, հետևաբար՝ տեղեկությունների չի տիրապետում, սակայն իրեն լուրեր են հասել այն մասին, թե Սայիբ բեյը տարածայնություններ է ունեցել նահանգապետի հետ, որոնց պատճառով դիմել է Ստամբուլի առողջապահության տեսչությանը՝ իրեն դժվարին պարտականություններից ազատելու խնդրանքով:

Այս ցուցմունքներից հետո բոլոր մեղադրյալներին դուրս տարան՝ բացի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Յուսուֆ Ռեզա բեյից, որը հարցաքննվեց առանց մյուս մեղադրյալների ներկայության:

Նիստն ավարտվեց ժամը 16:40-ին՝ ժամանակի սղության պատճառով: Որոշվեց նիստը շարունակել շաբաթ օրը՝ ժամը 10:00-ին:

4-րդ ապրիլի, 1919, «Ալեմդար»

Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը

Թեև Նազըմ փաշայի նախագահության տակ գտնվող ռազմական արտակարգ ատյանը որոշել էր Տրապիզոնի տեղահանության և

կոտորածների դատավարությունը շարունակել շաբաթ օրը՝ ժամը 10:00-ին, սակայն երեկ մեղադրյալների՝ ուշ ժամանելու պատճառով դատն սկսվեց հազիվ ժամը 13:30-ին:

Դատախազի պաշտոնում հանդես էր գալիս Քուդրեթուլլահ բեյը: Դատարանի կազմի՝ դահլիճ մտնելուց անմիջապես հետո դատարան հրավիրվեց Տրապիզոնի զինկոմիսարիատի նախկին նախագահ, պաշտոնաթող մայոր Նեջմեդդին բեյը, որի երդումից հետո սկսվեց Տրապիզոնի տեղահանությանը վերաբերող հարցաքննությունը: Վերոհիշյալը հայտնեց, որ ինքը որոշ բաներ լսել է [տեղահանության մասին], սակայն անձամբ ոչինչ չի տեսել: Տեղահանության վերաբերյալ որոշ տեղեկություններով հանդես գալուց հետո Նեջմեդդին բեյը դուրս եկավ. ներս բերվեց վկա Թահթաջըյան էֆենդին, որը երդվելուց հետո նշեց, որ թեև ինքը մի քանի տարի պետական պաշտոնյա է եղել, սակայն տեղահանությունից չի կարողացել խուսափել, այդ ընթացքում բազում չարագործությունների է ենթարկվել ժամդարմների կողմից, բազմաթիվ դժվարություններ կրելուց հետո Ալի Սայիբ բեյի շնորհիվ կարողացել է Քոնիա փախչել, որտեղ նույնպես խնդիրներ է ունեցել և դարձյալ Աստծո բարեգթությանմբ տեղեկացել է, որ Ալի Սայիբ բեյն այստեղ վարում է առողջապահության տեսչի պաշտոնը, կրկին նրան է դիմել և Ալի Սայիբ բեյի բարեհաճ վերաբերմունքի շնորհիվ կարողացել է փրկվել:

Թահթաջըյան էֆենդին Տրապիզոնի տեղահանության մասին մի քանի այլ տեղեկություններ ևս տվեց և դուրս եկավ:

Այնուհետև նախագահի հրամանով բոլոր մյուս մեղադրյալները դուրս եկան, դահլիճում մնաց միայն գործակալ Մուստաֆա բեյը, որին հարցեր ուղղեցին առողջապահության տեսուչ Ալի Սայիբ բեյի և Տրապիզոնի քաղաքապետարանի բժիշկ Պետրոս էֆենդու միջև ե-

ղած հարաբերությունների, Պետրոս էֆենդու կնոջ և նրա մասին պատվող որոշ լուրերի մասին: Մուստաֆա բեյի պատասխանելուց հետո նրան դուրս տարան. ներս բերվեց Ալի Սայիբ բեյը: Վերջինիս հարցրեցին, թե արդյոք ընկերական կապերի մեջ եղել է Մուստաֆա էֆենդու հետ: Ալի Սայիբ բեյը հայտնեց, որ ինքը 325 թ. (1909) ամենուր ակումբներ է բացել, որպես իր ուրախության արտահայտություն՝ սկսել է հրապարակել «Հուրուբ-ու ումումիյե» անունը կրող մի պարբերական, որի գլխավոր խմբագրի և տնօրենի պատասխանատվությունն է ստանձնել Մկլան Ջադե Ռիֆաաթը: Հետագայում «Հուրուբ-ու ումումիյե» թերթի հետ այլևս կապ չի ունեցել: Մարտի 31-ի իրադարձություններից հետո գնացել է Սամսուն, որտեղ զբաղվել է բժշկությամբ: Բալկանյան պատերազմն սկսվելուց անմիջապես հետո վերադարձել է և մտել Կարմիր մահիկ հիվանդանոց, հետագայում պաշտոն ստանալու ակնկալիքով դիմել է այն ժամանակվա ներքին գործերի նախարար Ռեշիդ բեյին, սակայն այդ պահին վարչակազմում փոփոխություններ են կատարվել, և իշխանության է եկել Մահմուդ Շևքեթ փաշան: Որոշ ժամանակ անց ինքը նշանակում է ստացել Սվասի առողջապահական տեսչությունում, բայց ընդհանուր լեզու չի կարողացել գտնել վալի Մուամմեր բեյի հետ: Ի վերջո պաշտոն է ստացել Տրապիզոնում, սակայն այնտեղ կրկին խնդիրներ են ծագել: Փորձել է հրաժարական տալ, սակայն իր հրաժարականը չի ընդունվել: Տրապիզոնում իր պաշտոնավարության ընթացքում կատարված դեպքերը մանրամասնորեն նկարագրելուց հետո Ալի Սայիբ բեյը մի քանի իրադարձություն էլ պատմեց՝ Քոնիայում ունեցած իր պաշտոնի և պաշտոնաթողության առնչությամբ: Իր խոսքերը փորձեց հաստատել որոշ փաստաթղթերով:

Այնժամ նախագահը հանդես եկավ հետևյալ հարցով. «Սայիբ բեյը բարեկամական հարաբերություններ ունեցել է տիկին Արսլանյա-

նի հետ»: Մեղադրյալը մի քանի հայտարարություններ կատարեց վերջինիս վերաբերյալ:

Լախագահի թույլտվությամբ դատն ավարտվեց ժամը 15:00-ին: Ծարունակվելու է երկուշաբթի օրը՝ ժամը 10:00-ին:

6-ը ապրիլի, 1919, «Ալեմդար»

Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը

Լիստ առաջին

Երեկ՝ ժամը 13:30-ից սկսած, ռազմական արտակարգ ատյանը Լազըմ փաշայի նախագահությամբ շարունակեց Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը: Դատախազի պաշտոնում հանդես էր գալիս տեղակալներից Ռեշադ բեյը:

Վկաներից դահլիճ կանչվեց դաղստանցի Աբդուլլահ էֆենդին, որը երդում տալուց հետո հանդես եկավ տեղահանությանը վերաբերող տեղեկություններով: Վկան հայտնեց, որ տեղահանության ժամանակ գտնվել է Տրապիզոնում, սակայն իր ներկայության պահին տեղահանությունն արդեն ավարտին մոտ էր, միայն կանանց և երեխաներին տեղավորում էին Բաբալըք կոչվող դպրոցներում: Վկան նշեց նաև, որ ինքը Արսլանյանին թերևս ճանաչում է, տիկին Արսլանյանը իր մոտ գտնվելիս բոլորովին դուրս չէր գալիս, տիկինը Մուստաֆա էֆենդու հետ ոչ մի առնչություն չի ունեցել: Աբդուլլահ էֆենդին հայտնեց նաև, թե իրեն տեղեկություններ են հասել, համաձայն որոնց՝ տիկին Արսլանյանի հեռանալուց հետո նրա ընտանիքին ծովն են նետել: Վկան կարծիք հայտնեց, թե այդ գործողությունը հավանաբար

կատարվել է մակույկավարների կողմից: Լախագահի հարցին ի պատասխան՝ հայտնեց, թե ինքը գործակալ Մուստաֆա էֆենդուն գաղթականների հետ չի տեսել:

Մուստաֆա փաշա- Տեղյակ եք, թե տիկին Արսլանյանն ում կողմից է տարագրվել:

Վկա- Ո՛չ, էֆենդի՛: Կարծում եմ՝ նահանգապետի:

Ռեզա բեյ- Ինձ տեղահանության ժամանակ Տրապիզոնում տեսնել եք, էֆենդի՛:

Վկա- Ո՛չ, տեսել եմ տեղահանությունից մեկ ամիս առաջ:

Վկա Աբդուլլահ էֆենդին հայտնեց նաև, որ Նիագի էֆենդին իր մոտորանավակով ուղարկվել է ռազմական գերատեսչության հրամանով: Նա տեղահանությանը, վկայի համոզմունքով, չէր մասնակցել:

Ապա վկաներից դատարան հրավիրվեց ֆրանսահպատակ մայր Վիտալին, որը հանդես եկավ տեղահանությանը վերաբերող տեղեկություններով: Մայր Վիտալին վկայեց, որ տեղահանության ընթացքում գտնվել է Տրապիզոնում: Ծովով կատարվող տարագրությանն անդրադառնալով՝ նշեց, թե ծովից դուրս եկած Վարդանին հիվանդանոց են տարել ոստիկանները: «Գեղեցիկ տիկին» մականվամբ տիկնոջը զոհ են դարձրել դիտավորյալ կերպով: Վկան որոշ ցուցմունքներ տվեց Ալի Սայիբ բեյի դեմ: Հայտնեց նաև, որ տիկին Արսլանյանը բնակվում էր Հեքիմյան էֆենդու տանը: Երբ տիկինը հեռացել էր Աբդուլլահ էֆենդու տնից, իր զարդեղենի մի մասը թողել էր նրա մոտ, իսկ ինքը ոչ մի տեղեկություն չունի Տիկին Արսլանյանի թաղված դրամի և զարդեղենի մասին:

Այնժամ Ալի Սայիբ բեյը ոտքի ելավ և երկար ցուցմունքների

միջոցով աշխատեց հերքել վկայի՝ դեպքերի վերաբերյալ կատարած հայտարարությունները:

Դատապաշտպան Սալահեդդին բեյ- Ալի Սայիբ բեյի կողմից թունավորված Վարդանը Կարմիր մահիկ հիվանդանոցի ո՞ր մասնաճյուղում է գտնվել:

Վկան պատասխանեց, թե ինքը տեղյակ չէ, և որ նրա կինն այդ պահին դատարանում է գտնվում. նրանից կարող են ճշտել: Մայր Վիտալին երդվելով հաստատեց, որ երեխաների վերաբերյալ իր պատմածները տեսել է սեփական աչքերով, և որ իր ցուցմունքները ճշմարիտ են:

Դատախազ- Նահանգապետի բոլոր խիստ գործողությունները միայն կոմիտեյիներին էին ուղղված:

Վկա (մայր Վիտալի)- Ո՛չ, բոլոր հայերն էին տարագրվում:

Նախագահ- Կարո՞ղ եք հրապարակել Տրապիզոնից բռնագաղթեցվածների թիվը:

Վկա- Մոտ 18.000 հոգի:

Դատապաշտպան Նևբաթի բեյ- Մեծարգո՛ փաշա, վկան կարո՞ղ է ասել, թե ինչպես է տրամադրված իմ պաշտպանյալ Մուստաֆա բեյի հանդեպ:

Նախագահ- Արդեն իսկ հայտնեց, որ երախտապարտ է նրան:

Այնուհետև վկաներից դահլիճ բերվեց Պետրոս էֆենդին: Հրապարակեցին նրա անձնական տվյալները, որից հետո վկան երդվեց:

Նախագահ (մեղադրյալներին մատնանշելով)- Նրանց մեջ

ծանոթներ ունեք:

Վկա (Պետրոս էֆենդին)- Ճանաչում եմ Ալի Սայիբ բեյին:

Նախագահ- Ինչպիսի՞ն տպավորություն եք ստացել Ալի Սայիբ բեյից:

Վկա- Ալի Սայիբ բեյը նախքան իր հեռանալը որոշ անձանց աջակցություն է ցուցաբերել, իսկ իր հետագա գործունեության մասին տեղեկություններ չունեմ:

Նիստն ավարտվեց ժամը 12:00-ին, որպեսզի շարունակվի մեկ ժամ ընդմիջումից հետո:

Նիստ երկրորդ

Երկրորդ նիստն սկսվեց ժամը 13:30-ին: Մեղադրյալներին դուրս տարան. դահլիճում մնաց միայն Նիազի էֆենդին:

Նախագահ- Տեղահանությունից հետո և Տրապիզոնի անկումից մեկ ամիս առաջ Դուք Ձեր մոտորանավակով տեղափոխել եք Տրապիզոնի մանուֆակտուրայի խանութներին և Լքված գույքի հանձնաժողովին պատկանող իրերը. ի՞նչ կերպ է կատարվել փոխադրումը:

Նիազի էֆենդի- Տրապիզոնի անկման ժամանակ այստեղի ապրանքները փրկելու նպատակով կնքվել է մի համաձայնագիր, ըստ որի՝ մակույկավարների միջոցով փոխադրված իրերի մի մասը պատկանելու էր ապրանքատիրոջը, իսկ մյուս մասը՝ փոխադրումը կատարած նավի անձնակազմին: Դրանք Լքված գույքի իրերն էին:

Ապա Նիազի էֆենդին որոշ ցուցմունքներ տվեց Տրապիզոնում Լքված գույքի հանձնաժողովի կողմից կատարված վաճառքի հանգամանքների մասին: Մեղադրյալը նշեց նաև, որ լքված գույքից

իրեն հասած իրերը ձեռք է բերել հրապարակային աճուրդի ճանապարհով. ինքը դրանք գնել է 200 օսմանյան լիրայով: Իսկ այն լուրերը, թե Ջեմալ Ազմի՛ն ոստիկանության միջոցով իրեն հրահանգել է վերոհիշյալ իրերն իր մոտ պահել, իրականությանը չեն համապատասխանում: Մեղադրյալը հայտնեց նաև, թե ինքը տեղյակ չէ Տրապիզոնի տեղահանությունից մեկ ամիս առաջ վալի Ազմի բեյի և նրա աներձագ Ռամիզ էֆենդու կողմից լքված գույքը 42 նավակով տեղափոխելու մասին: Ի պատասխան այն տեղեկությունների, համաձայն որոնց՝ ոստիկան Սալիմ էֆենդին Վարդարյանի խանութից մի քանի գորգ է տեղափոխել Ջեմալ Ազմի բեյի տուն, մեղադրյալը հայտնեց, թե ինքը Սալիմ էֆենդուն չի ճանաչում: Նիսի էֆենդին ոչ ստույգ համարեց Տրապիզոնի բոլոր ծովային միջոցներն իր ձեռքում գտնված լինելու մասին եղած խոսակցությունները:

Վերոհիշյալ ցուցմունքները տալուց հետո Նիսի էֆենդին դուրս տարվեց. դահլիճ բերվեց գործակալ Մուստաֆա էֆենդին: Նախագահի տված հարցերին ի պատասխան՝ Մուստաֆա էֆենդին հայտնեց, թե ինքը ոչ մի առնչություն չի ունեցել հասարակական գործերի գլխավոր քարտուղար Հալիմ էֆենդու հետ, Վարդանին պատկանած դրամարկղն իր կողմից վալիին հասցվելու մասին տեղեկությունը չի համապատասխանում իրականությանը: Մուստաֆա էֆենդին նաև նշեց, որ վիլայեթի հացի խնդիրը լուծելու նպատակով վալիից և առևտրականներից բաղկացած մի ընկերություն է կազմավորվել: Մեղադրյալի ցուցմունքների համաձայն՝ ինքը գլխավոր ինժեներ Ֆեհմի բեյին ճանաչում է, սակայն նրա հետ ընկերական հարաբերություններ չի ունեցել:

Մուստաֆա էֆենդին դուրս տարվեց. ներս բերվեց ոստիկանական տեսուչ Նուրի էֆենդին: Սովորականի նման նրան հարցեր տվեց նախագահը: Նուրի էֆենդին հայտնեց, որ Լքված գույքի հանձ-

նաժողովի կազմում ընդգրկված եղել է, սակայն չի հիշում այնպիսի մի դեպք, երբ 6000 լիրա արժողություն ունեցող իրերը Նիսի էֆենդուն տրվեին 200 լիրա գումարով (թեև գործում նման բան նշված է եղել): Մեղադրյալ Նուրի էֆենդին նաև նշեց, որ վիլայեթում հացի կարիքը թեթևացնելու նպատակով ստեղծվել է մի կազմակերպություն, որը բաղկացած է եղել առևտրականներից և նահանգապետից: Նուրի էֆենդու ցուցմունքների համաձայն՝ տեղահանության ժամանակ ծովային ոստիկանություն չի եղել, իսկ ինքը տեղյակ չէ՝ նավերը և ծովային բոլոր փոխադրամիջոցները ղեկավարվել են Նիսիի և Մուստաֆա էֆենդիներին կողմից, թե՛ ոչ: Վերոհիշյալը վկայեց նաև, որ Սալիմ էֆենդին պասիվ և իր պաշտոնից անտեղյակ մի մարդ էր, իսկ գաղթականների անունները որևէ ցուցակում չեն գրանցվել:

Նիստն ավարտվեց ժամը 14:30-ին: Ծարունակվելու է հաջորդ օրը՝ ժամը 13:30-ին:

8-ը ապրիլի, 1919, «Ալեմդար»

Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը

Թեև Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը պետք է շարունակվեր երեկ ժամը 13:30-ին, սակայն, քանի որ դատարանի կազմն անհրաժեշտ համարեց որոշ խնդիրներ քննարկել, այն սկսվեց հազիվ 15:30-ին: Դատախազի աթոռին էր Ռեշադ բեյը: Քանի որ դատարանի կազմի անդամներից Ռեշեփ Ֆերդի բեյը չէր եկել, նրան ստաժորներից փոխարինում էր գնդապետ Լյուֆֆի բեյը:

Վկաներից նախ եկավ ֆրանսիացի Փերլորանը. նրա վկայու-

յունները թարգմանեց փաստաբանների կոլեգիայի նախագահ, դատապաշտպան Ջելալեդդին Արիֆ բեյը: Նրանք երկուսն էլ երդվեցին, որից հետո Փերլորանը հանդես եկավ տեղեկություններով: Վկան հայտնեց, թե տեղահանությունը կատարվել է հինգ օրվա ընթացքում և իրականացվել է թաղամաս առ թաղամաս, ըստ խոսակցությունների՝ սահմանից դուրս գալուն պես հայերի իրերը վերցրել են: Վկան հայտնեց, որ ճանաչում է բժիշկ Արսլանյանին, բայց ոչ՝ նրա տիկնոջը, տեղյակ չէ բոլոր հիվանդանոցների թվի մասին, տեղահանության ժամանակ որևէ բան չի լսել կատարված թունավորումների մասին, սակայն տեղահանությունից հետո նման լուրեր իրեն էլ են հասել, տեսել է, որ տեղահանությունն իրականացվել է նավակների միջոցով, լսել է, որ դրանցից մեկը փրկվել է, մեղադրյալներից ճանաչում է միայն Թալեաթ և Մուստաֆա բեյերին: Նրա վկայությունների համաձայն՝ քանի որ Մուստաֆա բեյն է պատճառ եղել, որ ինքն այնտեղ մնա, դրա համար էլ երախտապարտ է նրան: Ըստ վկայի՝ նա զբաղվում էր միայն նավահանգստից դեպի Ստամբուլ կատարվող առաքումներով, սակայն ոչ մի առնչություն չի ունեցել հայերի հետ, նույնիսկ մի օր, երբ ինքը Մուստաֆա բեյի հետ նավահանգստում ֆրանսերենով զրուցում էր, վերջինս դեմ է արտահայտվել տեղահանությանը՝ ասելով. «Այս ամենից հետո ինչ երեսով եք եվրոպա գնալու»:

Այնուհետև վկաներից եկավ Ֆինանսների նախարարության եկամտի տնօրեն Լյուֆֆի բեյը: Ըստ օրենքի երդվելուց հետո վկան տեղեկություններ տվեց տեղահանության մասին: Վերոնշյալ վկան հանդես եկավ մեղադրյալներից մի քանիսի, մասնավորապես՝ Մեհմեդ Ալի ու Նիսալի բեյերի դեմ ուղղված ցուցմունքներով: Տեղակալներից Սալահադդին բեյը և մեղադրյալները բազմաթիվ հարցեր տվեցին նրան: Այնուամենայնիվ, ժամանակի սղության պատճառով դատը 17:30-ին ընդմիջվեց: Կշարունակվի այսօր՝ ժամը 10:30-ին, որի

ժամանակ դարձյալ ունկնդրության կարժանացվի Լյուֆֆի բեյի վկայությունը:

9-ը ապրիլի, 1919, «Ալեմդար»

Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը ռազմական արտակարգ ատյանում

Նիստ առաջին

Տրապիզոնի տեղահանության ու կոտորածների դատավարությունը երեկ շարունակվեց ժամը 11:15-ին: Դատախազի պաշտոնում էր տեղակալներից Ռեշադ բեյը:

Վկաներից դատարան հրավիրվեց եկամտի տնօրեն Լյուֆֆի բեյը: Դատարանի կազմը լսեց երեկ սկսած նրա վկայության շարունակությունը: Լյուֆֆի բեյը հայտնեց, որ Լքյալ գույքի վերաբերյալ Ֆինանսների նախարարությունից որևէ հրաման չի ստացվել, ծայրահեղ դեպքում նման հրաման կարող էր հրապարակել Ներքին գործերի նախարարությունը: Ըստ Լյուֆֆի բեյի՝ լքված գույքը հանձնվել է պահեստներ և կնքվել: Երբ ինքը գրավել է հանձնաժողովի նախագահի պաշտոնը, իրեն ոչ մի բան չի հանձնվել: Հանձնվել են միայն պահեստներում գտնվող իրերը: Իրեն որևէ հրահանգ չի հղվել՝ լքված գույքը պահպանելու ուղղությամբ: Լքված գույքի պահպանության համար ոչ մի դիմում որևէ արդյունք չէր կարողանալու ունենալ, որովհետև չէր համապատասխանում այն սկզբունքներին, որոնց հետևում էին այն ժամանակ: Տրապիզոնի անկման ժամանակ կարգավորող հանձնաժողովները հազիվ իրենց պարտականություններն էին կատարում, և ինքը կենտրոնից հեռացել էր Տրապիզոնի անկումից մեկ շաբաթ առաջ: Քարավանները տեղահանության ընթացքում խու-

զարկվել են, թանկարժեք իրերն ու կանխիկ դրամը վերցրել են հայերի մոտից, սակայն իրենց չեն հանձնվել:

Նախագահը, ոստիկանապետին դիմելով, նշեց, թե քանի որ վերջինս եղել է խուզարկության հանձնաժողովի անդամ, պետք է որ տեղյակ լիներ լքված գույքի խնդրի մասին: Ոստիկանապետ Նուրի բեյը երկար հայտարարությամբ հանդես գալու հետո ասաց. «էֆենդի՛, Տրապիզոնի բնակիչներն ազնիվ են ու բարոյական: Նրանք ոչ մի կողոպուտով էլ չեն զբաղվել: Բացի այդ՝ չեն կարողացել լքված գույքը տեղավորելու ժամանակ ցուցակագրել: Դրանից հետո Ձեր խոնարհ ծառան նամակի միջոցով այս խնդիրը ներկայացրել է նահանգին: Այդ նամակն ուղարկվել էր հանձնաժողովի նախագահությանը»:

Նիազի էֆենդին նախագահին խնդրեց վկային հարցնել, թե տեղահանության ընթացքում իր վրա հատուկ պարտականություն դրված եղե՞լ է, թե՞ ոչ: Վկա Լյուֆֆի բեյն ասաց, թե նման բան չի լսել Նիազի բեյի առնչությամբ: Վկան նշեց նաև, թե տեղահանությունն իրականացվել է տարբեր միջոցներով:

Նախագահ- Ասում են, թե տեղահանությունից քիչ առաջ մակույկով տեղափոխվել են նահանգապետին և այլոց պատկանող որոշ իրեր. դրա մասին տեղեկություններ ունե՞ք:

Վկա- Նիազի էֆենդին մակույկի տերն էր: Գալիս էր Ստամբուլ, գնում Գիրեսուն: Մի խոսքով՝ մակույկով ճամփորդում էր ամենուր: Սակայն որևէ բան չեմ լսել նման իրերի՝ Գիրեսուն փոխադրելու մասին:

Նախագահ- Արդյոք տեղյակ եք, թե ինչ հիմքի վրա էին ստեղծվել Նիազի էֆենդու և նահանգապետի ընկերական հարաբերությունները:

Վկա- Նիազի էֆենդին մի քանի մոտորանավակ ուներ: Օգտագործում էր դրանք և զբաղվում առաքումներով: Բնականաբար

հարստությունն էլ էր դիզել:

Վկայի վերոնշյալ խոսքերից հետո Նիազի էֆենդին, ոտքի կանգնելով ու նահանգապետի և իր միջև եղած բարեկամական հարաբերություններին անդրադառնալով, ասաց, թե քսանմեկ նավեր ոմբակոծել էին Տրապիզոնը, որից հետո նավահանգստի մոտակայքում ինքնաշարժ ական էր դրվել, և մի մակույկ, այդ ականներից մեկին դիպչելով, խորտակվել էր: Ինքը, նավապետի ճիշդ լսելով, նավակով գնացել էր՝ փրկելու նպատակով: Փրկել էր նավապետին: Վերջինս դրա, ինչպես նաև՝ հայրենիքին այլ բազմաթիվ ծառայություններ մատուցած լինելու համար իրեն կանչել էր և իր երախտագիտությունը հայտնել: Այդ մտերմությունն էլ առաջացել է միմիայն այդ ծառայությունների արդյունքում, և այսօր ոչ ոք չի կարող իրեն մեղադրել դրամ շորթելու և անօրինականություններ անելու մեջ: Նիազի էֆենդին ի պաշտպանություն իրեն դեռ շատ այլ բաներ ասաց:

Այնուհետև Լյուֆֆի բեյն աշխատեց հերքել Նիազի էֆենդու խոսքերը և իր պնդումներն ապացուցել՝ որոշ փաստաթղթեր ներկայացնելով: Լյուֆֆի բեյն ասաց նաև, թե ցավում է, որ կենտրոնական կոմիտեի անդամ Ռըզա բեյին տեսնում է մեղադրյալի աթոռին: Նա նաև նշեց, որ խիղճը տանջող այդ խնդիրների մասին հայտնել է ամիրին: Դրանք ևս ընթերցեց, որից հետո դատարանի կազմի անդամներից Մուստաֆա փաշան որոշ կարևոր հարցեր տվեց վկային: Հենց որ Լյուֆֆի բեյը պատասխանեց այդ հարցերի մի մասին, Ալի Սայիբ բեյը, ոտքի ելնելով, ասաց, թե վկայի խոսքերն արժանահավատ չեն, և որ թեև Մահմուդ Բյամիլ փաշան իրեն կանչել է զինվորական ծառայության, սակայն նահանգապետ Ազմի բեյը չի ուղարկել: Դրա համար անհրաժեշտ էր, որ Լյուֆֆի բեյը նահանգապետի բարեհաճությունը իրենցից ավելի շատ շահած լիներ:

Առաջին նիստն ավարտվեց ժամը 13:30-ին:

Նիստ երկրորդ

Երկրորդ նիստն սկսվեց ժամը 14:30-ին: Այս անգամ Ռեջեփ Ֆերդի բեյին փոխարինում էր ստածոր Լյուֆֆի բեյը: Նախ վկաներից դատարան հրավիրվեց Ավնի բեյը: Նրան տվեցին անցած անգամվա հարցերը, քանի որ նախորդ վկայության ժամանակ պատասխանները ոչ բավարար էին համարվել: Վկան այդ հարցերին պատասխանելուց հետո դուրս եկավ: Այնուհետև նախագահը որոշ հարցեր տվեց մաքսատան տեսուչ Մեհմեդ Ալի բեյին: Երկրորդ նիստն ավարտվեց ժամը 15:05-ին: Դատը շարունակվելու է հինգշաբթի օրը՝ ժամը 10-ին:

10-ը ապրիլի, 1919 թ., «Ալեմդար»

Ռազմական արտակարգ ատյանում Տրապիզոնի դատավարությունը

Նիստ առաջին

Երեկ՝ ժամը 11:20-ից, ռազմական արտակարգ ատյանն սկսեց ուսումնասիրել Տրապիզոնի հայերի տեղահանության գործը: Դատախազի պաշտոնում հանդես էր գալիս առաջին տեղակալ Թալեաթ բեյը: Դատարանի կազմի՝ դահլիճ մտնելուն պես բոլոր մեղադրյալներին դուրս տարան՝ բացի ոստիկանապետ Նուրի բեյից: Հարցաքննությունն սկսվեց: Նուրի բեյը հանդես եկավ հետևյալ ցուցմունքներով. ինքը լքված գույքը ոստիկանների միջոցով ոչ մի տեղ չի տեղափոխել, հասարակական կարգուկանոնը պահպանելու նպատակով պատժել է փոքրագույն ցուցաբերած ոստիկաններին, ամերիկյան դպրոցի պահեստը չի դասակարգվել, այնտեղ է գտնվել միայն

Թանկարժեք իրերի հանձնաժողովը, որում ընդգրկված են եղել գյուղատնտեսության տեսուչը, Ալի Սայիբ բեյը և այլք: Հանձնաժողովի ցուցակները պահպանվում էին կոմիսար Ալի էֆենդու կողմից: Ինքը տեղյակ չէ՝ գույքի մասին տեսչին անդորրագիր տրվել է, թե ոչ, սակայն երբ մի օր այնտեղ է գնացել, հաջորդ օրը նկատել է, որ մեկը յուրացրել է լքված իրերը: Չափազանցված են այն լուրերը, համաձայն որոնց՝ առաջին օրը յուրացվել է 3000 լիրա, 150 մանաթ և 80 կտոր արծաթ, բայց կոնկրետ քանակի մասին տեղեկություն չունի: Նուրի բեյի ցուցմունքների համաձայն՝ վարձակալության տակ գտնվող տունը պատկանում էր ոչ թե հայերին, այլ ոմն Իսմայիլ էֆենդու վարձու տունն էր: Մեղադրյալը նշեց նաև, որ ինքը վերոհիշյալ տունը վարձել էր 3 լիրայով, տարագրված ընտանիքը հեռանալիս անդորրագրով հանձնել էր Իսմայիլ էֆենդուն, իսկ ինքը տունը վարձել էր՝ ներսի իրերը Իսմայիլ էֆենդուն պատկանելու մասին պաշտոնապես հավաստիանալուց հետո միայն: Տանը միայն խոհանոցային սպասք չի եղել: Բացարձակ սուտ են իրերն իր կողմից յուրացվելու մասին լուրերը: Ըստ մեղադրյալի՝ խաբեություն էին դադստանցի ոստիկան Նուրի էֆենդու ցուցմունքները: Ինքը եղել է փախստականներից: Իր մասին հայտարարությունը սխալ է: Երկու ոստիկանի կողմից երկու հայ աղջկա նկատմամբ կատարված հարձակման մի դեպք է գրանցվել միայն, աղջիկները հանձնվել են ոչ թե մետրոպոլիտին, այլ՝ Կոստակի էֆենդուն: Մեղադրյալը հայտնեց նաև, որ ինքը հիշում է Վարդանին պատկանած դրամապանակի մասին: Այդ կապակցությամբ գործակալ Մուստաֆա էֆենդու մոտ հետաքննություն է կատարել, որի արդյունքում Մուստաֆա էֆենդին հավաստիացրել է իրեն, թե դրամարկղը ինքը վալիին է հանձնել և, քանի որ Մուստաֆա էֆենդին հայտնի և պատվարժան անձնավորություն էր, ինքը վստահել

էր [Նրա խոսքերին]: Աղջիկներին ամենամոտ թշնամու⁴⁰⁴ հպատակ հանդիսացող Կոստակի էֆենդուն հանձնելու հանգամանքը արժանացել էր նահանգապետի հավանությամբ:

Մեղադրյալը վերոհիշյալ ցուցմունքներով հանդես գալուց հետո դուրս եկավ:

Ներս բերվեց Նիազի էֆենդին, որին տրվեցին բազում և տարաբնույթ հարցեր: Նիազի էֆենդին հայտնեց, որ բանակից ստացված 2 խանութի իրերն իրեն են հասել աճուրդի ճանապարհով: Գնումները մանրամասնորեն թվարկելուց հետո (սրանցից մեկը գնվել էր 2500, իսկ մյուսը՝ 400 լիրայով) նշեց, թե ինքն աճուրդին միջնորդադրամ էր վճարել, իսկ մակլերներին ուղարկում էր քաղաքապետարանը: Մեղադրյալի համոզմամբ՝ ճշմարտությամբ չեն համապատասխանում աճուրդի ժամանակ իր՝ վճարելու խոսքից հետ կանգնելու և իրերը յուրացնելու մասին տեղեկությունները. տեղահանության գործին երբևիցե մասնակցություն չի ունեցել, իսկ եթե մասնակցած լիներ և գույքի հափշտակման հետ առնչություն ունեցած լիներ, ապա ցավով կխոստովաներ դրա մասին և կկրեր իրեն հասանելիք պատիժը: Մեղադրյալն ընդգծեց, թե ինքն իր պաշտոնը երբեք չի չարաշահել այնպիսի անպատվաբեր գործի նախաձեռնությամբ, ինչպիսին էր գույքի յուրացումը:

Այնուհետև ընթերցվեց ոստիկան Իսլամ էֆենդու ցուցմունքը: Նիազի էֆենդին մի քանի այլ մեկնաբանություններ ևս կատարեց, որից հետո, ժամանակի սղության պատճառով ժամը 12:30-ին նիստն ավարտվեց. հայտարարվեց ընդմիջում մինչև ժամը 15:00-ն:

⁴⁰⁴ Ի նկատի ունի՝ հոյն:

Նիստ երկրորդ

Նևզաթ բեյի դատավարությունը⁴⁰⁵

Ժամը 14:30-ին դատարանի կազմը մտավ դահլիճ, և սկսվեց Նևզաթ բեյի գործի քննությունը: Դատախազի պաշտոնը զբաղեցնում էր Ռեշադ բեյը: Սկզբում, ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ կանչված վկան չէր ներկայացել, մեղադրյալին հարցաքննեցին Յակուբ Ջեմիլի խնդրի կապակցությամբ: Այնժամ դատապաշտպան Հայրի բեյը ոտքի ելավ և հայտարարեց, թե դրա մասին մեղադրյալը նախկինում ցուցմունքներ տվել էր, և միևնույն հարցերը տալու անհրաժեշտությունը չկար: Սակայն նրա առարկությունը չընդունվեց նախագահողի կողմից: Ապա դատապաշտպանին հարց տրվեց այն մասին, թե Յակուբ Ջեմիլի խնդրի հետ կապված վերոհիշյալ ռազմական ատյանը ինչ որոշում էր ընդունել: Հայրի բեյը հայտնեց, թե, ռազմական ատյանի որոշման համաձայն, Նևզաթ բեյին աքսորել են Մոսուլ: Այնժամ դատախազի տեղակալը նշեց, թե Բարձր Դուան դեպքերի ընթացքում կատարված Նազըմ փաշայի սպանության հեղինակն է եղել Յակուբ Ջեմիլը, իսկ Նևզաթ բեյը Բարձր Դուան խնդրի հետ առնչվել է Յակուբ Ջեմիլի հետ համատեղ: Այդ պահին Յակուբ Ջեմիլի գործի քննության հետ կապված որոշ վիճաբանություններ եղան նախագահի, դատախազի և դատապաշտպանի միջև: Նախա-

⁴⁰⁵ Մոսուլի նախկին գլխավոր հրամանատար Նևզաթ բեյի դատաքննության շրջանակներում վկայություններ են արձանագրվել մեղադրյալի՝ աքսորյալ հայերի մոտից մետաղյա դրամներ խլելու մասին: Մոսուլի քաղաքապետի խորհրդական Չերքեզ Բեքիրի տված ցուցմունքի համաձայն՝ Նևզաթը փակել է տվել հայերի բոլոր խանութները, նրանց աքսորել դեպի անպատկաններ և սպանել տվել: 1919 թ. ապրիլի 26-ին տեղի ունեցած նիստում ընթերցվել է Ստամբուլի մաքսատան վարչության վիճակագրական գրասենյակի քարտուղարներից Ջեմալի գրավոր ցուցմունքը, ըստ որի՝ Մոսուլում «հայ կանաչ ծեծի են ենթարկվել ողջ զիշեր»: Քանի որ Նևզաթը 1919 թ. մայիսի 28-ին բրիտանացիների կողմից Մալթա աքսորված մեղադրյալների շարքում է եղել, նրա դատավարությունը հետաձգվել է և այլևս չի շարունակվել: Վերոհիշյալ մեղադրյալը հետազայում՝ 1921 թ. սեպտեմբերի 6-ին, փախել է աքսորավայրից:

գահն ընդգծեց ամեն տեսակի հարց տալու իր իրավունքը, իսկ դատախազը պահանջեց, որ դատապաշտպանները ամեն ինչին չառարկեն:

Ապա հարցաքննությունը վերսկսվեց: Նևզաթ բեյը ցուցմունքներ տվեց այն մասին, որ ինքը քաղաքի պարետատանը չի հյուրընկալել Աբդուլ Ռեզաք էֆենդուն, ոչ մի առնչություն չի ունեցել վալիի հետ: Թերևս ինքն առնչվել է Հալիլ բեյի հետ՝ ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ վերջինս զինվոր է եղել, իսկ ինքը՝ հրամանատար: Ապա մեղադրյալն ընդգծեց, թե ինքը չի սպանել Աբդուլ Ռեզաք էֆենդուն, առավել ևս չի մասնակցել դիակը վերացնելուն ուղղված գործողություններին: Մեղադրյալի համոզմունքով՝ իրեն վերագրված բոլոր մեղադրանքներն անհիմն են. ինքը պատվախնդիր զինվոր է եղել, վկաների ցուցմունքները սուտ են: Ինքն իր պաշտոնական պարտականությունները կատարել է անթերի, հնարավորության դեպքում կարող է մատնանշել հոգուտ իրեն հանդես եկող վկաների:

Մեղադրյալի կողմից տրված այս ցուցմունքներից հետո, վկաների չժամանելու պատճառով, միստը հետաձգվեց մինչև չորեքշաբթի օրը՝ ժամը 10:00-ը:

Տրապիզոնի դատավարությունը

Նիստ երրորդ

Տրապիզոնի դատավարության միստը երեկ վերսկսվեց ժամը 15:38-ին: Մեղադրող կողմը ներկայացնում էր [դատախազի] տեղակալներից Թալեաթ բեյը: Վկաներից նախ դահլիճ հրավիրվեց գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ Մուիթար բեյը, որի երդումից հետո հար-

ցաքննությունն սկսվեց: Վկան հայտնեց, որ տեղահանության ժամանակ բացակայել է Տրապիզոնից, սակայն Գիրեսունում կայմակամ Արիֆ բեյից [տեղահանության մասին] տեղեկանալով՝ վերադարձել է Տրապիզոն, որտեղ իջևանել է նահանգապետ Ազմիի մոտ, որն իր վրա էր վերցրել արտահանման հետ կապված բոլոր գործերի պատասխանատվությունը: Ընդ որում՝ նահանգապետն այդ պաշտոնում նշանակվել էր բանակի [հրամանատարության] կողմից: Վկան նաև նշեց, թե [բանակի] հրամանատարության պարտականությունը սահմանափակվում էր միայն ջոկատների և ափերի ղեկավարությամբ: Մուիթար բեյը հայտնեց, որ մեղադրյալների մասին ինքը ոչինչ չի լսել: Միայն տեղյակ է, որ Ռեզա բեյը զբաղվում էր բացառապես Հատուկ կազմակերպության խնդիրներով, իսկ Մուստաֆա էֆենդին՝ տարագրության: Վկայի տեղեկությունների համաձայն՝ բժիշկ Ալի Սայիբ բեյն առողջապահության տեսուչ է եղել ու, թեև ոչ մի հանցագործություն չի կատարել, ամեն դեպքում նրա դեմ ուղղված ցուցմունքներ են գրանցվել: Թալեաթ բեյին նմանապես որպես պատվարժան պաշտոնյայի է ճանաչում, իսկ Նիսադի բեյի հետ ծանոթ չի եղել: Վկայի խոսքերով՝ Մուստաֆա բեյը տեղահանությանը չի մասնակցել ո՛չ որպես մատակարար, ո՛չ էլ որպես պաշտոնյա: Մուիթար բեյը տեղեկություններ չուներ էրզրումի նախկին վալի Թահսին բեյի՝ ճանապարհին հանդիպած քարավանների անվտանգության համար մեկերկու ոստիկան առաքված լինելու մասին: Վկան հայտնեց նաև, որ Ալի Սայիբ բեյը հաճախ է խոսել վալիի անմիտ քայլերի մասին: Վկան նշեց, թե տեղյակ է Կարմիր մահիկ հիվանդանոցի մասին: Այլ ռազմական օթևան-հիվանդանոցները նույնպես պատկանում էին նահանգապետին: Վկայի ցուցմունքների համաձայն՝ Մուստաֆա էֆենդուն վստահված պաշտոնական պարտականությունների կատարման մեջ հանցագործության ոչ մի դրդապատճառ չի նկատվել:

Վերոհիշյալ ցուցմունքները տալուց հետո վկան դուրս եկավ դահլիճից: Ներս մտավ հարյուրապետ Մեհմեդ Ալի բեյը, որը երդվեց: Նախագահը վկային խնդրեց հայտնել մեղադրյալների մասին իր ունեցած տեղեկությունները: Մեհմեդ Ալի բեյը նշեց, թե հայերի տեղահանության ժամանակ ինքը գտնվել է ռազմաճակատում, իսկ փոխադրման միջոցները պատկանել են մի քանի հոգու: Այս ցուցմունքներով հանդես գալուց հետո վկան դուրս եկավ:

Այնուհետև բոլոր մեղադրյալները դուրս տարվեցին՝ բացի Թալեաթ բեյից: Վերջինս հայտնեց, որ Տրապիզոնի ժանդարմերիայի հրամանատարը եղել է Թևֆիկ բեյը, որը հնարավորինս անթերի է կատարել իր պաշտոնական պարտականությունները: Մեղադրյալի ցուցմունքների համաձայն՝ տեղահանությունն իրականացվում էր գորահավաքի հռչակումից հետո կազմված շարժական ժանդարմերիայի զորքի կողմից: Թալեաթ բեյը նշեց, որ ժանդարմերիայի գումարտակի հրամանատարի պաշտոնը զբաղեցրել են տարբեր անձինք: Մեղադրյալը հավաստիացնում էր, թե լսված դեպքերի առնչությամբ պաշտոնապես քայլեր են ձեռնարկվել: Թալեաթ բեյը հայտնեց նաև, որ ռազմական հարկերի հանձնաժողովը բաղկացած է եղել 6 հոգուց, ինքը միշտ էլ արհեստավարժ աշխատող է եղել և երբեք որևէ կուսակցության չի հարել:

Մեղադրյալի վերոհիշյալ ցուցմունքներից հետո նիստը հետաձգվեց մինչև շաբաթ օրը՝ ժամը 13:00-ը:

11-ը ապրիլի, 1919, «Ալեմդար»

Տրապիզոնի տեղահանության դատավարությունը Ռազմական արտակարգ ատյանում

Տրապիզոնի դատավարությունը երեկ շարունակվեց ժամը 14:30-ին: Դատախազի պաշտոնում էր գլխավոր տեղակալ Թալեաթը: Վկաներից նախ դատարան հրավիրվեց ժանդարմերիայի ավագ լեյտենանտ Մյունիթ էֆենդին, որը հարցաքննության ենթարկվեց երդվելուց հետո: Վկան հայտնեց, որ ճանաչում է Նիազի և Թալեաթ բեյերին: Ասաց, թե ինքը տեղահանության ժամանակ եղել է Տրապիզոնում, տեղահանությունն սկսվել է 331 թ. (1915) հունիսին, մանրամասն բացատրեց, թե Տրապիզոնում իր գտնված վայրում ինչպես է կատարվել տեղահանությունը, և մասնավորապես ինքը ինչ պարտականություններ է ունեցել տեղահանության ընթացքում: Մյունիթ էֆենդին նշեց, որ երբ մի օր հագուստը փոխելիս է եղել, Տրապիզոնի Պետական պարտքի գրասենյակի պաշտոնյան եկել և հայտնել է, թե հայերին լցրել են բեռնանավերը և ծովը նետելով՝ ոչնչացրել: Մի գիշեր, երբ ինքը անկողնում պառկած է եղել, մի քանի զինված անձինք ջարդել են իր դուռը. նրանց մեջ է եղել նաև քաղին⁴⁰⁶: Նրանք ներս մտնելուն պես մի նամակ են հանձնել իրեն: Նամակում հայերի տեղահանությանը վերաբերող հաղորդագրությամբ նշվում էր, թե ինքը գյուղական վարչական պաշտոնյաներից Օմեր էֆենդու հետ մեկտեղ նշանակվել է տեղահանության համար պատասխանատու հրամանատար: Նամակին կցված է եղել հայերի տարագրվելու կերպի վերաբերյալ մի կանոնադրություն, որը բաղկացած է եղել 25 հոդվածներից: Տեղահանության համար իրեն տրվում էր 5 օր ժամանակ: Վկան պատմեց նաև այդ ընթացքում իր հետ պատահած դեպքերի մասին, որոնց պատճառով հեռացվել է ժանդարմությունից, քանի որ նկատի

⁴⁰⁶ Մահմեդական դատավոր:

են առել Տրապիզոնի ժանդարմերիայի հրամանատար Թևֆիկ բեյի չարաշահումները: Վկայի վերոնշյալ ցուցմունքներից հետո պարզվեց, որ վկան թե՛ դատախազության պահանջով և թե՛ դատարանի կազմի կամքով չի ներկայացել վկայություն տալու համար: Նրան դուրս տարան, քանի որ երբ, որպես վերջին հարց, նրան հարցրեցին, թե մեղադրյալների մասին որևէ բան լսել է՞, նա հայտնեց, թե ոչինչ չգիտե, և պահանջեց միայն վերոհիշյալ Թևֆիկ բեյի դատապարտումը:

Այնուհետև դատարան հրավիրվեց ներկայում ՍՃՆԴի նախարարությունում աշխատող Մեհմեդ Ալի բեյը, որը երդվեց ըստ ընդունված կարգի, ապա տեղեկություններ տվեց որոշ մեղադրյալների և տեղահանության ժամանակ կատարված չարագործությունների և սպանությունների վերաբերյալ: Ընթերցվեցին Հետաքննիչ հանձնաժողովին տված նրա ցուցմունքները, որից հետո թե՛ մեղադրյալ Մուստաֆան և թե՛ դատապաշտպան Ծեֆքաթին, ոտքի կանգնելով, ասացին, թե Մեհմեդ Ալի բեյը նախկինում դատված է եղել, և որ Մաքսատան վարչության մատյանից պարզ կդառնա, թե ինչ մարդ է նա իրականում: Ըստ վերոհիշյալների՝ Մեհմեդ Ալի բեյը անամոթաբար է վերաբերվել Տրապիզոնում իսլամացած մեկի հետ, որին զրկել է կուսությունից, ինչպես նաև՝ կողոպտել է հայերի գույքը: Նրանք պահանջեցին Մաքսատան վարչությունից բերել այդ գործի թարգմանությունը:

Նախագահը դարձյալ կանչեց վկա Աբդուլլահ էֆենդուն, որին նկատեց ունկնդիրների շարքերում: Եվ երբ Աբդուլլահ էֆենդին արդեն երկրորդ անգամ պատմեց, թե ինչպես է պաշտպանել տիկին Արսլանյանին, պարզվեց, որ Մեհմեդ Ալի բեյի պատմածները ամբողջությամբ սուտ էին:

Այդ պահին դատախազի տեղակալը, ոտքի կանգնելով, պա-

հանջեց, որ Մեհմեդ Ալի բեյը պարզաբանի այն մեծ հակասությունը, որը նկատվեց նրա գրավոր ու բանավոր ցուցմունքների միջև: Դատախազի տեղակալը հարցրեց, թե քանի որ նրա խոսքերը լիովին բացարկվում են, ապա ինչի վրա է հիմնվում նրա հայտարարությունը: Մեհմեդ Ալի բեյը կրկին ինչ-որ խուսափողական բաներ ասաց:

Նախագահը հայտարարեց. «Ծա՛տ լավ, բայց ի նկատի ունեցեք, որ երբ որևէ վկայի սուտ խոսելը հաստատվում է, նա պատժվում է ամենայն խոստությամբ»:

Ապա բոլոր մեղադրյալները դուրս տարվեցին՝ բացի Թալեաթ բեյից: Սկսվեց վերջինիս հարցաքննությունը: Նա հայտնեց, թե չէր կարող տեղյակ լինել Ռազմական հարկերի հանձնաժողովից մեղադրյալ Մեհմեդ Ալի բեյի՝ կոնյակ գնելուն վերաբերող որոշ գործերի մասին, անհրաժեշտ կլինի այդ հանգամանքը ձշտել Ռազմական հարկերի հանձնաժողովի թղթապանակներից, և որ ինքը երբեք չէր հանդուրժի Մեհմեդ Ալի բեյի՝ կոնյակի հետ կապված չարաշահումները: Թալեաթն այս ամենն ասելուց հետո դուրս տարվեց: Ներս բերվեց Մեհմեդ Ալին: Վերջինիս հարցրեցին, թե Ռազմական հարկերի հանձնաժողովի անունից որևէ գնում արել է, թե ոչ: Նա ասաց, թե քանի որ Ռազմական հարկերի հանձնաժողովում ոչ մի պաշտոն չի ունեցել, ապա գնումներ էլ չէր կարող արած լինել: Նրա վերոհիշյալ խոսքերից հետո Թալեաթ բեյը դարձյալ բերվեց դատական դահլիճ, քանի որ հակասություն նկատեցին այս երկուսի ասածների միջև: Ծարունակվեց նրանց համատեղ հարցաքննությունը:

Նրանք երկուսն էլ հայտնեցին, թե մեկ-երկու թաղամասում գտնվող տնային ամբարներն այրվել են, պատմեցին իրենց լսածների մասին: Ասացին, որ Մեհմեդ Ալի բեյը դատվել է շաքարի խնդրի կապակցությամբ, դատարանում մեռակ է եղել, և Ռազմական ատյան գոյություն չի ունեցել:

Այս ցուցմունքներից հետո նրանք երկուսն էլ դուրս տարվեցին. դատարան կանչվեց բժիշկ Ալի Սայիր բեյը, որը պատմեց, թե Թանկարժեք իրերի հանձնաժողովում պաշտոնավարել է ընդամենը մեկ օր՝ այն էլ երկու ժամ, և թե ինչպես է ընդունել այդ երկժամանոց պաշտոնը: Գոյություն է ունեցել իրերի ցուցակ: Ինքը չի կարողանում հիշել՝ դպրոցի տնօրենի բացակայության ժամանակ վերոհիշյալ ցուցակի մի քանի էջերը պոկված եղել են, թե ոչ: Նման բան չէր կարող պատահել: Այդ իրերի արժեքը գնահատված է եղել: Ինքը տեղյակ չէ, թե որքան է եղել դրանց ընդհանուր գումարը: Ինքը երբեք չարաշահումներ չի արել: Այդ գործի պատճառով ոչ ոք չէր արատավորի իր պատիվը: Եթե որևէ մեկը նման բան ասել ցանկանա, ապա անհրաժեշտ կլինի դա ապացուցել դատարանում: Եթե ապացույցներ գտնվեն, ապա ինքն էլ կապացուցի, որ այդ հանձնաժողովում ոչ մի չարաշահում չի արել: Ինքը տեղահանությունից առաջ պատսպարել է մի մահմեդականի, ապա՝ մի հայի, սակայն իր երկրորդ բնակության վայրում երբեք լքված գույք չի եղել: Եթե անգամ նման իրեր լինեին էլ, իր չափ ազնիվ պաշտոնյան նման ստորություն չէր անի: (Այդ պահին ընթերցվեց վկաներից մեկի ցուցմունքը՝ լքված գույքը վերցնելու մասին):

Սայիր բեյն ասաց, որ անհրաժեշտության դեպքում ինքը կարող է վկաներ ներկայացնել, և դուրս եկավ:

Դատական դահլիճ բերվեց ոստիկանապետ Նուրի էֆենդին: Վերջինս խոսեց այն մասին, որ մինչև տեղահանության վերջը, ռազմական դրությունից բխած անհրաժեշտության համաձայն, ժամը 15:00-ից հետո փողոց դուրս գալը արգելված է եղել: Ինքը տեղյակ չէ, թե որքան է տևել այդ արգելքը, և արդյոք լքված գույքը տեղափոխելու հատուկ նպատակ եղել է, թե ոչ: Ոստիկանապետ Նուրին պատասխանեց նաև այլ հարցերի: Ժամանակի սղության պատճառով

ժամը 16:45-ին դատն ավարտվեց: Այն կշարունակվի հինգշաբթի օրը՝ ժամը 13:30-ին:

13-ը ապրիլի, 1919 թ., «Ալեմդար»

Տրապիզոնի կոտորածների և տեղահանության ամբաստանագրի ընթերցումը

Երեկ Ռազմական արտակարգ ատյանը դատարանի նախագահ Մուստաֆա փաշայի նախագահությամբ նիստ հրավիրեց և շարունակեց Տրապիզոնի տեղահանության ու կոտորածների մասնակցության մեջ մեղադրվողների դատաքննությունը: Ընթերցվեց դատախազի կողմից կազմված ներքոհիշյալ ամբաստանագիրը.

«Տրապիզոնի վիլայեթում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կառավարության կողմից հայերի տեղահանության վերաբերյալ ընդունված որոշումների գործադրման ընթացքում նախ՝ հայ տղամարդկանց և ապա՝ կանանց ու երեխաներին նշանակված վայրեր տեղափոխելիս նրանց մի մասն անգթաբար սպանվել է Դեյիրմենդերեի կողմերում, իսկ կանայք ու երեխաներն էլ բռնավորվել են նավակները և ջրախեղդ արվել: Հայերի մի մասին էլ, իբր բուժման նպատակով, թունավորել են տարբեր միջոցներով Կարմիր մահիկ հիվանդանոցում, որից հետո կողոպտվել է նրանց գույքը, դրամը և թանկարժեք իրերը: Ողջ մարդկության կողմից անեծքով ու նողկանքով հիշվելու արժանի նման անամոթ արարքների ու հանցագործությունների հանդգնած և այժմ փախուստի մեջ գտնվող Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիի և կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Յենիբահչեյի Նայիլի, ինչպես նաև՝ դատարանում ներկա գտնվող Մեհմեդ Ալիի, Մուստաֆայի, Նիազիի,

Նորիի և մյուս հանցակիցների մասնակցությունն այդ վիթխարի կոտորածին հիմք են տալիս պատիժ սահմանելու համար: Նրանց հետաքննությունը, նախ և առաջ, բխում է օրենքի անհրաժեշտությունից: Եվ, ի վերջո, ովքեր են Ազմին ու Նայիլը: Սրանք ոչ թե պետական կամ վարչական պաշտոնյաներ են, այլ՝ ինը տարի առաջ պետության ղեկը պատահաբար ձեռք գցած, առանձին կամ խմբակային բռնությունների, կոտորածների, անօրինականությունների, անհատնում չարաշահումների հետևանքով սուլթանական կառավարությանն այսօրվա ողբալի վիճակին հասցրած կործանիչ ձեռքերից ու վայրենի ուղեղներից բաղկացած Միություն և առաջադիմություն կոչեցյալ ավազակախմբի հանցագործ ներկայացուցիչներն են Տրապիզոնում:

Մեղադրող կողմը վերոնշյալով ներկայացրեց Ջեմալ Ազմիին ու Յենիբահչեյի Նայիլին վերաբերող իր տեսակետն ու մեկնաբանությունը: Այսինքն՝ վերոհիշյալ երկուսը զլխավոր հանցագործներն են, գործող անձինք: Բնականաբար միայն Ջեմալ Ազմին ու Նայիլը չէին կարող այդ ահռելի սպանոցն իրականացնել: Վերոհիշյալ ավազակախմբի ուժային մտահղացումները կյանքի կոչելու համար բազմաթիվ գործիքների կարիք էր զգացվում: Գաղափարը և կիրառվող մեթոդն էլ այն էր, որ որպես գործիք ընտրվեն պրիմիտիվ, սահմանափակ, արագ ազդեցության տակ ընկնող, սեփական ջանքերով առաջընթաց գրանցելուն անկարող մարդիկ: Անկասկած է, որ քիչ թե շատ զարգացած մեկը չէր կարող ողջ մարդկությանը հուզած այդ ուժերների մասնակիցը դառնալ: Այդ իսկ պատճառով կատարված հետաքննության և դատավարության ընթացքում հարցաքննված վկաների, ինչպես նաև՝ բազմաթիվ այլ անձանց տված հավաստի տեղեկություններից ու Վեհիբ փաշայի փաստաթղթերի մեջ պահպանված զեկուցումներից արված մեր եզրակացության համաձայն, քանի որ Ջեմալ Ազմին ու պատասխանատու քարտուղար Յենիբահչեյի Նայիլը տվյալ դեպքե-

րին մասնակցել են միասին, նրանք պետք է պատժվեն ըստ 45-րդ և 170-րդ հոդվածների: Քանի որ Նիազի, Մուստաֆա, Նորի, Մեհմեդ Ալի և բժիշկ Ալի Սայիբ բեյերը տվյալ հանցագործություններին մասնակցություն են ունեցել մասնակի կերպով, ապա նրանք պետք է պատժվեն 45-րդ հոդվածի երկրորդ պարբերության մատնանշմամբ՝ 174-րդ հոդվածի համաձայն: Ինչ վերաբերում է Սայիբ բեյին, ապա նա, որպես բժիշկ, հիվանդին թունավորելու անհրաժեշտությունը չուներ. կարող էր հիվանդներին սպանել՝ դեղերի չափաբաժինը մեծացնելով կամ սխալ բուժելով: Դա անընդունելի է բանականության, տրամաբանության և օրենքի կողմից: Եթե անգամ նրանց մարմինները թաղվել են կրոնական արարողությամբ, պետք է դիակները հանել և տեղում դիագնոստիկ կատարելով՝ պարզել, թե որ թույնն է նրանց մահվան պատճառը դարձել, որից հետո, եթե այդ հանցագործությունը հաստատվի, բժիշկ Ալի Սայիբը կարող է լինել տվյալ հանցագործության կատարողը: Քանի որ այսօր նման հնարավորություն չունենք, պահանջում են, որպեսզի վերոնշյալն այդ հարցում արդարացվի և միայն պատժվի երեխաներին մեծ կողովներով տեղափոխողների հանցագործ գործողություններին աջակից լինելու համար: Պահանջում են, որ Ալի Սայիբը մյուս հանցագործների հետ միասին պատժվի քրեական օրենսգրքի՝ տվյալ ուժերներին վերաբերող 45-րդ հոդվածի երկրորդ պարբերության մատնանշմամբ, 174-րդ հոդվածի համաձայն: Քանի որ կայմական Թալեաթ բեյի՝ տեղահանությանն ու կոտորածներին, ինչպես նաև՝ Ռազմական հարկերի հանձնաժողովներում տեղի ունեցած չարաշահումներին մասնակցություն ունենալու վերաբերյալ դույզն-ինչ ապացույց և հաստատող վկա անգամ չի գտնվել, պահանջում են, որ վերոհիշյալն արդարացվի»:

Ամբաստանագրի ընթերցումից հետո դատարանի նախագահը հաղորդեց, որ դատն ընդմիջվում է մինչև շաբաթ օրը՝ ժամը

9:30-ը, որպեսզի լսվեն դատապաշտպանների պաշտպանական ճառերը, և նիստն ավարտվեց:

16-ը ապրիլի, 1919, «Ալեմդար»

Ռազմական արտակարգ ատյանում Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածների դատավարությունը

Երեկ ռազմական արտակարգ ատյանում շարունակվեց Տրապիզոնի տեղահանության դատավարությունը: Նիստն սկսվեց ժամը 14:15-ին: Նախ հարցաքննվեց Գիրեսունի կայմակամ Արիֆ բեյը: Վերջինս հայտնեց, որ բացի Նիազի բեյից՝ մնացած բոլոր մեղադրյալներին ծանաչում է, իր և նահանգապետի միջև ամեն բան պարզ է եղել, այդ իսկ պատճառով ինքը պաշտոնաթող է եղել, թեև Տրապիզոնում եղած ժամանակ իրեն որոշ խոսակցություններ հասել են առ այն, թե հայերը, իրենց իրերը պահպանության հանձնելուց հետո, հեռացել են, և որ որոշ ողբերգական դեպքեր են պատահել, սակայն դրա մասին իրեն ճշգրիտ ոչինչ հայտնի չէ:

Ապա այդ օրը հրավիրված վկաներից նավահանգստի ղեկավար Ասըմ էֆենդին հանդես եկավ հետևյալ ցուցմունքներով. «Նահանգապետը նավակները մշտապես իր հրամանի տակ չէր պահում. դա կախված էր լինում մեզ մոտ արված փաստաթղթային ձևակերպումներից: Մենք բոլորովին տեղյակ չէինք նավերի միջոցով կատարվող տարագրման մասին, նավաստիներից ևս որևէ բան իմանալն անհնարին էր, որովհետև միայն իրպեսներին և իր գործին ձեռնադրում մարդկանց էր ներգրավում: Մյուսները նույնպես ոչինչ չէին կարողանում ասել: Վալիի բռնակալությունը բոլորին այնպես էր ա-

հարեկել, որ, մեծարգո՝ փաշա, եթե Դուք էլ այնտեղ լինեիք, դարձյալ չէիք կարողանա որևէ բան ասել: Ես վալիին ոչինչ չէի կարող ասել՝ պաշտոնս կորցնելու վախի պատճառով: Ես թիկունք չունեցող մարդ էի: Գործակալ Մուսատաֆա էֆենդին պատվարժան անձնավորություն է, սակայն վալիի ահից հսկում էր նավերը»:

Այնուհետև մեղադրող կողմի պահանջի հիման վրա վկային հարց տվեցին, թե ինչ գիտի Ալի Սայիբ բեյի՝ գիշերով մեծ կողովներով ուղարկված երեխաների մասին, որի առնչությամբ ցուցմունք է տվել վկա Վերժինը՝ գիշերով կատարված տեղահանության կապակցությամբ: Ի պատասխան՝ Ասըմ էֆենդին, իր խոսքը կրկնելով, հայտնեց, թե դա բացարձակ սուտ է, և որ ինքը նույնպես դրա մասին թերթերից է իմացել:

Ասըմ էֆենդուց հետո վկաներից դատական դահլիճ հրավիրվեց Տրապիզոնի նահանգային վարչության պաշտոնական գրությունների պատասխանատու Ֆուադ բեյը, որի ցուցմունքների համաձայն՝ ինքը տեղյակ չի եղել գաղտնի տեղեկությունների և փաստաթղթերի մասին, վիլայեթում երկու տեսակի գաղտնագիր է եղել, որոնցից մեկից օգտվել է միայն վալին: Հավանական էր, որ տպարանում իր կողմից չնկատված որոշ բաներ տպագրվեին:

Ֆուադ բեյի՝ Թանկարժեք իրերի հետախուզական հանձնաժողովի կազմում ընդգրկված լինելու հանգամանքն ի նկատի ունենալով՝ նրան հարցրեցին վալիի կողմից գործակալ Մուսատաֆա էֆենդուն տրված թանկարժեք զարդերով արկղիկի մասին: Վկան պատասխանեց, թե տեղեկություններ չունի:

Ապա որպես վկա հրավիրվեց եկամուտների տեսուչ Լյուսֆի բեյը: Պարզվեց, որ Լյուսֆի բեյը, Լքված գույքի հանձնաժողովում ընդգրկված լինելով հանդերձ, չի աշխատել Ֆուադ բեյի հետ միասին:

երկուսն էլ տեղեկություններ տվեցին թանկարժեք զարդերով արկղիկի մասին: Լյուբֆի բեյն ընդգծեց, թե հանձնման և ընդունման գործողությունները հանձնողների ներկայությամբ չեն կատարվել. դա անհրաժեշտ չեն համարել՝ վստահելով այդ մարդկանց խղճին:

Ալի Սայիբ բեյին տրված հարցին ի պատասխան՝ վերջինս հայտնեց, որ 100.000 լիրայանոց զարդեղեն չի եղել, ինչպես ենթադրվում էր Տրապիզոնում. այն հանձնաժողովին հանձնված զարդեղենը, որում ինքն էլ է ընդգրկված եղել, հազիվ 3-4 հազար լիրա կարող էր կազմել, իսկ մնացածի մասին ինքը տեղեկություններ չունի:

Նախագահին էլ նշեց, թե այստեղ ուղարկված զարդեղենի ընդհանուր գինը 1000 լիրայից ցածր է եղել, և որ այդ ցուցակներն ինքը ցույց կտա Ֆուադ բեյին, առկա զարդեղենի չարաշահումը լիովին ապացուցվել է. այդ հանգամանքը նույնպես նրանց անփութության ցուցանիշներից է: Ապա վկային հիշեցվեց, որ հաջորդ օրը նույնպես գա՝ ցուցակը տեսնելու նպատակով:

Այնուհետև դահլիճ բերվեց մյուս վկան՝ Լյուբֆի բեյը: Թեև Ֆուադ բեյն ասել էր, թե զարդեղենը Տրապիզոնից Ստամբուլ է բերվել վիլայեթի ֆինանսական բաժնի վարիչ Լյուբֆի բեյի միջոցով, սակայն ինքը հերքեց դա և հայտնեց, որ նահանգային վարչության պաշտոնական գրությունների պատասխանատուն, սեփական կարծիք ունեցող անձնավորություն չլինելով, ընդամենն վալիի հսկողության տակ գտնվող մի լրագրող է եղել, Տրապիզոնում կատարված չարաշահումներին միայն ինքն է արգելք եղել. եթե ինքն էլ չլիներ, ամեն ինչ կողոպտվելու էր: Բացի այդ, ըստ վկայի ցուցմունքների, զարդեղենի քանակը պետք է որ ավելին լիներ՝ ի նկատի ունենալով լքված գույքի մեծաքանակ լինելու հանգամանքը:

Այս վկայի դուրս գալուց հետո ունկնդրության արժանացվեց

տրապիզոնցի Մուրադի հետևյալ ցուցմունքը. կարճ բովանդակությամբ. «Ականատես եմ եղել, թե հայերի՝ Տրապիզոնից դուրս գալուց հետո ինչպես են նրանց բազմաքանակ իրերը, կտորներն ու ադամանդները վաճառվել: Ծախված իրերն ընկնում էին Նիազի էֆենդու և նրա ընկերների ձեռքը: Նիազի էֆենդին յուրացրեց իմ մոտորանավակը և այն վաճառեց Սինոպում: Դեֆթերդար բեյը⁴⁰⁷ ևս տեղյակ է այդ մասին»:

Ապա դատախազի պահանջով հաղորդվեց, որ Մուրադը դատարան է ներկայացել ոչ թե որպես վկա, այլ՝ հայցվոր, և որ նիստի ավարտից հետո անդրադառնալու են նաև նրա հայցին:

Այնուհետև վկայությամբ հանդես եկավ երկրորդ քարավանով Դալթաբան բռնագաղթեցված տիկին Միշտուհին, որից հետո վկաներից հարցաքննվեց տիկին Մանթիկը:

Առաջինի՝ տեղահանության ժամանակ կատարված ողբերգական դեպքերի մանրամասն շարադրանքների և երկրորդի էլ՝ Ալի Սայիբ բեյի՝ հիվանդանոցում կատարած չարագործությունների և մի կնոջ զննության ընթացքում նրան անհանգստացնելու մասին ցուցմունքներին ի պատասխան՝ Ալի Սայիբ բեյը, «Թեև մինչ այժմ անընդհատ ցուցմունքներ էին տալիս Նիազի և Ռեզա բեյերի դեմ, սակայն պարզվեց, որ նրանք տեղահանության ժամանակ ընդհանրապես բացակայել են քաղաքից. հիմա էլ սկսել են իմ նկատմամբ պահանջախնդրություն ունենալ» ասելով, փորձեց հերքել վկաների ցուցմունքները:

Այնուհետև դատարան հրավիրվեց հեռագրատան տեսուչ Ռյուշթյու էֆենդին, որը հայտնեց, թե ինքը, տիկին Արսլանյանին որպես հոգեքույր ընդունելով, փրկել է նրան տարագրությունից, սակայն

⁴⁰⁷ Վիլայեթի ֆինանսական բաժնի վարիչը:

հաջողություն չի ունեցել երեխաներին ազատելու գործում:

Ռյուշթյու էֆենդին նաև վկայեց, որ տեղահանությունը ղեկավարվել է վալիի և Նայիլ բեյի կողմից, որ ինքը մեղադրյալներից բոլորին էլ ճանաչում է, սակայն տեղեկություններ չունի՝ նրանք տեղահանության գործին մասնակցել են, թե ոչ. նրանց տեսել է միայն իրենց վերաբերող գործերով զբաղվելիս:

Նիստն ընդմիջվեց ժամը 17:30-ին. շարունակվելու է չորեքշաբթի օրը՝ ժամը 10:00-ին:

27-ը ապրիլի, 1919, «Ալեմդար»

Տրապիզոնի տեղահանության դատավարությունը

Երեկ՝ ժամը 13:45-ին, ռազմական ատյանում Նազըմ փաշան շարունակեց Տրապիզոնի տեղահանությանն առնչվող դեպքերի դատավարությունը: Դատախազի պաշտոնում հանդես էր գալիս տեղակալներից Նաբիբ բեյը:

Նախ դատարան կանչվեց և երդում տվեց վկաներից Վանի նախկին վալի Նազըմ բեյը, որը, իրեն ուղղված հարցերին պատասխանելով, հայտնեց, թե տեղահանության վերաբերյալ իր ունեցած տեղեկությունները հիմնականում հիմնված են խոսակցությունների վրա, Տրապիզոնի նախկին վալի Ջեմալ Ազմի բեյի և իր միջև եղած թշնամության պատճառով չի կարող նրա մասին վկայություններ տալ, մեղադրյալներից ճանաչում է Ռեզա և Մուստաֆա բեյերին, սակայն նրանց՝ այդ գործերով զբաղվելու մասին ոչինչ չի լսել: Լքված գույքի մասին գիտի միայն, որ հայերի գույքը տեղավորել են պահեստներում, դրանք եղել են խառնիխուռն վիճակում, իր եղած նախ-

կին հանձնաժողովում ևս ցուցակները կարգավորված չեն եղել: Ծովում տեղի ունեցած անօրինականությունների մասին շատ բան է լսել, սակայն պատմել չի ցանկանում, քանի որ դրանք բոլորն էլ հիմնված են իրեն հասած խոսակցությունների վրա, ինքը դրանց չի հավատում:

Նազըմ բեյը ցուցմունքներ տվեց նաև [Տրապիզոնի] նախկին նահանգապետ Ջեմալ Ազմի բեյի կատարած չարագործությունների և Նուրի ու Մեհմեդ Ալի բեյերի կողմից մի հայ կնոջ և երեխաներին ծովը նետելու մասին:

Այս վկայությունները տալուց հետո Նազըմ բեյը դուրս եկավ:

Դատարանի դահլիճ հրավիրվեց Տրապիզոնի վերաքննիչ դատարանի նախագահ Հիլմի բեյը: Վկան հայտնեց, որ ինքն ընդգրկված է եղել տարաբնույթ հանձնաժողովների կազմում, Վաճառքի հանձնաժողովի գործողությունների կանոնակարգումը կատարվել է գրասենյակում: Հիլմի բեյը նշեց, թե վալին լավ մտադրություններ չի ունեցել, դրանով է պայմանավորված եղել Տեղահանության հանձնաժողովի անկազմակերպ լինելու հանգամանքը:

Վերոհիշյալ ցուցմունքները տալուց հետո վկան նկարագրեց նաև հանձնաժողովում կատարված գործողությունները:

Այնժամ նախագահը հարցրեց. «Նման խճճված գործի մեջ ինչու՞ խառնվեցիք: Չէիք կարող հրաժարական տալ»:

Հիլմի բեյը պատասխանեց, որ թեև հրաժարական տվել է, սակայն այն չի ընդունվել, և որ եթե վալին ցանկանար, կարող էր կանխել այդ բոլոր չարագործությունները: Վկան նաև նկարագրեց Թանկարժեք իրերի հանձնաժողովի գործողությունները և դրանց հանգամանքները, ապա հայտնեց, որ հայերից վերցված զարդեղենը դրանք՝ ոտնի վրա հանալով իրեն հարկադրաբար տեղափոխելու էին:

նախ՝ պահպանվել է քաղաքապետարանում, ապա՝ այն լցրել են սնդուկների մեջ:

Հիլմի բեյը նշեց նաև, թե ինքը գանձարկղի մասին տեղեկություններ չունի, իսկ կուտակված զարդեղենի վերջնական արժեքը կարող էր 3-4 հազար լիրա կազմել: Անդրադառնալով Թանկարժեք իրեր հանձնաժողովում կատարված չարաշահումներին՝ վկան հայտնեց, թե ինքը տեղյակ չի եղել դրանց մասին, քանի որ չարաշահումները հայտնի չդարձնելու համար որոշ էջեր պոկված են եղել:

Ապա ընթերցվեց այդ գործի կապակցությամբ հարցաքննված վկա Նազըմ բեյի գրավոր ցուցմունքը, որի առնչությամբ հարցեր տվեցին Հիլմի բեյին: Այնուհետև դահլիճ բերվեց վերոհիշյալ Նազըմ բեյը, որը հայտնեց, թե ճանաչում է Հիլմի բեյին, իսկ վերջինս նշեց, թե մեկ անգամ է տեսել Նազըմին:

Նազըմ բեյը ցուցմունքներ տվեց նաև վալիի կողմից արված հայտարարության առնչությամբ և դուրս եկավ:

Վերսկսվեց Հիլմի բեյի առանձին հարցաքննությունը: Կատարված ողբերգական դեպքերին անդրադառնալով՝ նախագահը շեշտեց Տրապիզոնի դատախազի միջամտության անհրաժեշտությունը: Ի պատասխան՝ Հիլմի բեյը հայտարարեց. «Չմիջամտեց և չէր էլ կարող միջամտել»:

Այնուհետև դատարան կանչվեց առողջապահության տեսուչ Սադրեթթին բեյը: Նրա անձնական տվյալները հրապարակելուց հետո հարցաքննությունն սկսվեց: Սադրեթթին բեյը ցուցմունքներ տվեց առ այն, որ տեղահանության ժամանակ ինքը Տրապիզոնում չի եղել և ոչինչ չի լսել ողբերգական դեպքերի մասին, ծանոթ է եղել Ալի Սալիբ բեյի հետ, սակայն վերջինս, վկայի ցուցմունքների համաձայն, ոչ մի առնչություն չի ունեցել Կարմիր մահիկ հիվանդանոցի հետ: Վկայի

վերոհիշյալ ցուցմունքներից հետո մեղադրյալներից Ալի Սալիբ բեյը ոտքի կանգնելով, հայտարարեց, թե քանի որ վկայի ցուցմունքները ճշմարիտ են, ինքը հավելելու բան չունի, սակայն եթե անգամ բոլոր վկաների ցուցմունքները լիովին ապացուցվեն, միևնույն է՝ տեսչի զեկույցը չի համապատասխանում ճշմարտությանը. թեև Սադրեթթին բեյը նախկինում ասել էր, թե իր կողմից Տրապիզոնում կատարվելիք մանրակրկիտ հետաքննությունը լավ արդյունք չէր կարող տալ, սակայն, ամբաստանյալ Ալի Սալիբ բեյի կարծիքով, Սադրեթթին բեյի այդ խոսքերը բխում էին նրա ունեցած քաղաքական հայացքներից և այդ համոզմունքով էին ասվել:

Դրանից հետո Սադրեթթին բեյը դուրս եկավ:

Ներս բերվեց նավագնացության գործակալության նախկին պաշտոնյա Իթհամ էֆենդին, որը երդում տալուց հետո հանդես եկավ հետևյալ ցուցմունքներով. տեղահանության ժամանակ ինքը եղել է Ռազմական փախադրումների հանձնաժողովի նախագահը, բանակի հրամանատար Ավնի փաշան այդ գործը հանձնարարել էր վալիին, սակայն վերջինս առաջադրանքը, ինչպես հարկն է, չէր կարողացել կատարել և այն հանձնարարել էր իրեն: Քանի որ Մուստաֆա էֆենդին զինվոր էր, մթերք և ռազմամթերք էր առաքում Հատուկ կազմակերպությանը, ինչ վերաբերում է իրեն, ապա ինքը ղեկավարել է ցամաքային տարածքով կատարվող առաքումները:

Վկան հայտնեց նաև, թե տեղահանության վերաբերյալ ինքը տեղեկություններ չունի, իսկ նավերը հեռացել են խումբ-խումբ:

Դատարանի կազմի կողմից հակասություն նկատվեց Իթհամ էֆենդու նախկին և ներկայիս ցուցմունքների միջև: Քանի որ պարզվեց, որ նա նախկինում հանդես է եկել Ալի Սալիբ բեյի դեմ ուղղված ցուցմունքով, վկան նեղն ընկավ և շփոթվեց, որովհետև ստիպված էր

բացատրել այդ հակասությունը:

Այդ պահին ժամանակի սղության պատճառով նիստն ավարտվեց. շարունակվելու է երկուշաբթի օրը՝ ժամը 10:00-ին:

1-ը մայիսի, 1919, «Ալեմդար»

Ռազմական արտակարգ ատյանում Տրապիզոնի տեղահանությանը վերաբերող դատավարությունը

Երեկ՝ ժամը 14:20-ից, շարունակվեց Տրապիզոնի տեղահանությանը և կոտորածներին վերաբերող գործի ուսումնասիրությունը:

Դատախազի պաշտոնում հանդես էր գալիս Ֆերիդուն բեյը:

Դատարանի կազմի՝ դահլիճ մտնելուց անմիջապես հետո վկաներից հարցաքննվեց դատական քննիչ Քենան բեյը: Վերջինս հայտնեց, որ տեղահանության ժամանակ ինքը այնտեղ չի եղել, սակայն հետագայում, նախարարությունից ստացված հրահանգի հիման վրա, զբաղվել է Լազիստանի, Ջանիկի և Տրապիզոնի մերձակա շրջանների հետաքննությամբ: Երբ գնացել է Սամսուն, ռուսների կողմից առաջին ռմբակոծությունն արդեն սկսված է եղել: Քենան բեյը նշեց, թե տեղահանության իրականացման հանգամանքների մասին ինքը տեղեկացել է միայն լսելով, իսկ տեղահանությանն անձամբ ականատես է եղել Սամսունում գտնվելու ժամանակ: Այդ տեղեկությունների համաձայն՝ Ջեմալ Ազմի բեյը բազմաթիվ չարագործությունների հեղինակ է եղել. մասնավորապես՝ հայերին և հույներին նավերն է լցրել և ոչնչացրել՝ ծովում խեղդելով: Ըստ վկայի ցուցմունքների՝ Ազմի բեյը իր յուրաքանչյուր քմահաճույքն իրականացնող մի անձնավոր-

ություն էր. երբ ինքը գտնվել է Սամսունում, տեսել է թե ինչպես է կատարվում տեղահանությունը: Վկան նաև հայտնեց, որ Բաֆրայի⁴⁰⁸ կայմակամը սպանվել է հետաքննչական մարմնում:

Վկան հայտնեց նաև, որ թեև զորակոչին հետևած չարագործությունների կապակցությամբ հետաքննություն կատարելը կամ տեղի դատախազին այդ մասին տեղեկացնելն իր պաշտոնական պարտականությունների շրջանակներից դուրս էին և վերաբերում էին բանակի հրամանատարներին, այնուամենայնիվ ինքը կատարված չարագործությունների մասին մի քանի անգամ հայտնել է տեղի դատախազությանը:

Վկան նշեց նաև, որ մեղադրյալներից ճանաչում է միայն Թալեաթ և Մուստաֆա էֆենդիներին:

Երկրորդ անգամ որպես վկա դատարան հրավիրվեց Ռյուշթյու էֆենդին, որին նախագահը հարց տվեց տիկին Արսլանյանի դրամի վերաբերյալ և հիշեցրեց միայն ճշմարտությունն ասելու պահանջի մասին: Ռյուշթյու էֆենդին պատասխանեց, թե ինքը ոչ մի տեղեկություն չունի տիկին Արսլանյանի դրամի մասին:

Նախագահ- Ասում եմ, թե այդ դրամը Դուք եք վերցրել:

Ռյուշթյու էֆենդի- Սամսունում նպարեղենի խանութ ունեմ: Կարող եմ այնտեղի ցուցակները ստուգել: Ես նման բան երբևէ չեմ վերցրել և դրա վերաբերյալ տեղեկություններ չունեմ:

Նախագահ- Ինչու՞ եք համագործակցել Սայիբ բեյի հետ:

Ռյուշթյու էֆենդի- Չեմ համագործակցել: Նա երեխաներին էր զննում:

⁴⁰⁸ Գավառ, որը ներկայում գտնվում է Սամսուն նահանգում:

Այդ պահին Ալի Սայիբ բեյը նույնպես որոշ բաներ ասաց այդ կապակցությամբ: Այնուհետև Ռյուշթյու էֆենդուն բազմաթիվ հարցեր ուղղեցին դրա վերաբերյալ:

Նախագահը նախկինում վկայությամբ հանդես եկած և այդ պահին ունկնդիրների շարքում գտնվող Աբդուլլահ էֆենդուն հարցրեց, թե արդյոք այդպես է եղել: Վերջինս նշեց, թե որոշ հանգամանքներ ինքը լավ չի մտաբերում: Նախագահը վերոհիշյալին հրավիրեց ամբիոնի մոտ՝ ցուցմունքներ տալու:

Աբդուլլահ էֆենդուն հարցեր տվեցին տիկին Արսլանյանի դրամի մասին, նաև թե՛ ինչու են թաքցնելու պահին նրանից իրեր և դրամ պահաջել:

Վկան պատասխանեց, թե ինքը չի հիշում, որ տիկին Արսլանյանին փրկելու համար համագործակցելու ժամանակ նման նախաձեռնությամբ հանդես եկած լինի:

Նիստն ավարտվեց ժամը 15:30-ին. շարունակվելու է երեքշաբթի օրը՝ ժամը 10:00-ին:

11-ը մայիսի, 1919, «Ալեմդար»

Ռազմական արտակարգ ատյանում Տրապիզոնի տեղահանության դատաքննության ավարտը

Ռազմական արտակարգ ատյանը Մուստաֆա Նազըմ փաշայի նախագահությամբ երեկ շարունակեց Տրապիզոնի տեղահանությանը և կոտորածներին մասնակից լինելու մեջ մեղադրվող անձանց դատաքննությունը:

Վկաներից նախկին հեծելազորային լեյտենանտ Հարուն բեյը հայտնեց, որ տեղահանության ընթացքում ինքը եղել է Ծթանգեի⁴⁰⁹ համհարզն ու թարգանհչը, լսել է հիվանդանոցում հայերի թունավորման դեպքերի և Սամսունում ու շրջակայքում հայերի ոչնչացման մասին:

Հարուն բեյը վկայեց նաև, որ Ռեզա բեյը ղեկավարել է անկազմակերպ մի ջոկատ: Նմանատիպ զորամասերը, ըստ վկայի, այն ժամանակ «չեթե»⁴¹⁰ էին կոչվում, որոնց ղեկավարում էին հրոսակախմբերի ղեկավարները:

Հարուն բեյից վերոհիշյալ ցուցմունքներն ստանալուց հետո նախագահը հայտարարեց.

- Հարցաքննության գործընթացն ավարտվեց: Մեղադրող և պաշտպանող կողմերի ճառերն ունկնդրելու համար նիստը հետաձգվում է մինչև հինգշաբթի օրը՝ ժամը 13:00-ն:

Դատապաշտպանների առարկության պատճառով որոշվեց հինգշաբթի օրը՝ ժամը 13:00-ին, ունկնդրել մեղադրող կողմի մեղադրական ճառը, իսկ շաբաթ օրը՝ ժամը 9:30-ին՝ դատապաշտպանների պաշտպանական ճառերը:

Այս որոշումն ընդունվելուց հետո նիստն ավարտվեց:

14-ը մայիսի, 1919, «Ալեմդար»

⁴⁰⁹ Գերմանացի փոխգնդապետ, որը եղել է Դատուկ կազմակերպության ղեկավարներից մեկը:

⁴¹⁰ Ավազակախումբ:

Բաց նամակ ռազմական ատյանի մեծարգո նախագահ Նազըմ փաշային

Հարգելի՛ նախագահ,

Միաձայն կերպով կարող ենք հաստատել, որ Դուք հանդիսանում եք արդար և անաչառ մի անձնավորություն, հատկանիշներ, որ ժառանգել եք մեր ժողովրդից:

Այդ իսկ պատճառով կցանկանայի կարճ և անկեղծ մի խոսակցություն ունենալ Ձերդ գերազանցություն հետ: Ես, աքսորված լինելու պատճառով, ականատես եմ եղել Անատոլիայի բազմաթիվ շրջաններում իրականացված տեղահանությանն ու կոտորածներին:

Տեղահանությանն ու կոտորածներին առավել ենթարկված շրջաններն են հանդիսանում Մուշը և Անկարան: Մի շրջան⁴¹¹ գոյություն ունի, որից տարագրված հայերի թվաքանակը հազարների է հասնում. միթե այդ շրջանում տեղահանությունն ու կոտորածները կազմակերպողների և իրականացնողների քանակը սահմանափակվում է մահապատժի ենթարկված Քեմալ և 15 տարվա բանտարկության դատապարտված Թնֆիկ բեյերով: Անձամբ միայն ինձ հայտնի է այդ խնդրին առնչված համարյա 20 հոգու անուն:

Իսկ ի՞նչ է դրա անհրաժեշտությունը:

Երբ Քեմալի դատավարության ընթացքում մի շարք անուններ բացահայտվեցին, անհրաժեշտ էր, որ դրանք պատշաճ ուշադրության արժանացվեին, Ձեզ նման արդարադատ անձնավորությունը նրանց անմիջապես ծանուցագիր ուղարկեր, անհրաժեշտության դեպքում մի քանիսին ձերբակալեր և արագ կերպով իրականացնե-

⁴¹¹ Խոսքը Յոզղատի մասին է:

նրանց դատաքննությունը: Արդյոք ինչ պատճառներից ելնելով է, որ կարևորություն չի տրվում այդ խնդրին:

Այդ ինչպես է, որ մենք այն տարածքներում, ուր աքսորվել էինք՝ Մուշում և Սինոպում եղած ժամանակ, պաշտոնական անձ չհանդիսանալով հանդերձ, տեղյակ ենք, թե ինչ սահմոկեցուցիչ կերպով են կատարվել Տրապիզոնի տեղահանությունն ու կոտորածները, որոնց դատաքննությունը ներկայում դեռ շարունակվում է, իսկ նման հնարավորությունների տեր Ձեր հարգարժան դատարանը չի կարողանում խորանալ մանրամասների մեջ:

Սինոպում մենք հանդիպեցինք առավոտները Տրապիզոնից դեպի Ստամբուլ մաքսանենգ կերպով իրեր և սննդամթերք տեղափոխող լազ նավաստիների և կարողացանք մանրամասներ իմանալ այն մասին, թե ինչպես են մեր խեղճ հայ հայրենակիցները ոչնչացվել և բնաջնջվել վալի Ջեմալ Ազմիի և իթթիհադական հրոսակախմբին պատկանող իր չարագործ գործակիցների կողմից: Պարզվում է, որ այս խեղճերին՝ կանանց և երբեմն նույնիսկ երեխաներին էլ ներառյալ, Ռումիեիա ուղարկելու պատրվակով լցրել են առազաստանավերն ու մակույկները և շրջահայեցորեն ափից մեկ ժամ հեռացնելուց հետո անմիջապես ծովը նետել, իսկ երբ ծովում խեղդվողները փորձել են կառչել առազաստանավերի եզրերից, կացնով կտրել են նրանց մատները:

Անձամբ ականատես չենք եղել այդ արյունոտ և ցավոտ տեսարաններին, սակայն մի քանի ընկերներով ուշադրությամբ լսել ենք այդ ամենը սեփական աչքով տեսած 40-50 նավաստիների պատմածը: Բայց միթե այդ պահին Տրապիզոնում գտնված պատվավոր և անկողմնակալ անձանց՝ այդ կապակցությամբ ունեցած տեղեկությունները ստանալով՝ կարողացանք բացահայտել ողջ ողբերգությունը:

Այն ժամանակ Տրապիզոնի մաքսային գլխավոր վարչության ծառայող, ներկայում մաքսային տեսուչ Բեսիմ բեյին ներկայացնում եմ որպես շատ ողջախոհ մի անձնավորություն: Այս մարդը պաշտոնից հեռացվել է Ջեմալ Ազմիի դաժանության մասին անհրաժեշտ մարմիններին տեղեկացնելու պատճառով:

Իսկ երկրորդին՝ Քենան⁴¹² անունը կրող երիտասարդին, հանդիպել եմ Չորումում՝ Ռեֆիկ Հալիդ բեյի տանը: Քենան բեյին ազատել էին Տրապիզոնի դատական քննչի պաշտոնից, որից հետո նա վերադարձել էր Ստամբուլ: Այս հերոսական անձնավորությունը հետ էր կանչվել այն ժամանակվա Արդարադատության նախարար Հալիլ բեյի կողմից՝ հայերի հետ կապված ողբերգական դեպքերի կապակցությամբ անմիջապես հետաքննություն կատարելու պահանջով հանդես գալու պատճառով: Քենան բեյը չէր բավարարվել միայն իր պաշտոնական պարտականությունների իրականացմամբ. անձամբ լուսանկարել էր այդ ողբերգական տեսարանները, որոնց ականատես էր եղել: Այդ ազնիվ անձնավորությունը ինձ պատմել է Ամասիայում անձամբ (...) ⁴¹³ հայեր սպանած և սրտխառնոց առաջացնող մուսաշիրներից Մեհմեդ Քաբաշ անունը կրող մի արնախում մարդու մասին, որի անունը, սակայն, չենք հանդիպում դատական արձանագրություններում:

Աղերսում ենք, որ թե՛ լուրջ վերաբերվեք ականատեսների վկայություններին և թե՛ այսուհետ տեղի ունենալիք դատավարությունների ընթացքում առավել աչալրջությամբ ծանուցագիր ուղարկեք յուրաքանչյուր վկայակոչված անձնավորությանը:

Հուսով ենք, որ տրվելիք բացատրությունների միջոցով կհաս-

⁴¹² Դատական քննչի Քենանը Տրապիզոնի դատաքննության 1919 թ. մայիսի 10-ի նիստում որպես վկա ցուցնումներ էր տվել դատարանին:

⁴¹³ Հողվածի այս հատվածի տպագրումն արգելվել է գրաքննության կողմից:

տատվի, որ մեր անմեղ ազգը ոչ մի կապ չի ունեցել ավազակախմբերի կողմից կատարված հանցագործությունների հետ, իսկ հանցավորները հաստատապես կպատժվեն:

Արտասահմանցիները մեզ մեղադրում են վերոհիշյալ հանցագործներին թաքցնելու մեջ, մինչդեռ ժողովրդի մտքով երբեք չի անցել նրանց թաքցնել, որովհետև կատարված հանցագործությունների պատասխանատուն է ոչ թե ժողովուրդը, այլ իթթիհադական ավազակախումբը: Ժողովուրդն անմեղ է: Իսկ ժամարտության լրիվ բացահայտումը իրականանալի է բոլոր հանցավորների դատապարտմամբ միայն:

Առիթից օգտվելով՝ արտահայտում եմ խորին հարգանքներիս հավաստիքը:

Ահմեդ Քադրի⁴¹⁴

25-ը ապրիլի, 1919, «Ալեմդար»

⁴¹⁴ Ահմեդ (Փեխլիվան) Քադրի «Ալեմդար» օրաթերթի տնօրենն էր:

**ԲՅՈՒՅՈՒՔ ԴԵՐԵՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒՄՅԱՆ ԵՒ ԿՈՏՈՐՈՇՆԵՐԻ
ԴԱՏԱԿԱՆ ՆԻՍՏԵՐԸ**

**Ուղղական արտակարգ ատյանում
Բողազիչիի (Բյույուք Դերե) տեղահանության
դատավարությունը**

Երեկ՝ ժամը 14:30-ին, ռազմական արտակարգ ատյանում սկսվեց Բյույուք Դերեի տեղահանության դատավարությունը: Դատախազի պաշտոնում հանդես էր գալիս առաջին տեղակալ Ֆերիդուն բեյը: Մեղադրյալներն էին Բյույուք Դերեի նախկին ոստիկանապետ Աբդուլ Զերիմ բեյը, Բաբերի խանութպան, սալոնիկցի Ռեֆիկ Հըֆըր բեյը և հացի փոփ տեր Ջելալ էֆենդին: Մեղադրյալների դատապաշտպաններն էին Սելիմ Հյուսնի, Հաշմեթ և Մուստաֆա Ադիլ բեյերը:

Դատական նիստի քարտուղարն ընթերցեց այն հետաքննչական որոշումը, համաձայն որի՝ ամբաստանյալները մեղադրվում էին Բյույուք Դերեի շրջանում կատարված տեղահանության ժամանակ քրիստոնյա բնակչությանը կառավարության կողմից նշանակված ժամկետից ավելի վաղ տեղահանելու և բնակչությանը գույքը լքել հարկադրելու մեջ:

Որոշման ընթերցումից հետո դատախազը հիմնավոր համարեց վերոհիշյալ գործողությունների՝ հանցագործություն հանդիսանալու վերաբերյալ հայցը:

Ապա հարցաքննվեց նախկին պաշտոնյա Աբդուլ Զերիմ էֆենդին, որը հայտնեց, թե երբ կառավարությունը տեղահանության մա-

սին որոշում է ընդունել, ամրացված դիրքերի հրամանատարը իր մոտ է կանչել իրեն, մի քարտեզ ցույց տվել և հրահանգել 3 օրվա մեջ տեղահանել այդ շրջանների ոչ մահմեդական բնակչությանը՝ ռազմական դրության կապակցությամբ: Այնժամ ինքը առարկել է և ավելի հարմար համարել այդ ժամկետը մի շաբաթով երկարաձգել: Այդ գաղափարին կողմնակից է եղել նաև այն ժամանակվա ոստիկանապետ Բեդրի բեյը: Ժամկետը կարողացել են երկարաձգել: Գործել են ոչ թե բանավոր, այլ՝ գրավոր հրաման ստանալուց հետո միայն: Ոչ թե բռնագաղթեցում, այլ՝ մի վայրից մյուսը տեղափոխում հանդիսացող այդ գործողության մասին հաղորդվել է ոչ մահմեդականների ավագանու հանձնաժողովին. հանգամանք, որի շնորհիվ տեղահանությունն իրականացվել է կազմակերպված կերպով: Ինչ վերաբերում էր գաղթականների գույքին, այն պետք է ամբողջությամբ պահպանվեր և հետագայում կամաց-կամաց տեղափոխվեր: Քանի որ թղթապանակներում դրա վերաբերյալ կային արձանագրություններ, ապա չարաշահումներ անելու միտումներին միայն իր պես գիշեր-ցերեկ տքնաջան աշխատող ոստիկանն է արգելք եղել: Ժամանակի և միջոցների բացակայության պատճառով ամբողջ գույքն իրենց հետ չվերցրած անձանց հաղորդվել է, որ իրենց իսկ հարմարության համար կարող են դրանք թողնել ու հեռանալ, և որ իրենց իրերը հսկելու համար պահակ է կարգվելու:

Աբդուլ Զերիմ էֆենդին նաև հայտնեց, որ մի շաբաթ տևած տեղահանության ընթացքում անվտանգության ապահովման նպատակով հավելում է կատարվել պարեկախմբի թվակազմի մեջ: Աբդուլ Զերիմի ցուցմունքների համաձայն՝ իրականությանը չեն համապատասխանում այն լուրերը, որոնց համաձայն՝ ինքը հարվածել է մի կույր երեխայի ու հացթուփ Փանդելյանին սպառնալիքների միջոցով հարկադրել վերջինիս պատկանող հացի փուռը ցածր գնով վարձա-

կալության տալ Ջելալ էֆենդուն: Աբդուլ Քերիմը նաև նշեց, որ երբեք չի ճանաչել Ասքանազ անունով որևէ մեկին, առավել ևս՝ չի յուրացրել նրա իրերը, հողում չի թաղել ինչ-որ անձանց պատկանող սպասքը, և որ իրեն մեղսագրվող մյուս մեղադրանքները ևս հորինված են: Ըստ Աբդուլ Քերիմի՝ թեև իր ընտանիքը բաղկացած է եղել ինը հուգուց, սակայն տանն ընդամենը հինգ աթոռ են ունեցել, անգամ ստիպված են եղել սեղանի վրա նստել: Ամբաստանյալն իր զարմանքն էր արտահայտում այն փաստի կապակցությամբ, որ իր նման մարդուն, որը հիմա անգամ երկու տեղանոց սեղանի մոտ է նստում, ինչպես կարելի է նման մեղադրանք հարուցել այն դեպքում, երբ իրենից շատ ավելի հանցավոր մարդիկ կան:

Աբդուլ Քերիմը նաև հայտնեց, թե ինքը տեղեկություններ չունի Նիկոլի անվամբ մի հունահպատակի պատկանող 1000 լիրա արժողությամբ մոտորանավակի մասին: Այս ցուցմունքերը տալուց հետո մեղադրյալին դուրս տարան:

Այնուհետև հարցաքննվեց տեղահանության ժամանակ Բյուրյե Դերեի թաղային ավագանու պաշտոնը վարած Ջելալ էֆենդին, որին հարցեր տվեցին տեղահանության մասին հաղորդագրություններ ստանալու վերաբերյալ: Ջելալ էֆենդին հայտնեց, որ գետնում թաղված, իսկ հետագայում՝ Բեյքոզի⁴¹⁵ կենտրոնական վարչության կողմից գտնված պղնձե մեծ կաթսայի վրա կնիք է եղել՝ ամրացված շրջաններին պատկանելու վերաբերյալ: Այդ կաթսան օգտագործվել է ձկան յուղ հալեցնելու նպատակով:

Ջելալ էֆենդուց հետո ամբաստանյալներից հարցաքննվեց Ռեֆիկ Հըֆզը բեյը, որը հերքեց Ջելալ բեյի հետ իր համագործակ-

ցությանը վերաբերող մեղադրանքը: Տեղահանության⁴¹⁶ գործողություններին անդրադառնալով՝ Ռեֆիկ Հըֆզըն նշեց, որ թեև այդ խնդիրները չեն եղել իր պաշտոնական պարտականությունների շրջանակներում, սակայն ինքը տեղյակ է եղել դրանց մասին: Ըստ մեղադրյալի՝ ինքը ոչ մի ձևով չի օգտվել ռազմական գերատեսչության կողմից կատարված տների տեղափոխության հետևանքով առաջացած խառնաշփոթ իրավիճակից և, ընդհանրապես, դրա կարիքը չի ունեցել:

Կաթսայի մասին եղած խոսակցություններին անդրադառնալով՝ Ռեֆիկ Հըֆզը բեյը հայտնեց, որ Ռազմական նախարարության ձկնորսական ջոկատը գրադվել է Սև ծովում դելֆին որսալու գործողություններով, իսկ կաթսան օգտագործվել է ձկան յուղ հալեցնելու նպատակով:

Կրկին դահլիճ բերվեց Աբդուլ Քերիմ բեյը, որին հարցեր տվեցին այն մասին, թե տեղափոխության ընդհանուր ժամկետը 15 օրով երկարաձգելու նրա ջանքերի հետ մեկտեղ, ինչո՞ւ են նախապես համապատասխան հանգամանքներ ապահովել որոշ անձանց համար՝ դրդելով նրանց ավելի վաղ գործողությունների: Նախագահի կողմից տրված վերոհիշյալ հարցին մեղադրյալը պատասխանեց, թե նման մի բան եղել է:

Այն հարցին, թե ինչու տեղահանության հրամանը միաժամանակ չի հաղորդվել թե՛ մահմեդական և թե՛ քրիստոնյա ավագանիներին, մեղադրյալը պատասխանեց, թե անհրաժեշտ չեն համարել առանձին-առանձին հաղորդելու, քանի որ քրիստոնյա բնակչության տեղահանությունը սերտորեն առնչվում էր իր սեփական գործերն ու հաշիվներն ունեցող և միևնույն գյուղում բնակվող մահմեդական

⁴¹⁵ Ստամբուլի շրջաններից մեկն է:

⁴¹⁶ Բառացի՝ դատարկման:

քնակչության գործերին:

Այս ցուցմունքներից հետո ժամանակի սղության պատճառով ժամը 16:10-ին նիստն ավարտվեց: Ծարունակվելու է վաղը՝ ժամը 13:00-ին:

24-ը ապրիլի, 1919, «Ալեմդար»

Բյույուք Դերեի դատավարությունը

Երեկ՝ ժամը 11:30-ից սկսած՝ Լազըմ փաշան ռազմական արտակարգ ատյանում շարունակեց Բողազիչիի դատավարությունը: Դատախազի պաշտոնում հանդես էր գալիս Ֆերիդուն բեյը: Լախ դահլիճ հրավիրվեց Վասիլյադիս անունը կրող վկան:

Վասիլյադիսը վկայեց, որ Բյույուք Դերեում բեռնափոխադրման 2 նավ է գոյություն ունեցել, որոնցից մեկը պատկանում էր մզկիթին, իսկ մյուսը՝ եկեղեցուն: Երբ իրենք այնտեղ էին գնացել մզկիթին պատկանող բեռնակիր նավով, վերադարձին Ջելալ և Մահմուդ էֆենդիներն իրենց առաջարկել էին նավը գործածել, ապա վերանորոգել և վերադարձնել, սակայն 5-6 օր չէին վերադարձրել: Հետագայում ինքը լսել էր, թե մյուս նավը վաճառվել էր. այն գնել էր մեղադրյալներից Մահմուդ էֆենդին 120 լիրայով (նավն այդքան էր գնահատել ընտրական կոմիտեն):

Այդ պահին Ջելալ էֆենդին ևս հանդես եկավ խնդրին առնչվող մեկնաբանություններով: Լա մասնավորապես վկայեց, թե նավերի վերադարձը կատարվել է Վասիլյադիսի և նրա կնոջ նախաձեռնությամբ ու խրախուսմամբ:

Այնուհետև Մահմուդ էֆենդին նշեց, թե եթե անհրաժեշտ է

նավը վերադարձնել, և եթե այդ խնդրում իր կողմից կատարված որևէ չարաշահում է գրանցվել, ապա ինքը պատրաստ է նավն անվճար կերպով վերադարձնել:

Ապա պաշտպանական խոսքով հանդես եկավ դատապաշտպան Հասան բեյը.

«Լախորդ նիստում Քերիմ բեյին հարցաքննելիս Դուք նրան դիմեցիք հետևյալ հարցով. արդյոք ինքը որևէ առնչություն ունեցել է այն ֆիրմայի հետ, որում ընդգրկված է եղել: Եթե Ձեր հարգարժան դատարանը հետաքննություն կատարի այդ ուղղությամբ, մենք կարող ենք շատ վկաներ ներկայացնել: Բացի այդ՝ կխնդրեի, որ ծանուցագրեր ուղարկեիք ընտրական կոմիտեի կազմում ընդգրկված նախկին քաղաքապետեր Թևֆիկ և Մուստաֆա բեյերին՝ որպես իմ պաշտպանյալի վկաների՝ Քերիմ բեյի կողմից իր պաշտոնական պարտականությունների կատարման վերաբերյալ տեղեկություններ ստանալու նպատակով»:

Ապա դատապաշտպաններից Ադիլ բեյը նախագահին խնդրեց Վասիլյադիսին հարցնել Ռեֆիկ բեյից ստացած իր տպավորությունների մասին: Այնժամ Վասիլյադիսը նշեց, թե Ռեֆիկ և Քերիմ բեյերը լավ հարաբերությունների մեջ են եղել միմյանց հետ, սակայն Թալեաթի օրոք Ռեֆիկ բեյի հետ որոշ հարցեր են քննարկվել. Քերիմ բեյը հանդես է եկել իր դեմ ուղղված անօրինական գործողություններով: Ըստ վկայի՝ գույքի, իրերի և հողատարածքի կողոպտման հետևանքով տրվել էր 120.000 լիրայի վնաս: Վասիլյադիսը նաև հայտնեց, թե Ռեֆիկ և Ջելալ բեյերը նույնպես իրենց մեղքի բաժինն ունեն այդ գործում և նախագահին հանձնեց մի բողոքագիր:

Բնականաբար Վասիլյադիսի մեղադրանքներին պատասխանեց Ռեֆիկ բեյը, որն ընդգծեց, թե ոչ մի գործողության մեջ չի եղել

այդ մարդու հետ, նրա հետ իր ունեցած առնչությունները սահմանափակվել են իրար բարեկեցիկ միայն, հայտարարությունը, իր կարծիքով, ամբողջովին հորինված է, իսկ Վասիլյադիսի վկայակոչած տան խնդիրն էլ (...)»⁴¹⁷ անդամ Սաբրի բեյի օթևանած տունն է եղել, որը պատկանել է առևտրական Թոքթաթլյան էֆենդուն:

Քերիմ բեյը ևս հայտնեց, թե չի կարող ընդունել Վասիլյադիսի վկայությունը:

Այնժամ դատարանի կազմը եզրակացրեց, թե անհրաժեշտ է առերես հարցաքննել այդ երկու վկաներին:

Նիստն ավարտվեց ժամը 12:10-ին. շարունակվելու է երկու-շաբթի օրը՝ ժամը 13:00-ին:

11-ը մայիսի, 1919, «Ալեմդար»

Բյույուք Դերեի դատավարությունը

Ռազմական արտակարգ ատյանը երեկ Մուստաֆա Նազըմ փաշայի նախագահությամբ շարունակեց Բյույուք Դերեի տեղահանությանը մասնակից լինելու մեջ մեղադրվող վարչության նախկին պաշտոնյա Քերիմ բեյի, Բաքեր խանուփի տեր Ռեֆիկ Հըֆզը, լազ Ջելլալ և Հաֆըզ Մահմուդ էֆենդիների դատավարությունը:

Վկաներից Բյույուք Դերեի նախկին առաջին մուխտար Նիազի բեյը հանդես եկավ հետևյալ ցուցմունքներով.

«332 (1916) թվականից ի վեր առաջին մուխտար եմ⁴¹⁸: Ինձ-նից առաջ այդ պաշտոնում է եղել Ջեմալ էֆենդին: Մենք ենք վաճա-

⁴¹⁷ Բառը ջնջված է:

⁴¹⁸ Գյուղապետ:

ռել մզկիթին պատկանող նավը, որովհետև նավապահեստարանն անհրաժեշտ էր նավագնացության գործակալությանը: Վնասված լինելու պատճառով նավն անհնար էր տեղափոխել: Ուստի ընտրական կոմիտեն նավը վաճառելու որոշում կայացրեց՝ ի նկատի ունենալով նրա հնացած լինելու հանգամանքը: Նախնական գնից ավել չտվեցին, Հետևաբար՝ նավը վաճառվեց 120 լիրայով՝ Մահմուդ էֆենդուն: Դրամը պահպանվում է:

Երկու ընտրական կոմիտեների կազմավորման ժամանակ նավը հետ վերցրեցին Հաջը Մահմուդ էֆենդուց, քանի որ այն անհրաժեշտ էր: Չնայած անհրաժեշտությանը՝ մենք այն դարձյալ վաճառեցինք՝ շատ վնասված լինելու պատճառով: Տեղեկություններ ունեմ առ այն, որ եկեղեցուն պատկանող նավը ևս տարվել է վերաբնակեցման ընթացքում»:

Վկաներից Սուլեյման էֆենդին ևս, որը Բյույուք Դերեի ընտրական կոմիտեի անդամ էր, դատարանի մուտքի մոտից հանդես եկավ հետևյալ վկայությամբ.

«Բյույուք Դերեում գոյություն ունեին 2 բեռնատար նավեր: Մեկը պատկանում էր մզկիթին, իսկ մյուսը՝ եկեղեցուն: Եկեղեցուն պատկանող նավը (...)»⁴¹⁹ է: Մզկիթին պատկանող նավը վնասվել էր նավապահեստարանում, որի պատճառով դուրս էր տարվել: Ընտրական կոմիտեի կողմից ընդունված որոշման հիման վրա՝ այն 120 լիրայով վաճառվեց Հաջը Մահմուդ էֆենդուն: Մենք չկարողացանք միջամտել Նավագնացության գործակալության կողմից նավապահեստարանը վնասելուն ուղղված գործողություններին, քանի որ այն ժամանակ արդեն մեկ տարի էր, ինչ Հաքքը բեյի անունը լսող յուրաքանչյուր ոք թողնում-փախչում էր: Բոլորս վրդովված էինք. չէ՞ որ թամբա-

⁴¹⁹ Բառն անընթեռնելի է:

գործական արհեստանոցը պատրաստ էր»:

Այնուհետև հետևյալ վկայությամբ հանդես եկավ ընտրական կոմիտեի [անդամներից] Հաջի Մուստաֆա էֆենդին.

«Բյույուք Դերեում գոյություն ուներ երկու նավ, որոնցից մեկը պատկանում էր մզկիթին, իսկ մյուսը՝ եկեղեցուն»:

Հաջի Մուստաֆա էֆենդին նույնպես մյուս վկաների նման խոսեց նավի վնասված լինելու մասին, ընդգծեց Հաջի Մահմուդ էֆենդուն վաճառված լինելու հանգամանքը, ապա հայտնեց, որ նավը տվյալ պահին էլ գտնվում է վերջինիս մոտ, իսկ դրամը՝ իր:

Ապա վկաներից հետևյալ հայտարարությամբ հանդես եկավ Թոքաթլյան Հովսեփ էֆենդու տանը պահակություն կատարած Մուստաֆա աղան.

«Թոքաթլյան էֆենդին նախքան տարագրումը կողպել էր իր տան բոլոր սենյակների [ղոճերը]: Կողպված չէր սրահներից մեկը միայն: Տեղահանությունից առաջ նա ինձ զգուշացրեց, որ եթե Ռեֆիկ բեյն ինձնից խնդրի նրա տան բանալիները, ես կարող եմ դրանք վստահել վերջինիս: Երեք օր անց ինձ մոտ եկավ Սաբրի բեյը և պահանջեց բանալին: Գնացի ու այդ մասին հայտնեցի Ռեֆիկ բեյին, սա ասաց՝ տուր, ես էլ տվեցի: Մի քանի օր անց նկատեցի, որ սենյակների բոլոր պատուհանները բաց են: Այդ մասին տեղյակ պահեցի Ռեֆիկ բեյին: Նա պատասխանեց, թե չի ուզում խառնվել: Իսկ Սաբրի բեյը հեռանալով՝ իր հետ էր վերցրել տան բոլոր իրերը»:

Վկաներից չէր ներկայացել Թոփհանե գործարանի հսկիչ, մայր Հյուսնի էֆենդին, իսկ վկա Յունուս էֆենդին նախագահի այն հարցին, թե որևէ տեղեկություն ունի Ռեֆիկ բեյի դեմ վկայություն տալու համար մեկին 300 լիրա առաջարկելու վերաբերյալ, վկան պատասխանեց, թե տեղյակ չէ:

Կրկին ունկնդրության արժանացավ նախորդ նիստում հարցաքննված վկա Վասիլյադիս էֆենդին, որը կրկնեց իր նախկին ցուցմունքները:

Ապա վկաներից պաշտոնաթող մայր Ծևքեթ էֆենդին հայտնեց, որ Բյույուք Դերեի տեղահանության մասին հրամանը քրիտոնյաներին հաղորդվել է վարչության պաշտոնյայի միջոցով: Ծատերը հարկադրաբար լքել են իրենց իրերը: [Բնակչության] տեղահանումից քիչ անց կողոպտվել են շատ տներ, իսկ վարչության պաշտոնյա Քերիմ բեյն անտարբերություն է դրսևորել թալանի նկատմամբ:

Այնուհետև հարցաքննության ենթարկվեց վկաներից Ժանդարմ, տասնապետ Ռեմիզը, որն ասաց, թե ինքը ոչ մի տեղեկություն չունի: Իսկ ամբաստանյալի օգտին վկայություն տալու նպատակով ներկայացած նախկին քաղաքապետ Թևֆիկ բեյը նշեց.

«Տեղահանության ընթացքում ես եղել եմ Բյույուք Դերեում: Ծանոթ եմ մեղադրյալների հետ. նրանց մասին ոչինչ չեմ լսել: Քերիմ բեյին ճանաչում եմ որպես գործունյա պաշտոնյայի»:

Ապա Թոփհանեի կայմական Մուստաֆա էֆենդին հանդես եկավ հետևյալ վկայությամբ.

«Տեղահանության ժամանակ Բյույուք Դերեում չեմ գտնվել: Այնտեղ եմ եղել նախքան տեղահանությունը և դրանից հետո: Քերիմ բեյը պատվարժան և գործունյա պաշտոնյա է»:

Այնուհետև, քանի որ ավարտված էին ռազմական արտակարգ ատյանի հարցաքննությունները, նախագահը հաղորդեց, որ նիստը հետաձգվում է մինչև երկուշաբթի՝ ժամը 10:00-ը՝ մեղադրական եզրակացության և պաշտպանական ճառերի ունկնդրության համար, որից հետո նիստն ավարտվեց:

14-ը մայիսի, 1919, «Ալեմդար»

Ուզմական արտակարգ ատյանում

Մամուրեթ-ուլ Ազիզի տեղահանության դատավարությունը

Երեկ՝ կեսօրվա ժամը 14:15-ին, ռազմական արտակարգ ատյանում Զեքի փաշայի նախագահությամբ կայացավ նիստ, որի ընթացքում հարցաքննվեցին Մամուրեթ-ուլ Ազիզի տեղահանությանը մասնակից լինելու մեջ մեղադրվողներ հանրակրթական տեսուչ Ֆերիդ և Դերսիմի պատգամավոր Մեհմեդ Նուրի բեյերը:

Որպես դատախազ հանդես էր գալիս Սուդի բեյը, իսկ պաշտպանության կողմը ներկայացնում էր Յորդակի էֆենդին:

Սկզբում հրապարակվեցին Ֆերիդ բեյի անձնական տվյալները, որից հետո վերջինս վկայեց, թե աշխատել է նախ՝ Մամուրեթ-ուլ Ազիզի, ապա՝ Քոնիայի հանրակրթական տեսչություններում:

Այնուհետև բացահայտվեց Մեհմեդ Նուրի բեյի ինքնությունը, որից հետո դատական նիստի քարտուղարն ընթերցեց որոշումը, համաձայն որի.

«Բեհաեդդին Ծաքիր և Նազըմ բեյերը եղել են Մամուրեթ-ուլ Ազիզի տեղահանությունն իրականացնողներից: 10 օրվա մեջ նրանց՝ ռազմական ատյան չներկայանալու դեպքում նրանք կգրվեն քաղաքացիական իրավունքից»:

Ապա խոսքի իրավունք ստացավ Սուդի բեյը, որը պահանջեց առանձնացնել Մամուրեթ-ուլ Ազիզի նախկին նահանգապետ Նաբիթ բեյի և Խարբերդի նախկին մութասարիֆի գործերը, քանի որ վեր-

ջիններս աքսորվել էին Անտանոսի պետությունների կողմից, իսկ այդ տեղահանության հետ առնչություն ունեցած երկու պատգամավորներին, որոնք ներկայում գտնվում են Դիարբեքիրում, դատել այստեղ գալու դեպքում, Ֆերիդ և Ռեսնելի Նազըմ բեյերին դատել հեռակա կարգով՝ փախուստի մեջ գտնվելու պատճառով, իսկ Բեհաեդդին բեյի դատաքննությունը հետաձգել, քանի որ նրա վերաբերյալ ավելի կարևոր թղթապանակ է կազմվել:

Այս առաջարկը կարճատև քննարկումից հետո ընդունվեց դատարանի կազմի կողմից:

Այնուհետև ընթերցվեց հետաքննության կողմից ընդունված որոշումը, ըստ որի՝ Մամուրեթ-ուլ Ազիզի և Խարբերդի տեղահանության ընթացքում կատարված բռնությունների առնչությամբ Ֆերիդ և Մեհմեդ Նուրի բեյերը համարվում էին անուղղակի մասնակիցներ:

Ապա դատախազը մեղադրանքը պաշտպանելուց հետո պահանջեց, որ Նազըմ բեյը դատվի որպես Մամուրեթ-ուլ Ազիզի տեղահանության կազմակերպիչ և իրականացնող, իսկ Ֆերիդ և Մեհմեդ Նուրի բեյերը՝ որպես անուղղակի մասնակիցներ:

Նախագահի հարցին ի պատասխան՝ Նուրի բեյը հայտնեց, որ ինքը եղել է լիազորված անձ, իսկ Ֆերիդ բեյը՝ ոչ: Հետո Ֆերիդ բեյին դուրս տարան դահլիճից, և սկսվեց Մեհմեդ Նուրի բեյի դատական հարցաքննությունը: Վերջինս, տրված հարցերին ի պատասխան, հանդես եկավ հետևյալ ցուցմունքներով.

«Ուղարկված քարավաններից 9 հոգու ոչնչացման մասին լուրեր ստանալուց հետո նահանգապետը համապատասխան միջոցներ ձեռնարկեց: Ավանի ներսում որևէ դեպք չի գրանցվել, տեղահանվածներն իրենց հետ են վերցրել շարժական գույքը, իսկ ոչ շարժական գույքը ենթարկվել է բռնագրավման՝ հատուկ հանձնաժողովներ

րի կողմից: Տեղահանության ողջ ընթացքում ես գտնվել եմ կենտրոնում և աշխատել, ըստ կարելիւոյն, պաշտպանել հայերին. իմ ազարակում պատսպարված հայերը կարողացել են խուսափել տեղահանությունից: Տեղահանության մասին նախապես տրված հրամանը համընդհանուր բնույթ էր կրում: Ես եմ իրականացրել հայերի տեղահանությունը: Սուտ են այն տեղեկությունները, թե իբր ես կանանց՝ ինձ ուղղված այն հարցին, թե «Մեր տղամարդկանց ո՞ր եք տանում», պատասխանել եմ. «Նրանք գնում են ուտելիք գնելու: Լքված հողատարածքները ես լցնելու եմ մեղուներով»: Տեղահանությունն իրականացվում էր քաղաքացիական վարչության կողմից»:

Այս ցուցմունքները տալուց հետո վերոհիշյալը դուրս տարվեց. բերվեց Ֆերիդ բեյը, որը հետևյալ կերպ պատասխանեց իրեն ուղղված հարցերին.

«326 թ. (1910) մինչև 335 թ. (1919) ես աշխատել եմ Մամուրեթ-ուլ Ազիզի հանրակրթական տեսչությունում: Տեղահանության ընթացքում հիվանդացել եմ դիզենտերիայով: Իմ ունեցած տեղեկությունների համաձայն՝ տեղահանվածների մի մասը գնացել է Դիարբեքի, իսկ մյուսը՝ Մալաթիայի ուղղությամբ: Ըստ ինձ հասած լուրերի՝ թե՛ Մալաթիա և թե՛ Դիարբեքի տարված քարավաններից միայն մեկական քարավան է եմթարկվել չարագործությունների, սակայն համոզված չեմ այդ լուրերի հավաստիության մեջ, քանի որ ես կապ չեմ ունեցել: Առնչություն չունենալու հետևանքով պատճառների մասին զաղափար չունեմ:

325 թ. (1909) անդամագրվել եմ Միություն և առաջադիմություն կուսակցությանը: Տարագրված հայերի գույքը կորստի չի մատնվել, քանի որ հայերը հրապարակավ վաճառել են իրենց իրերի մի մասը, իսկ մնացածը՝ թողել: Ճշմարտությանը չեն համապատասխանում այն լուրերը, որոնց համաձայն՝ ես նախագահել եմ Տեղահանության գործերը կարգավորող հանձնաժողովը: Բնական եմ համարում, որ տեղահանությունը ղեկավարվել է նահանգապետի կողմից, քանի որ այն կատարվում էր օրենքի շրջանակներում»:

Դատախազը, նախագահի հարցին ի պատասխան, հայտնեց, որ որևէ դիտողություն չունի, որից հետո նիստը դադարեցվեց: Այն շարունակվելու է շաբաթ օրը՝ ժամը 15:00-ին:

30-ը հուլիսի, 1919, «Ալեմդար»

Մամուրեթ-ուլ Ազիզի տեղահանության դատավարությունը

Ռազմական արտակարգ ատյանը երեկ՝ եվրոպական ժամով ժամը 15:00-ին, Ձեքի փաշայի նախագահությամբ նիստ գումարելով, շարունակեց Մամուրեթ-ուլ Ազիզի տեղահանության դատավարությունը: Որպես դատախազ՝ մասնակցում էր Սուդի բեյը:

Մեղադրյալների աթոռներին էին հանրակրթական նախկին տեսուչ Ֆերիդ և Դերսիմի պատգամավոր Մեհմեդ Նուրի բեյերը: Հարցաքննվելու նպատակով դահլիճ հրավիրվեց վկաներից Հալիլ փաշան, որը հայտնեց, թե մեղադրյալներին ճանաչում է կալանատնից, մեկ այլ վայրում չի հանդիպել և ոչ մի առնչություն չի ունեցել Մամուրեթ-ուլ Ազիզի հետ:

Այդ պահին դատախազ Սուդի բեյը, խոսքի իրավունք ստանալով, ընդգծեց, որ Հալիլ փաշային անհրաժեշտ է հարցաքննել ոչ թե որպես Մամուրեթ-ուլ Ազիզի և Խարբեքի տեղահանության անմիջական մասնակից, այլ պետք է նրան հարցեր տալ Հատուկ կազմակերպության և տեղահանության ժամանակամիջոցի վերաբերյալ՝ ի

նկատի առնելով նրա՝ նախկինում տված ցուցմուքները, որոնց շնորհիվ պարզվել է, որ նա տիրապետում է տեղեկությունների:

Այնժամ նախագահ Ջեքի փաշայի տված հարցերին պատասխանելով՝ Հալիլ փաշան հանդես եկավ հետևյալ ցուցմունքներով.

«Հատուկ կազմակերպությունը ստեղծվել էր Սյուլեյման Ասքերի բեյի կողմից, իսկ [այդ հաստատության կազմավորումը] կատարվել էր էնվերի հրամանով»:

Դատախազի պահանջով և նախագահի հարցին պատասխանելով՝ Հալիլ փաշան հայտնեց, որ կենտրոնական շտաբում իր գտնվելու ընթացքում Ռեսնելի Նազըմ և Բեհաեդդին Շաքիր բեյերը կապ չեն ունեցել Հատուկ կազմակերպության հետ: Այդ ժամանակահատվածում տվյալ գործերով զբաղվել են միայն դոկտոր Նազըմ և Աթիֆ բեյերը: Այս ցուցմունքները տալուց հետո Հալիլ փաշան դուրս եկավ դահլիճից:

Այնուհետև վկաներից հարցաքննվեց Վանի նախկին նահանգապետ Թահսին բեյը, որը վկայեց, որ տեղահանության ժամանակ ինքը գտնվել է Էրզրումում, տեղահանությունը կատարվել է կառավարության հրամանով, քանի որ Դիարբեքիրի ճանապարհը վատն էր, Խարբեռդից ուղարկվող քարավանները տարվել են Մալաթիայի ուղղությամբ: Թահսին բեյը նաև հայտնեց, որ Դիարբեքիրի ուղղությամբ ուղարկվածները Դերսիմի շրջանում մեծ մասամբ հարձակման են ենթարկվել, և որ այդ քարավանների վրա գրոհած անձինք ձերբակալվել են, դատվել ռազմական ատյաններում ու դեռ այն ժամանակ դատապարտվել հինգ տարվա ազատազրկման: Վկան նշեց, որ Հատուկ կազմակերպության ղեկավարների շրջանում լավ ուստիկաններ էլ են եղել, այդ կազմակերպության պարտականությունների մեջ առաջին հերթին մտնում էին ռազմական խնդիրները, Բեհաեդդին Շա-

քիրը թե՛ Բարձր Դուռն և թե՛ Ռազմական նախարարության հետ կապվելու համար տիրապետում էր երկու գաղտնագրի:

Ապա հարցաքննվեց գնդապետ Հասան Թոսուն բեյը, որը հայտնեց, թե մեղադրյալներին չի ճանաչում, տեղեկություններ չունի, թե ինչու է ստեղծվել և որտեղ է գտնվել Հատուկ կազմակերպությունը, որովհետև շփումներ չի ունեցել: Արևելյան գործերի ղեկավարությունը միջոցներ էր տրամադրում Աֆղանստան, Հնդկաստան և Իրան մեկնողներին, նաև խնամում էր տեղի բնակիչներին:

Նիստն ավարտվեց. շարունակվելու է երեքշաբթի օրը՝ ժամը 15:00-ին:

3-ը օգոստոսի, 1919, «Ալեմդար»

Ռազմական արտակարգ ատյանում Մամուրեթ-ուլ Ազիզի տեղահանության դատավարությունը

Ռազմական արտակարգ ատյանը երեկ՝ ժամը 15:30-ին, դատարանի նախագահ Ջեքի փաշայի նախագահությամբ շարունակեց Մամուրեթ-ուլ Ազիզի տեղահանության դատաքննությունը: Դատախազի պաշտոնում էր Սուդի բեյը: Մեղադրյալի աթոռին էին հանրակրթական տեսուչ Ֆերիդը և Դերսիմի պատգամավոր Մեհմեդ Նուրին: Նախ դատարան հրավիրվեց կայմական Հյուսամեդդին բեյը, որը երդվելուց հետո իրեն ուղղված հարցերին տվեց հետևյալ պատասխանները. ինքը եղել է թե՛ Հատուկ կազմակերպության անդամ և թե՛ տվյալ կազմակերպության լուծարումից հետո լուծարմանը լիազորված անձ: Հատուկ կազմակերպության մեջ եղել է մի հանձնաժողով, որը նպատակ է ունեցել ապահովել իսլամական հաղորդակցումը: Այդ խնդիրներով զբաղվել են Սուլեյման Ասքերի բեյն ու քաղաքի պա-

րետ Հալիլ բեյը, հետագայում՝ Ջևադ բեյը: Նա նշեց նաև, որ Հատուկ կազմակերպությունը հետագայում վերածվել է Արևելյան գործերի վարչության: Ըստ նրա՝ Հատուկ կազմակերպության հիմնադրման սկզբում, այսինքն՝ Ասքերի և Հալիլ բեյերի ժամանակ (վերջիններս ներկայում ստացել են փաշայի կոչում) Աթըֆ, Նազըմ, Բեհաեդդին Շաքիր ու Ռեզա բեյերը, որպես քաղաքացիական անձ, գտնվել են Հատուկ կազմակերպության կազմի մեջ, սակայն այդ քաղաքացիականները զբաղվել են ոչ թե զինվորական գործերով, այլ՝ զինվորական գործերը թեթևացնող այլ խնդիրներով: Նա նշեց, թե իր կարծիքով Բեհաեդդին Շաքիր բեյը պատերազմի սկզբում եղել է Արդահանի կողմերը գրոհող կամավոր զորամասի հրամանատարը, որով հետև Հատուկ կազմակերպությունը գրեթե զինվորական կազմակերպություն էր և բաղկացած էր կանոնավոր զորքի պես կամավորներից: Հյուսամեդդին բեյն ասաց, թե ինքը տեղահանության ժամանակ եղել է Ստամբուլում և զբաղվել իրեն հանձնարարված պարտականությունների կատարմամբ:

Կայմակամ Հյուսամեդդին բեյն այս ամենն ասելուց հետո դուրս տարվեց դահլիճից:

Այնուհետև վկաներից դատարան հրավիրվեց գնդապետ Նուսուհի բեյը, որը հայտնեց, թե չի ծանաչում մեղադրյալներին և տեղահանության ընթացքում եղել է ոչ թե Մամուրեթ-ուլ Ազիզում, այլ՝ Բիթլիսում: Վկան Բիթլիսի տեղահանության մասին որոշ ցուցմունքներ տալուց հետո նշեց, որ տեղահանության ժամանակ կատարված կոտորածին տեղիք է տվել բինբաշի (մայր) Ֆայիք բեյը: Ապա դատախազի պահանջով Նուսուհի բեյն սկսեց պարզաբանումներ անել և հայտնեց, թե ըստ իրեն հասած տեղեկությունների՝ բինբաշի Ֆայիք բեյն այն ժամանակ դատվել է Մամուրեթ-ուլ Ազիզի ռազմական առյանի կողմից և արդարացվել, իսկ Բիթլիսի փոխնահանգապետ և վի-

լայեթի վարչության դիվանատան ղեկավար Մուստաֆա Վասըֆ բեյը եղել է մի շատ ծույլ ու շահամոլ անձնավորություն:

Այնուհետև դատապաշտպան Յորդաքի էֆենդին, խոսքի իրավունք ստանալով, ասաց.

-Արդեն երկու նիստ է, ինչ վկաները հարցաքննվում են այս դատական հայցի էության հետ կապ չունեցող հարցերի առնչությամբ: Ըստ էության, դատախազությունն էլ է այդ կարծիքին:

Նախագահը պատասխանեց.

-Ըստ էության՝ մենք էլ ենք կիսում Ձեր կարծիքը: Դատը կշարունակենք հինգշաբթի օրը՝ ժամը 15-ին:

Նախագահի վերոնշյալ խոսքերից հետո նիստն ավարտվեց:

8-ը օգոստոսի, 1919 թ., «Ալեմդար»

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արխիվային փաստաթղթերի հրատարակումներ

Գրքեր

1. **Bardakçı M.**, Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi, Everest Yayınları, 2009.
2. **Dadrian V. N., Akçam T.**, "Tehcir ve Taktik", Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları, İttihat ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922, İstanbul, 2008.
3. **Kocahanoğlu O. S.**, İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919), İstanbul, 1988.
4. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994.
5. **Yeghiayan V.**, Malta Belgeleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları" Dosyası, Belge Yayınları, 2007.
6. **Փափազեան Ա.Ը.**, Հայերի ցեղասպանութիւնը ըստ երիտրորների դատավարութեան փաստաթղթերի, Լոս Անձելես, 2005:
7. **Нерсисян М.Г., Саакян Р.Г.**, Геноцид Армян в Османской Империи, Ереван, 1982.

Ժամանակակիցների աշխատություններ

Գրքեր

8. **Atay F. R.**, Zeytinadağı, İstanbul, 1981.
9. **Çavdar T.**, Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşamöyküsü, 4. Baskı, İmge Kitabevi, 2001.
10. **Ertürk H.**, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1996.
11. **Halil Paşa**, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, Derleyen: Taylan Sorgun, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997.
12. İttihat ve Terakki İçinde Dönenler, Anlatan: Galip Vardar, Yazan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul, Yeni Zamanlar Yayınları, 2003.

13. İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey'in Hatıraları. "Sürgünden İntihara", Yayına Hazırlayan: Ahmet Mehmetefendioğlu, İstanbul, Arba Yayınları, 1993.
14. **Nadi Y.**, Kurtuluş Savaşı Anıları, İstanbul, 1978.
15. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, Yay. Haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
16. **Refik A. (Altunay)**, İki Komite, İki Kıtıl, İstanbul, 1919.
17. **Refik A.**, Kafkas Yollarında. İki Komite İki Kıtıl, Temel Yayınları, İstanbul, 1998.
18. **Şükrü M. (Bleda)**, İmparatorluğun Çöküşü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.
19. Talât Paşa'nın Hatıraları, H. Yalçın'ın Önsözüyle, İstanbul, 1958.
20. **Անտոնյան Ա.**, Մեծ ոճիրը. Պօսթըն, 1921:
21. **Ակունի Խ.**, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը, Կ.Պոլիս, 1920:
22. **Ամջա Հ.**, Տեղահանություն և ոչնչացում (Տեղահանության իրական պատկերը), օսմաներենից թարգմանությունը, ներածականն ու ծանոթությունները՝ Ա.Գ. Ավագյանի, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 2007:
23. Плойд Джордж, Правда о мирных договорах, том второй, Москва, 1957.
24. **Herbert A.**, Ben Kendim. A Record of Eastern Travel, London, 1924.

Հոդվածներ

25. **Cevad R.**, Arabanın Beygirleri Nasıl İmiş?, "Alemdar", 20 Şubat 1919.
26. **Cevad R.**, Bir Müdafaa Karşısında..., "Alemdar", 9 Nisan 1919.
27. **Cevad R.**, Tehcir ve Taktik Muhakemeleri, "Alemdar", 28 Mart 1919.
28. **Cevad R.**, Tehcir ve Taktik Münasebetiyle, "Alemdar" 14 Şubat 1919.
29. **Cevad R.**, Ne Diyoruz, Ne İstiyoruz, "Alemdar", 10 Nisan 1919.
30. **Kadri A.**, Divan-ı Harb-i Reisi Nazım Paşa Hazretlerine Açık Mektup, "Alemdar", 25 Nisan 1919.

Ժամանակի մամուլ

31. Alemdar, 1919.
32. Memleket, 1919.
33. Takvîm-i Vekayi, 1919-1920.

34. Tasvir-i Efkâr, 1919.
35. Peyâm-ı Sabah, 1920.
36. ժողովուրդ, 1919:
37. ժողովուրդի ծայնը, 1919:

Հետազոտական գրականություն

Գրքեր

38. **Ակճամ Թ.**, Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?, İstanbul, 2002.
39. **Ակճամ Թ.**, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na, 2. Baskı, İstanbul, 2002.
40. **Ակճամ Թ.**, Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu, Su Yayınları, 2001.
41. **Ակşin S.**, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, İstanbul, 1983.
42. **Ata F.**, İşgal İstanbulu'nda Teheir Yargılamaları, Ankara, 2005.
43. **Այուօղլու Դ.**, Milli Kurtuluş Tarihi 1835den-1995e, 1. Cilt, İstanbul, 1996.
44. **Bayur H. Y.**, Türk İnkılabı Tarihi, Cilt 1, Giriş: Berlin Muahedesinden Trablus-Garp Savaşına Kadar, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
45. **Bilgi N.**, Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması, Ankara, 1999.
46. **Dadrian V. N.**, Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid, Belge Yayınları, 1995.
47. **Günel G.**, İttihat Terakki'den Günümüze Yek Tarz-ı Siyaset: Türkleştirme, Belge Yayınları, İstanbul, 2006.
48. **Sarıhan Z.**, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, I. Cilt, Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919), Öğretmen Yayınları, 1982.
49. **Selek S.**, Anadolu İhtilali, Cilt 1, İstanbul, 2000.
50. **Sorgun T.**, Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.
51. **Şimsir B.**, Malta Sürgünleri, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985.
52. **Tunaya T. Z.**, Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, 2000.
53. **Գրիկեր**, Եղզղատի հայասպանութեան վաերազրական պատմութիւնը, Նի եորը, 1980:
54. **Կիրակոսյան Ջ. Ս.**, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Երևան, 1967:

55. **Կիրակոսյան Ջ. Ս.**, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, հատոր երկրորդ, Երևան, 1983:
56. **Ղազարեան Գ. Հայկազն**, Յեղասպան թուրքը, Պէյրուք, 1968:
57. **Պողոսյան Ս. Կ.**, Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1988:
58. **Սահակյան Ռ.**, Յեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990:
59. **Սաֆրաստյան Ռ.Ա.**, Օսմանյան կայսրություն. Յեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Երևան, 2009:
60. **Տատրեան Վ.**, Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային եւ պատմագիտական քննարկումներով, տպ. «Պայքար», 1995.
61. **Авакян А.**, Геноцид 1915 г., Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 1999.
62. **Авакян**, Черкесский фактор в Османской империи и Турции, (вторая половина XIX-первая четверть XX вв.), Ереван, из. "Гитутюн", 2001.
63. **Шамсутдинов А.М.**, Национально-освободительная борьба в Турции 1918-1923, Москва, 1966.
64. **Zürcher E. J.**, The Unionist Factor. The Role of Committee of Union and Progress in Turkish National Movement 1906-1926, Leiden, 1984.
65. **Dadrian V.**, Histoire du Génocide Arménien, Stock, 1996.
66. **Garzou J.-M.**, Un Génocide Exemplaire: Arménie 1915, Paris, 1975.

Հոդվածներ

67. **Hür A.**, Malta Sürgünleri'ni Nasıl Bilirsiniz, "Taraft", 28 Şubat 2010.
68. **Hür A.**, Taşnak arşivini bırak, Osmanlı arşivine bak, "Taraft" Gazetesi, 25.05.2008.
69. **Անույան Մ.Վ.**, Մեծ եղեռնը հավաստող վկայություններ օսմանյան «Ալեմդար» օրաթերթում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», N 1 (107), Երևան, 2006:
70. **Անույան Մ.Վ.**, Յոզղատի և Տրապիզոնի տեղահանության ու կոտորածների դատավարությունները ըստ «Ալեմդար» օրաթերթի, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», N 9, Երևան, 2004:

71. Ավագյան Ա.Գ., 1915 թ. ցեղասպանության նախապատրաստական փուլից. Բեհեռդդին Շաքիրի այցն արևելյան նահանգներ, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ» IV, Երևան, Ասոդիկ, 2006:
72. Ավագյան Ա.Գ., 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում օտարախապատակ և վատառողջ հայերի տեղահանման խնդրի վերաբերյալ (թուրքական արխիվի մեկ փաստաթղթի հիման վրա), «Բանբեր Հայաստանի ախրիվների», թիվ 2 (106), Երևան, 2005:
73. Գուշակյան Մ., Տրապիզոնի եւ Սամսոնի նահանգներու տեղահանութիւնն ու ջարդերը, Գերսամ Ահարոնեան (խմբագրապետ «Չարթոնքի»), Ֆուշամատեան Մեծ Եղեռնի (1915-1965), Պէյրոս, Ատլաս տպարան, 1965:
74. Дадрян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян: характер и значимость четырех основных серий судебного разбирательства, "Геноцид-преступление против человечества (Материалы I Московского Международного Симпозиума 18-19 апреля 1995 г.)", отв. ред. академик НАН Республики Армения В. А. Микаелян, Москва, 1997.
75. Kévorkian R. H., La Turquie Face à ses Responsabilités. Les Procès des Criminels Jeunes Turcs (1918-1920), "Revue d'Histoire de la SHOAH le Monde Juif", N 177-178, Janvier-Août 2003.
47. ...
48. ...
49. ...
50. ...
51. ...
52. ...
53. ...
54. ...

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան 3
 Ներածություն 11

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄՈՒԴՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ԿՆՔՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ
 ՄԹՆՈԼՈՐՏԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅՈՑ
 ՑԵՂԱՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԻ
 ԴԵՄ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ՀԵՏԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 22

1. Մուդրոսի զինադադարի կնքումից հետո քաղաքական 22
 մթնոլորտը Թուրքիայում
 2. Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուների դեմ
 իրականացված հետաքննությունները 45

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱՆԵՐԻ
 ՊԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԻԹԹԻՀԱԴԱԿԱՆՆԵՐԻ
 ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ԴՐԱ
 ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ ԾԱՎԱԿՈՂ
 ԲԵՄԱԼԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ 63

1. Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամների
 դատավարությունը (1919 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներ) 63
 2. Պատերազմի տարիներին կառավարած
 երիտթուրքական վարչակազմերի անդամների
 դատավարությունը (1919 թ. հունիս-հուլիս ամիսներ) 88
 3. Միություն և առաջադիմություն կուսակցության շրջանային
 պատասխանատու քարտուղարների դատավարությունը 96
 4. Հայերի տեղահանության ու կոտորածների
 դատավարություններն ըստ շրջանների. առանձին

անհատների դատաքննություններ	104
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆՆԵՐՈՒՄ ԿԱՅԱՑԱԾ ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԸՍՏ «ԱԼԵՄԴԱՐ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ	141
Յոզղատի տեղահանության ու կոտորածների դատական ցիստերը	143
Տրապիզոնի տեղահանության ու կոտորածների դատական ցիստերը	202
Բյույուք Դերեի տեղահանության և կոտորածների դատական ցիստերը	264
Խարբերդի տեղահանության և կոտորածների դատական ցիստերը	274
Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականություն	282

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՑ ՀԱՐՑԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
Գ Ի Տ Ա Հ Ե Տ Ա Ջ Ո Տ Ա Կ Ա Ն Հ Ի Մ Ն Ա Դ Ր Ա Մ

Էլ. փոստ info@akunq.net
Էլ. կայք www.akunq.net/am/, www.akunq.net/tr/

ՄԵԼԻՆԵ ԱՆՈՒՄՅԱՆ

**ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ 1919-1921 ԹԹ. ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ ԸՍՏ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ**

մատենաշար
2

Գեղարվեստական խմբագիր՝ **Ա. Օհանջանյան**
Համակարգչային ձևավորումը՝ **Ն. Գևորգյանի**
Սրբագրիչ՝ **Ա. Քարտաշյան**

Տպաքանակ 1000 օրինակ :
Տպագրված է «ԷԴԻԹ ՊՐԻՆՏ» հրատարակչության տպարանում

۹۱۴۶.۹۲۵
۶۴-۲۱-۶۴

بر وقتیل عاگهسی

شاهد - علی صاف بی شایم
رئیس باشگاه - علی صاف تک خندهل
حیانتگر بدون عاودت را - مؤاتک شاهد علی
صاف تک سس کیسه زره معاودتده و لعیس
ساخته در احکا کمال جوکره په استفاد
اوتسه و سنی بیده دیکسی بیان اشهره
ر ساعت استراحتدل جوکره تکرار
نورده اولن ایکینه جیسه په تمام

Handwritten notes in Persian script, including the word "کلیه" (Kalyeh) written vertically.

۱۳۰۰ دیوانلا شندور
نوروی نیازی اندی

توقیر و تامل
Handwritten signature and text in large calligraphic script.

و طرز و نت
و طرز و نت

Handwritten notes and signatures in Persian script, including the name "علی صاف" (Ali Safa) written vertically.

Handwritten notes in Persian script at the bottom left, including the date "۱۳۰۰".

